

Některé výsledky a metodologické problémy výzkumů mimopracovní doby a volného času

BLANKA FILIPCOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Ve výzkumech časové struktury mimo- pracovní doby a volného času se objevuje jeden metodologický problém — z jakého hlediska zkoumat složení mimopracovní doby a volného času, podle jakých kritérií řadit různé činnosti, jimž se člověk v této části dne věnuje. Téměř každý výzkum si vytváří vlastní strukturu činností, což především velmi ztěžuje možnost a zejména přesnost v porovnání získaných výsledků. Různost přístupu je dána i určitou mírou různosti v koncepcích.

Těžko přijatelné stanovisko vyjadřuje například J. Kazda, který zastává názor, že za socialismu se nemá vydělovat volný čas jako samostatná sféra, nýbrž že den se má dělit na dvě základní části — čas pracovní a mimopracovní, protože „všechny činnosti mimopracovního času, rozvíjející schopnosti člověka, mají stejný význam, stejnou objektivní povahu v reprodukčním procesu lidského organismu a jeho schopností“¹. To je zcela nemístná glorifikace současnosti, která může mít jedině retardující účinek. Vyjadřuje naprosté nepochopení pro problematiku volného času, která se zdaleka nevyčerpává ve sféře ekonomické. Především neumožňuje takové pojetí *skutečnou* analýzu mimopracovní doby, všech jejích složek, z nichž některé naopak výrazně omezují rozvoj lidské osobnosti a zájem společnosti spočívá v tom *maximálně* zmenšit jejich rozsah. To je snad také hlavní kritérium pro výzkum mimopracovní doby: volit takové rozložení činností, jež umožňuje vydělit ty, které se stereotypně opakují a jsou nezbytné, neredukovatelné (to je zejména skupina základních fyziologických potřeb spojená s reprodukcí lidského rodu — spánek,

jídlo, péče o sebe), od takových činností, které se sice také pravidelně opakují, ale jsou *nahraditelné*, zastupitelné, netvoří nezbytnou součást reprodukce a rozvoje lidské osobnosti, často naopak. Jde zejména o práce spojené s péčí o domácnost, které dnes představují sféru sice zatím nezbytných, ale nejméně efektivních činností, jež mohou být v budoucnu stále více nahrazovány rozvojem techniky a služeb. V tomto smyslu představuje tato sféra ohromný potenciální rezervoár času, právě tak jako činnosti spojené se zaměstnáním (doprava, příprava k práci a odchod z práce), kde zejména doprava reprezentuje v současnosti veliké časové ztráty.

Z hlediska tohoto kritéria vyhovuje snad nejlépe Pruděnského členění dne na pět základních oblastí:

1. práce
2. neproduktivní činnosti, spojené s výrobou či zaměstnáním
3. spánek, jídlo
4. práce v domácnosti a péče o vlastní osobu
5. volný čas²

Mimořádně závažnou oblast při zkoumání struktury činností v mimopracovní době představuje péče o domácnost. Nejen proto, že se zde, jak už bylo řečeno, skrývají veliké časové rezervy. Domácnost je doménou ženy, ona především zpravidla obětuje rodinnému provozu svůj volný čas, což znamená, že denně ztrácí v této práci možnosti odpočinku, zábavy a co zejména — možnosti vzdělávání, růstu kvalifikace atd. Změna takového stavu představuje podstatnou část rozporné a velmi zprostředkované cesty, vedou-

¹ J. Kazda: *Některé otázky mimopracovního času dne*. Ekonomický časopis, 3/1962, str. 245.

² Bylo by možné připojit k tomuto členění dvě poznámky: 1. péče o vlastní osobu (hygiena, kosmetika, zdravotní péče) by logicky spadala spíše k bodu 3. — jde o nezbytnou, nezastupitelnou

činnost, jež představuje nutnou součást reprodukce a rozvoje lidské osobnosti a v budoucnu bude spíše vyžadovat více času; 2. ani Pruděnský neřeší otevřenou otázku, kam řadit péči o děti, jež je sice částečně obsažena v bodu 4. a 5., ale patrně ne zcela.

ci ke skutečné společenské emancipaci ženy.

Žena — muž — rodina a volný čas

V naší zemi 43,6 % všech zaměstnaných lidí jsou ženy. V rodinách, kde oba partneři pracují, se denně řeší problémy, jež se nejen zdají být, ale často jsou opravdu neřešitelné a přesto musí být a jsou řešeny. Ovšem jak?

Denně zápasí rodina s otázkami, jak zvládnout zaměstnání, rodinné povinnosti, kde přitom vzít čas na výchovu dětí, na studium, veřejnou činnost, jak uplatnit své právo na odpočinek a zábavu.

Nejprve několik čísel, skrytých v jednom z prvních výzkumů časové struktury dne a volného času, jež provedl SÚS — dnes ÚKLKS — v r. 1960—61³.

Muž spí v průměru o 2 hodiny v týdnu více než žena, jidlu věnuje o 1 hodinu více, předstihuje ženu — i když jen o několik minut týdně — dokonce i v péči o svůj zevnějšek.

Ačkoliv pracovní zatížení ženy, vyplývající ze zaměstnaneckého poměru, je menší než u mužů⁴, její celkové týdenní pracovní zatížení, to znamená včetně domácí práce, je ve všech společenských kategoriích zhruba o 1/4 větší než u mužů. Žena věnuje domácím pracím asi 4krát více času než muž, vesnická žena dokonce 6krát více.

Nepatrně vyrovnanější, i když stále značně disproportionální jsou vztahy v kategorii zaměstnanců⁵. Ženy-zaměstnankyně ve srovnání s ostatními pracujícími ženami vykonávají většinou práce jen kvalifikovanější, náročnější práci, která si vynucuje podstatnější soustředění, eventuálně studium. Dokáží si patrně i v rodině „vynutit“ rovnoměrnější rozdělení práce. V kategorii zaměstnanců se žena věnuje „jen“ tři a půlkrát více domácím pracím, muž spí „jen“ o 1 hodinu 48 minut více nežli žena, jidlu věnuje o 48 minut více, v péči

o svůj zevnějšek vede žena dokonce o 5 minut.

Tu ale vyrůstá z našich čísel nový problém. Kvalifikovaná žena má většinou i kvalifikovaného partnera. To znamená, že tento kvalifikovaný muž a otec (inženýr, lékař, vědecký pracovník, ředitel závodu), aby umožnil své kvalifikované ženě alespoň trochu obstat v povolání, pere prádlo, varí, uklízí, koupe děti atd.

Jaké marnění hodnot, jaké společenské ztráty reprezentuje tato skutečnost, o tom už bylo hodně napsáno. Jaké je ale řešení, pakliže vůbec nějaké pro žijící generace existuje?

Z tohoto pohledu vysvítá ovšem také ošidnost zjednodušující představy, ještě dnes často propagované, že cesta emancipace a zrovnoprávnění ženy vede přes rovnoměrné rozdělení úkolů mezi mužem a ženou.

Zaměstnanost žen roste nejen v socialistických zemích, ale i ve všech rozvinutých kapitalistických zemích, a tak problém života zaměstnané ženy, kterou čeká „druhá směna“ doma, je problémem světovým.

Proč neřešit situaci tím, že domácí práci zastane někdo jiný, pomocnice v domácnosti? Zdá se, že z různých důvodů tenduje ve světě tento způsob zaměstnání k zániku.

V naší společnosti působí principiální důvody — nelze vykupovat osvobození jedné ženy připoutáním jiné ke stejné neproduktivní a často nepříjemné práci; dále je cesta zachování rodinné „malovýroby“ zcela nevhodná. Ovšem pro určitou dobu, než jiné způsoby řešení ulehčí ženě starost o domácnost, by toto řešení bylo přijatelné a řada starších žen bez kvalifikace by možná byla ochotna podobnou práci dělat. Jenže i vysoce kvalifikovaná zaměstnaná žena si může tento „luxus“ patrně velmi těžko dovolit vzhledem ke svým příjmům.

Ale i na Západě je stále méně pomoc-

³ Tento výzkum (který zahrnul 1792 domácností, 4092 osob starších 15 let, z toho 2027 mužů a 2065 žen) byl prováděn v době, kdy naše sociologie jako Šípková Ruženka čekala teprve na své probuzení. O to větší je zásluha těch, kteří jej iniciovali a prováděli (zejména ss. J. Zapletalová, J. Bezouška, J. Vytlačil).

⁴ Skutečná pracovní doba, jak se ukazuje po odečtení hodin ztrávených dopravou, je u mužů vyšší než zákonem stanovená 46 hodinová pracovní doba. Dělník pracuje v průměru 48 hodin 24 minut

týdně. Průměrná pracovní doba žen je nižší — u dělnic 42 hodin 51 minut, u zaměstnankyň 42 hodin 31 minut, a to především proto, že řada žen pracuje v částečném úvazku.

⁵ Tato sociální kategorie, která je ve výzkumu uvažována a zkoumána, je značně nevyhovující. Je příliš neurčitá a zahrnuje zřejmě velmi diferencované vrstvy od mistrů po inteligenci všech směrů. Získané údaje je proto nutno v této kategorii brát s velkou rezervou.

nic v domácnosti, a to především proto, že zejména z mladých téměř nikdo nechce takovou práci dělat. Inzeráty hledající dívky pro domácnost slibují vlastní zařízený pokoj s televizí, dovolenou u moře atd., a přesto je zájem mizivý. Jaké zvláštní ódium lpí na této práci? Snad člověk společnosti, ve které převládá veliký podnik, zaniká malovýroba a s ní přímý zaměstnavatel, nesnáší autoritu bezprostředního pána. Je příliš zvyklý na anonymitu, do níž je zahrán „zaměstnavatel“ ve velkopodniku.

Kolik času pohltní vlastně provoz domácnosti? Jaká je tedy cesta z kruhu denních povinností, které působí negativně i psychicky zejména na ženu? Vždyť žije pod neustálým tlakem nekonečné řady nesplněných povinností.

Tak zvaná domácí mechanizace je jistě určité řešení, ale i to má své problémy. Výzkumy provedené ve Švédsku a v USA dokazují, že obsluha přístrojů, jejich údržba a čištění vyžadují také mnoho času. Je ovšem pravda, že je-li domácnost podobnými mechanismy vybavená, přece jen se čas ušetří. S. G. Strumilin ve svých výzkumech časové struktury dne v rodině dělníka, prováděných ve dvacátých letech, uvádí zajímavou relaci: Na výrobu 1 hodiny produktivní práce se spotřebovalo v dělnické rodině 72 minut pracovní energie (rozumí se domácí práce, péče o sebe a dítě a cesta do práce). Pokusíme-li se z výsledků šetření ÚKLKS provést podobný přepočít, vychází, že se dnes v ČSSR v dělnické rodině na 1 hodinu produktivní práce spotřebuje 45 minut pracovní energie, to je 62,5 % času uváděného Strumilinem⁶. Jistě zde vedle jiných faktorů působí i stupeň technického vybavení domácnosti. Také srovnání s údaji J. Dumazediera nás o tom může

přesvědčit. Francouzská žena věnuje v průměru 5 hodin denně domácí práci, tedy asi tolik jako žena v Československu (přesněji: dělnice 5,07, zaměstnankyně 4,6), při zhruba stejném vybavení domácnosti základními moderními přístroji, jak ukazuje tabulka 1.

Podobná situace je u polské ženy, která věnuje v průměru domácnosti 5,9 hodin (ve městě 5,6 a na vesnici 6,2), žena v SSSR asi 4 hodiny. Americká hospodyně dle J. Fourastié-a) věnuje domácnosti pouze 1½ hodiny denně — tedy pronikavá diference od dosud uvedených čísel, jež asi nebude jen výsledkem větší domácí mechanizace⁷. Působí zde patrně celý soubor faktorů, a zejména ohromný rozvoj nejrůznějších služeb, jež pomáhají člověku na každém kroku, musí hrát prvořadou roli.

Rozvoj služeb a *stoupající potřeba* služeb, to je moderní a silící prvek v technicky rozvinuté společnosti. To je také základní směr řešení pro socialistickou společnost. Maximální rozvoj služeb je pro zvýšení fondu volného času — zejména žen — patrně stejně významný, ne-li momentálně významnější činitel než zkracování pracovní doby. Nejvíce času, jak ukazuje výzkum ÚKLKS a potvrzují závěry z výzkumů sovětských i francouzských, se spotřebuje na přípravu jídla (ve výzkumu ÚKLKS asi 40 % veškerého času věnovaného domácnosti); zde je tedy pomoci služeb nejvíce a nejrychleji zapotřebí.

V souhrě a rozvoji těchto faktorů (a jistě i řady dalších) je cesta proměny rovnoprávnosti mezi mužem a ženou, zakotvené v ústavě, ve skutečnost každodenního života. Je to cesta vytváření podmínek, jež mohou umožnit ženě *plně* využít práva na práci, a především v tom smyslu se daleko více podílet na kvalifikované a odpovědné práci, jež vyžaduje neustálé studium a udržování kvalifikace. To je za daného stavu podmínek, v nichž vdaná, zaměstnaná žena-matka pracuje, téměř vyloučené nebo velmi obtížné. Dokonce i u žen pracujících v průmyslu je kvalifikační úroveň podstatně nižší než u mužů. V roce 1958 průměrná kvalifikační třída mužů v průmyslu činila 5,2,

Tabulka 1
Kolik % domácností má

	vysavač	pračku	ledničku
ve Francii	29	24	26
v ČSSR	33	50	17

⁶ S. G. Strumilin: *Rabotčij byt v cifrach*, Moskva 1926, str. 18.

⁷ Okolo 80 % amerických domácností je mechanizováno.

u žen pouze 3,3⁸. Vysoce kvalifikované ženy s vysokoškolským vzděláním zcela výjimečně zastávají vedoucí funkce či dosáhnou vynikajících vědeckých výsledků. Celý styl života, roztržité myšlení a času na spousty nejrůznějších věcí, jež je třeba zařídit, obstarat, tedy trvalá nemožnost koncentrace na vlastní práci, nedostatečný odpočinek, to vše ubíjí aktivitu ženy.

Skutečné zrovnoprávnění ženy netkví tedy jen ve zrovnoprávnění ve sféře práce, ale v celém stylu života v mimopracovní době, ve volném čase.

Zde se otevírá další problém. Zatím víme zcela nesporně, že muž má více volného času než žena — dle výzkumu ÚKLKS zhruba ve všech kategoriích 1,8 krát. Jak ale působí takový nepříznivý fakt na vztah obou partnerů a na celou atmosféru rodiny?

Jak reaguje žena na diferenci v časových možnostech? Pociťuje ji ve všech vrstvách stejně bolestně?

Na stejné problémy je ale možno podívat se z jiného hlediska; prozkoumat, *jak volný čas a jeho nároky mění a ovlivňují strukturu života moderní rodiny.*

Jestliže v daném momentě vystupuje do popředí především subjektivní pocit, ale i objektivní skutečnost (v relaci k současným životním nárokům) nedostatku volného času, pak teprve v historickém kontextu se objeví řada faktů, poukazujících na převratný vliv volného času na vzájemné vztahy mezi lidmi, na normy soužití, především mladých generací.

V tradiční rodině bylo například samozřejmé, že muž tráví své volné chvíle buď sám, nebo v kruhu svých přátel. Dnes je samozřejmý nárok, zejména mladých lidí, který přináší s sebou do manželství, trávit volné chvíle spolu. Přesněji řečeno: jistý stupeň *ekonomické emancipace zaměstnané ženy* zčásti vyvolal, zčásti v brzké budoucnosti vyvolá její požadavek trávit svůj volný čas způsobem adekvátním muži, a to buď svéráznou reprodukcí „mužské samostatnosti“ v ženské podobě, anebo ve formě nějaké vyšší syntézy, předpokládající ovšem aktivitu obou stran.

Není-li možné (zejména v důsledku ro-

dinných povinností) *společně* užívat volného času, je tento fakt u mnoha — zejména mladých — žen pociťován jako nedostatek.

Jestliže dříve byl v některých dosti početných vrstvách přitažlivým typem „muž pod penzí“, pak dnes byl vystřídán ideálem „muže s autem“ (nebo jiným dopravním prostředkem).

Po jakých hodnotách prahnou mladí lidé, vstupující do manželství? Patrně více po tom mit dopravní prostředek, příjemné prožití dovolenou, často a dobře se pobavit, než koupit si byt, výbavu apod. Současnost vítězí nad budoucností, preferují se hodnoty poskytující okamžitý požitek, jakási nová podoba zásady „carpe diem“. Také zde rostoucí specifická váha volného času vede patrně k přesunu v hierarchii hodnot jak ve volbě partnera, tak v utváření rodinného života a chápání funkcí rodiny.

Co znamenají tyto nároky volného času pro samotný chod rodinného života? Běžně se dnes hovoří o krizi rodiny. Jejím symptomy jsou v první řadě takové jevy jako vysoké procento rozvodovosti nebo pokles rodičovské autority. Proces uvolňování rodinných pout je charakteristický nejen pro západní země, ale projevuje se i v naší společnosti a souvisí především se strukturálními proměnami života v technicky rozvinuté společnosti. Jakou úlohu hraje v naznačeném vývoji volný čas? Hranice možnosti jeho role lze charakterizovat dvěma otázkami: neotvirá postupně se zvětšující oblast volného času nové možnosti pozitivního rozvoje vnitrorodinných pout, upevňování rodiny? Nebo naopak touha po tom dobře se bavit, uplatnit své právo na volný čas, se realizuje třeba i na úkor jiných členů rodiny či vně rodiny?

Odpověď nebude patrně ani jednoduchá, ani jednoznačná.

Vezmeme jen příklad televize. Dnes je typický večerní obraz — rodina u televize. „Televize přispívá také k *upevňování* rodinného života, především tím, že shromažďuje večer u obrazovky členy rodiny, které povolání, zájmy a rozdílné záliby jinak rozptylují každého jinam“, tvrdí M. Hladký⁹. Nejen to, mohou vzniknout

⁸ R. Selucký: *Ekonomika, morálka, život*, str. 38.

⁹ M. Hladký: *Televize v našem životě*, stať v *Nové myslí*, 3/1964, str. 285

i diskuse na základě informací, jež televize poskytuje; rodiče mají možnost na základě impulsů televizních pořadů rozšiřovat svůj výchovný vliv na děti ve velmi příznivé atmosféře, apod. Se stejnou oprávněností se lze ale domnívat, že televize *narušuje* rodinné i přátelské vztahy. Rodina či přátelé sedí sice pohromadě u televize, ale každý „pro sebe“. Nový prostředek, nové „medium“ vstupuje mezi lidi, aby i uvnitř rodiny komplikoval možnost bezprostřední komunikace jejích členů.

Jak formují společně strávené chvíle volného času vztahy mezi rodiči a dětmi? Vzniká možnost nových kontaktů — společná zábava, společné výlety, hra na „přírodní lidi“, stále oblíbenější a masovější, spojená s růstem campingových táborů — zde se může rodit nová autorita rodičů, založená nikoliv na odstupu, jako dřívější tradiční autorita otce, hlavy rodiny, ale spíše na velmi bezprostředních vztazích rodičů a dětí. Nebo naopak nevedou takové chvíle, v nichž lidé, jejich vlastnosti a vztahy jsou daleko *obnaženy*, nejsou zastřeny clonou obstarávání a zvyku každodenního života, spíše k oslabení rodičovské autority?

Můžeme mluvit o tom, že nejen vlivem větší společenské zaangażovanosti rodiny, růstu zaměstnanosti žen, ale i vlivem volného času, jeho nároků, spojených často s pronikáním moderní techniky do intimity rodiny, dochází k *vytváření nového modelu rodinného života*? Modelu, v němž už není podřízen celý chod rodiny režimu, který je stanoven základním imperativem: uživit se, zajistit materiálně rodinu i budoucnost dětí, režimu, který s výjimkou vyšších sociálních vrstev více nebo méně převládal ve všech dosavadních společnostech.

Nové hodnoty volného času se *postupně* dostávají do popředí a převracejí hierarchii hodnot jak v životech jednotlivců, tak rodin.

Do jaké míry jsou tyto procesy závislé na sociální příslušnosti — nebo probíhají v naší společnosti se stejnou intenzitou či s minimálními výkyvy ve všech společenských vrstvách? To by bylo zajímavé zjištění, jež by umožnilo i srovnání s ob-

dobnými procesy v kapitalistické společnosti, kde ovšem diferencovanost i v této sféře je značná.

Na jedné straně existují rodiny, pro které stále „tradiční“ schéma života, v němž dominuje nutnost „obstát“, „uživit se“, získat elementární potřeby pro život a chod rodiny, je určující.

Na druhé straně v Americe dochází k zajímavému novému jevu — útlaku lidí z měst do suburbii. Důvod? Chtějí prožívat dobu po práci v příjemném, klidném prostředí, kde není hluk, přelidněnost a špatný vzduch velkoměsta, kde člověk nežije v mravenišťích činžovních domů, kde má blíže k přírodě. Dnes již žije v suburbii asi 15 miliónů Američanů. Podle sociologických výzkumů mají některé zajímavé znaky, jimiž se liší od ostatního obyvatelstva: jsou ve větší míře geograficky mobilní, mají nižší průměrný věk a větší počet dětí než městské obyvatelstvo; jejich plat a úroveň vzdělání se pohybuje nad národním průměrem¹⁰. V souvislosti se zkoumáním tohoto procesu vyslovuje Riesman názor, že „postupně jak se zkrátí pracovní den, bude stále méně rodin s dětmi, jež budou chtít žít ve městě“¹¹.

V určitých vrstvách americké společnosti hrají tedy nároky volného času rozhodující roli i ve výběru místa a způsobu bydlení.

Podobná města — satelity, s vysloveně rekreačním prostředím, vyrůstají dnes okolo Moskvy.

Zda vývoj bydlení ve velkých městech půjde tímto směrem, či zda se bude řešit touto cestou problém bydlení jen u mnohamiliónových měst — to je otázka. Co je obecně zajímavé na tomto procesu, to je právě ono akcentování potřeb volného času v rozvoji urbanismu a architektury. To jsou hlediska, která zdůrazňuje ve svých projektech a studiích Le Corbusier, a jež se začínají brát v úvahu i u nás.

Jde o zvláštní případ obecnější problematiky, zdůrazněné v knize J. Filipce: *Člověk v křivém zrcadle*: „Vědecká a citlivě rozlišující dialektická kritika teorií industriální společnosti nemá jen čistě zápornou, polemickou funkci, ale je zároveň neoddelitelnou součástí tvořivého roz-

¹⁰ Údaje převzaty z knihy R. Dahrendorfa: *Die angewandte Aufklärung*, München 1963, str. 96.

¹¹ Citováno podle Dumazediera: *Vers une civilisation du loisir*, Paříž 1962, str. 112.

voje marxismu. V této souvislosti napomáhá do jisté míry pochopit další a nové stránky některých problémů tak, jak je v kvalitativně odlišných poměrech před nás *staví anebo v brzké budoucnosti postaví* naše socialistická společnost". (Podtrhl J. F.)¹²

Obdobně I. Dubská hledá souvislost mezi některými procesy špičkové industriální země, USA, a vývojovými tendencemi

socialismu: „... nelze dnes vážně uvažovat o perspektivách »moderního člověka« přístích desetiletí a nepřihlížet přitom k cestám, kterými se v USA »otvírají všechny lidské problémy v závratné míře« (Simone de Beauvoir)“.¹⁴

Lze možná vytknout, že se zde hypertrofizují některé jevy v životě současné společnosti. Domnívám se, že bez určité *nadsázky* lze obtížně (nebo vůbec nelze)

Tabulka 2

Volný čas dělníků v SSSR
(ročně v hodinách)

Položky čas. rozpočtu	1924		1959	
	muži	ženy	muži	ženy
I. Tělesný rozvoj tělovýchova a sport procházky, turistiky Celkem	18 101 119	— 68 68	74 74 148	14 58 72
II. Kulturní činnost společenská činnost studium, přednášky čtení knih, novin umělecká činnost Celkem Celkem I—II	109 168 453 11 741 860	66 87 116 9 278 346	17 175 329 10 531 679	29 170 185 5 389 461
III. Kulturní odpočinek kino, divadlo aj. domácí hry, šachy Celkem	42 55 97	30 12 42	374 34 408	321 12 333
IV. Jiné zábavy návštěvy jiné časové ztráty Celkem	180 30 210	167 37 204	168 89 257	142 79 221
V. Pasivní odpočinek odpočinek neurčená rezerva Celkem	381 63 444	277 — 277	206 — 206	113 — 113
Úhrnem I—V v hod.	1611	869	1550	1128
v % k celkovému času	18,6	10,1	17,9	13,1
roční časový fond (360 dnů) v hod.	8640	8640	8640	8640

¹² Jindřich Filipec: *Člověk v křivém zrcadle*, Praha 1963, str. 193.

¹³ Tabulka převzata z knihy *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, Praha 1963, str. 361

postihnout zejména rodící se nové společenské procesy, jež mají vzestupnou tendenci, a nehrají-li aktuálně takovou roli, jakou jim přisuzujeme, obsahují ji imanentně v logice svého vývoje.

Volný čas jako soubor činností

Jestliže jsme se doposud zabývali převážně otázkou rozsahu volného času, pak se nyní pokusíme analyzovat některé stránky volného času jako souboru určitých lidských činností, především pak prozkoumat vzájemné vazby mezi škálou činností a škálou je determinujících činitelů. Právě s možností rozvinout ve volném čase nejrůznější činnosti je spojen pocit rostoucí hodnoty volného času.

Proniknout spleť nejrůznějších zájmů, činností, a objevit určité opakující se obecné stránky, kauzální spojitosti, je nesmírně obtížné. Zjištění rozsahu, ve kterém se lidé (kategorizovaní podle určitých demografických a sociálních hledisek) věnují určitým činnostem, představuje jakýsi první krok na této cestě. Většina

výzkumů, jež se zabývají zkoumáním činností ve volném čase (a které máme k dispozici), poskytují materiál tohoto druhu. Na základě těchto výzkumů je však možné zformulovat již řadu závěrů, které otevírají další závažné problémy.

Z některých sovětských výzkumů Strumilinových či kyjevské skupiny vedené Gončarenkem, i z výsledků výzkumu ÚKLKS je možno vysledovat určité společné charakteristické vazby.¹⁵

Všechny uvedené výzkumy potvrzují více nebo méně zřetelně jednu základní vazbu: *Rozložení činností volného času je nejvýrazněji formováno stupněm kvalifikace, vzdělání* (= charakterem zařazení ve společenském pracovním procesu).¹⁶

Hierarchie činností podle tabulky 2 vypadá takto:

Rok 1924: muži: II., V., IV., I., III
 ženy: II., V., IV., I., III
 Rok 1959: muži: II., III., IV., V., I
 ženy: II., III., IV., V., I

Totéž potvrzuje i Gončarenkův výzkum. Ačkoliv se volný čas muže a ženy liší pod-

Tabulka 3

Struktura volného času dělníků, inženýrsko-technických pracovníků a zaměstnanců v SSSR podle věku a pohlaví (v minutách za den)

Kategorie pracujících	1. Společenská a kulturní činnost	2. Studium a zvyšování kvalifikace	3. Pasivní odpočinek	4. Kulturní odpočinek	5. Čtení beletrie	6. Čtení novin a časopisů	7. Práce s dětmi	8. Osobní záliby, sport a ostatní	Volný čas celkem
Věkové skupiny									
od 18—25	14	69	79	68	28	7	20	20	305
od 26—30	9	32	58	52	20	12	72	12	267
od 31—40	14	42	55	71	16	20	52	21	291
přes 40 let	29	12	52	49	26	28	32	19	247
Pohlaví									
muži	19	65	74	72	34	23	43	29	359
ženy	13	39	61	61	21	7	32	11	245

¹⁵ Irena Dubská: *Objevování Ameriky*, Praha 1964, str. 171.

¹⁶ S. G. Strumilin: *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, Praha 1963. — M. P. Gončarenko a kolektiv: *Metodika a některé výsledky konkrétního sociálního výzkumu časového rozpočtu pracujících*, materiály Osvětového ústavu, Praha 1963.

¹⁶ Strumilinovo kritérium příjmu, právě tak jako nejčastěji používané kritérium vzdělání, vystupují

vlastně v roli jakési „pars pro toto“, neboť jsou nejsnáze kvantifikovatelnou, tedy i pro empirický výzkum zachytitelnou stránkou hlubšího a svými důsledky složitějšího a komplexnějšího vlivu, jakým působí „charakter práce“.

Tuto kategorii bude třeba dále rozpracovat nejen v rovině filosofické, ale i v sociologické, i v tom smyslu, aby byla — lépe než dosud — uchopitelná empirickým výzkumem.

statně v kvantitě, je stejný co do struktury činnosti, a jak se zdá i co do *dynamičnosti této struktury*.

Zato věk opět zasahuje do strukturálního složení volného času, jak lze soudit zejména z výsledků Gončarenkova výzkumu.

Sestavíme-li podle údajů uvedené tabulky hierarchii činností v různých věkových skupinách, zjistíme velikou variabilitu (čísla označují jednotlivé činnosti tak, jak jsou uvedeny v tabulce):

18—25 let: 3, 2, 4, 5, 7 = 8, 1, 6

26—30 let: 7, 3, 4, 2, 5, 6 = 8, 1

31—40 let: 4, 3, 7, 2, 8, 6, 5, 1

přes 40 let: 3, 4, 7, 1, 6, 5, 8, 2

To jsou základní vazby, které shodně a více nebo méně zřetelně vyjadřují výsledky výzkumů činnosti ve volném čase.

Další srovnávání a analýza jsou však komplikovány, a to v prvé řadě tím, že jak v samotných výzkumech, tak v jejich teoretickém zpracování se operuje s řadou nevyjasněných kategorií. Jednou z nich je různě používaná dvojice pojmů aktivní-pasivní, objevující se v každém výzkumu či v každé úvaze o volném čase.

Jak vůbec chápat pojmy aktivní a pasivní? Jde o vyhraněné protivy, kde jedna vylučuje druhou?

Každá lidská činnost je bezprostředně nebo zprostředkovaně vztahována k někomu, k druhému člověku, který ji přijímá, snáší¹⁷. V samotném charakteru lidské činnosti jsou obsaženy oba momenty — aktivity (ago = činím, konám) i pasivity (patior = snáším, trpím); lidská činnost je vnitřně rozpornou jednotou těchto protikladných stránek. Tedy přijímání, pasivita není něco vnějšího, co by stálo v metafyzickém protikladu k činnosti, ale je její vnitřní, organickou součástí.

Daleko výrazněji vynikne tato povaha lidské činnosti, když se například pokusíme oddělit produkci materiálních statků od konzumu. Bez produkce by nebylo konzumu, ale jistě platí i obrácený vztah, produkce bez konzumu ztrácí *raison d'être* a stala by se zcela nesmyslnou, protože

její pravý smysl je právě konzum. Člověk se liší od zvířete tím, že neuspokojuje svoji žádostivost bezprostředně, ale vkládá mezi přírodu a konzumování svoji činnost; pak ale i výsledné hodnoty nejsou již „čistou přírodou“, ale přírodou přetvořenou člověkem pro člověka, který se složitě a rozporně rozvíjí jak v tvorbě, tak i v konzumu. Ideálem komunismu není jen všestranný producent, ale i konzument. Dovést kritiku soudobého konzumentství až k čiré negaci, odmítnutí konzumu je paradoxní. Každá jednostranná kritika konzumu — a existuje v různých podobách jak mimo marxismus, tak uvnitř marxismu — pouze v jeho negativních rysech je nepochopením dějinné dialektiky.

Vztah tvorby a konzumu se neodehrává jen ve sféře tvorby materiálních hodnot. Obdobná problematika se reprodukuje i ve sféře hodnot intelektuálních a kulturních.

V podstatě lidského poznání a lidské kultury jako tvorby hodnot je imanentně obsažen i moment určenosti druhým lidem, moment přijímání. Tvorba bez toho, kdo ji konzumuje, by nebyla tvorbou, ale torzem tvoření. Cožpak je myslitelné divadlo bez diváka, hudba bez posluchače, kniha bez čtenáře?

Kniha bez čtenáře se stává pouhým popsaným papírem. Její vlastní hodnota se realizuje teprve v kontaktu se čtenářem. Čtenář, to však není jen absolutně pasivní konzument, on vnáší do konzumu také různou míru aktivity a na ní závisí, jak kulturní hodnotu přijímá, na jaké úrovni se jí zmocňuje. Ani tvorba sama není čirá aktivita, ale předpokládá příjem, konzum nejrůznějších hodnot vytvořených v dějinném vývoji druhými.

Zcela neadekvátním odrazem těchto vztahů je vytváření antinomie čisté aktivity (jež je žádoucí) a čisté pasivity (jako něčeho nežádoucího); v duchu této antinomie se evokuje představa žádoucího vývoje jako popření veškeré pasivity a dosažení absolutní všestranné aktivity. Skrtnutím jedné stránky rozporu dostává ovšem tato představa budoucího stavu zcela komický ráz: Všichni se budou snažit psát knihy, ale kdo je bude číst? Di-

¹⁷ Tabulka převzata ze statí M. P. Gončarenka a kol.: *Metodika a některé výsledky konkrétního sociálního výzkumu časového rozpočtu pracujících*, Osvěta v zahraničí, Praha 1963

¹⁸ Neplatí-li toto tvrzení absolutně (existuje i činnost, jejímž jediným cílem jsem já činný subjekt), platí pro drtivou většinu lidské společnosti.

vadla její prázdnotou, protože všichni budou herci, aniž by kdokoli byl divákem. Tato absurdní představa není ovšem nic jiného než ad absurdum dovedená běžná floskule spočívající v jednoznačné kritice pasivity a oslavě aktivity.

Žádná lidská činnost sama o sobě není tedy ani absolutní aktivitou, ani absolutní pasivitou, ani čirým tvořením, ani čirým přijímáním. Jak ve sféře tvorby, tak ve sféře konzumu kultury vznikají hodnoty nejnižší i nejvyšší úrovně. To neznamená naprosté zrelativizování rozdílů mezi tvorbou a konzumem, nerespektování tvorby jako nejvyšší, nejnáročnější, „nejlidštější“ sféry lidské činnosti, ale upozornění na složitější povahu vztahu mezi aktivitou a pasivitou, již nelze vyjádřit metafyzicky chápanou protikladností. Proto je také velmi problematická ona „jednoduchá“ rovnice: aktivita = žádoucí, pasivita = nežádoucí.

Z ní pak vyplývají takové simplifikace, jako je například představa, že hrát v ochotnickém kroužku, je tvořivý vztah k umění, který vždy stojí výše než pouhé pasivní diváctví. Tento postoj se zároveň dostává do určitého rozporu se skutečným vývojem, neboť v současnosti zájem o ochotnické divadlo velmi poklesl. Není určitým anachronismem chtít, aby ochotnické divadlo, které mělo v dřívějších dobách, zejména na vesnici, svoji významnou funkci buditelskou, osvěcenskou, kulturní (jako jeden z mála zdrojů kulturních hodnot), se setkávalo nyní, ve změněných podmínkách, se stejným zájmem?

Dnes pronikají životem lidí, ať žijí kdekoliv, kulturní hodnoty, které přináší zejména rozhlas, film, televize. Masové pronikání těchto hodnot na profesionální úrovni mění i vkus lidí, obsahuje i moment kritiky laické tvorby. Nezáměr či pokles zájmu o laickou tvorbu nelze chápat jen jako negativní zjev. Je právě také výrazem rostoucího vkusu lidí, u nichž již zakotvila náročnější kritéria vytvořená profesionální tvorbou. Tváří v tvář těmto nárokům dostává laická tvorba často příděch trapnosti, směšnosti.

Rozhodně tedy nelze chápat kategorie aktivní — pasivní jako navzájem se vylučující, a učinit z nich základní kritérium

pro charakteristiku činností ve volném čase. Žádná lidská činnost není buď aktivní nebo pasivní, ale může být a je provozována člověkem s různou menší či větší dávkou aktivity či pasivity. Proporce mohou být různé.

Je ovšem pravda, že určité činnosti samy svým charakterem více podněcují některé stránky lidské osobnosti k aktivitě, jiné méně. V této rovině se pohybuje například rozdíl mezi hercem na jevišti a divákem v hledišti. Ani v tomto případě však míra rozdílu není stabilní diferencí mezi po výtce aktivní a po výtce pasivní činností, ale je velmi *proměnlivá*. Osciluje mezi značnou diferencí vynikajícího herce a omezeného diváka až ke vztahu téměř obrácenému, sejde-li se omezený herec s intelektuálně a emocionálně nadprůměrným divákem. V tomto případě může být převaha aktivity na straně konzumenta. Nelze zůstat ovšem jen u zjištění, že se člověk s různou mírou aktivity či pasivity zabývá různými činnostmi. Toto konstatování implikuje otázku, na niž musí sociologie volného času hledat odpověď: které faktory ovlivňují onu míru aktivního či pasivního chování?

Soudíme-li, že v chování dnešního člověka převažuje příliš jednoznačně pasivní přístup k nejrůznějším sférám lidské činnosti, chceme-li jej „zaktivizovat“ (ovšem nikoli ve smyslu totální aktivizace), pak prvním nezbytným krokem je poznání těchto faktorů a jejich síly.

Které činnosti patří vůbec do okruhu volného času? Jakým způsobem je lze charakterizovat, na základě jakých kritérií lze říci, že určitá činnost má právě ten charakter, který umožňuje zařadit ji do sféry volného času?

Kłoskowská zdůrazňuje jako nezbytné rysy svobody volby, dobrovolnost: „Činnosti, jež jsou vlastní volnému času, jsou ty činnosti, jež se realizují buď symbolicky nebo bezprostředně, minimálně uspokojující kategorické potřeby organismu“.¹⁹ Podle Kłoskowské patří do volného času spíše nedělní zdržimnutí, ale nikoli každodenní spánek regenerující sílu, zábavné čtení, ale nikoliv čtení informací, jež jsou nezbytné pro práci v závodě.

Dumazedier obdobně zdůrazňuje „ne-

zainteresovanost“ činností volného času: Nezainteresovanost v tom smyslu, že nepřináší žádný přímý užitek.

Hlavní smysl těchto činností není tedy v jejich zprostředkující funkci. Nevystupují především jako prostředek k dosažení určitého cíle, ale spíše v bezprostředním vztahu k člověku. Vezmeme dvě krajní situace: myji nádobí, protože je bohužel nezbytné z hygienických i jiných důvodů vařit a jíst v čistém nádobí — činnost sama je krajně nepříjemná, ale nutná. Když lyžuji, tedy ne proto, že je třeba být tělesně zdatný, ale především proto, že *sama činnost*, pohyb v přírodě, na sněhu, *na čerstvém vzduchu*, *skrývá v sobě nekonečné množství pŕvabů, zážitků fyzických, estetických, emocionálních*. Užitek — totiž, že provozují činnost zdraví skutečně prospěšnou — je jaksi sekundární, do popředí se dere *sama činnost* a s ní také hodnota *okamžiku*, přítomnosti.

Pokud lze hovořit o „užitečnosti“ činností volného času, tedy v té souvislosti, které stránky lidské osobnosti aktivizují, uvádějí do pohybu. Tato užitečnost však patrně není u subjektu stimulem, který rozhoduje o tom, zda se té které činnosti věnuje či nikoli.

Těmito charakteristikami, jež jsou jistě adekvátní zkoumané problematice, zůstáváme ovšem v rovině vztahu *individuua a volného času*. Tato rovina je nezbytná ve zkoumání jakékoli lidské činnosti, ve sféře volného času však snad ještě významnější než kdekoli jinde. Volný čas, to je čas, který může člověk využít bezprostředně pro sebe, čas, ve kterém maximálně patří *sám sobě*, v němž může více než kdykoli jindy dělat to, co jej baví a co jemu přímo přináší potěšení, zábavu, odpočinek a tím tedy i určitý užitek. Vztah člověka, času, činnosti i hodnot je tu jaksi bezprostřednější než v jakékoli jiné sféře.

Jenomže chápeme-li činnost volného času jenom v této *individuální* rovině, pohybujeme se neustále v kruhu danosti. Všechny tyto činnosti mají také svůj aspekt společenský, a to je rovina, v níž člověk překračuje tuto danost a tedy sám sebe na jedné straně, z druhé strany právě odtud přicházejí nejpodstatnější determinace i stimuly. Tento fakt je nejvýraznější ve sféře činností, o nichž se

často pochybuje, zda patří do volného času, a řada teoretiků je odtud vyjímá. Jde zejména o dvě skupiny aktivit — nejrozumnější formy studia a sebevzdělávání směřující k profesionálnímu zdokonalení, a společensko-politická aktivita. Tyto činnosti se svým charakterem spíše podobají práci a tvoří jakýsi přechod mezi prací a volným časem. Mezní podoba těchto činností se objevuje z několika aspektů:

1. V charakteru těchto činností, jež člověk vykonává částečně dobrovolně, částečně pod různými tlaky, kde do popředí vystupuje určitý rytmus povinností, jejichž plnění je do jisté míry i sankcionováno.
2. V jejich skutečném průběhu, kde i časově zasahují jak sféru práce, tak volného času; politická činnost se odehrává jak v pracovní době v závodě, tak mimo. To platí především pro socialistickou společnost, kde zprofesionalizovaná činnost zaměstnanců a oddělení pro „human relation“, plnící svou specifickou funkci v kapitalistických podnicích, je v kvalitativně odlišných podmínkách a nových svérázných funkcích uskutečňována převážně dobrovolnou politickou činností neprofesionálního charakteru.

Právě tak vzdělávání směřující k hlubšímu ovládnutí profese probíhá částečně na úkor pracovní doby, částečně ve volném čase. Vždyť existuje celý systém úlev pro různé formy studia při zaměstnání.

3. V prožitku subjektu, který může uvedené činnosti chápat jako vysoce hodnotné naplnění svého volného času, právě tak dobře jako jeho ochuzení.
4. I v teoretickém přístupu k této problematice se objevují rozpaky a nejednotnost v názoru, kam vlastně tyto činnosti zařadit. Nejde o čistě klasifikační spor, ale za ním stojí i různé pojetí některých otázek.

Domníváme se, že je oprávněné chápat tyto činnosti jako organickou součást naplnění volného času, jako nejvýraznější společensky angažovanou jeho část, v níž člověk přispívá k rozvíjení určitých společenských procesů, jež zpětně vytvářejí předpoklady pro humanizaci samotného volného času.

I volný čas, jako všechny ostatní sféry lidského činění, je průsečíkem indivi-

duálního a společenského. I zde, jako v každém lidském počinu, se prolíná individuální a společenský moment. Člověk jedná především z hlediska vlastního, bezprostředního zájmu, vlastních cílů. Výsledek jeho činnosti, který nemusí být a většinou nebývá totožný s vytyčeným zá- měrem, má však i stránky, kterými přerůstá úzké hranice sledovaného individuálního zájmu. Nezávisle na tom, zda si je člověk této skutečnosti vědom či v jaké podobě si ji uvědomuje, přispívá svojí činností k utváření historie své doby, k realizaci dějinných společenských procesů, které jej pak zpětně determinují i stimuluji.

Jaká tedy najít kritéria pro kategorizaci činností volného času? Jedna z možností je orientovat se podle vztahu člověk

— činnost, a to v tom smyslu, která stránka lidské osobnosti je určitou činností aktivizována. Z tohoto hlediska je možné, shodně s Dumazedierem, rozčlenit činnosti volného času do pěti základních kategorií:

1. fyzické
2. praktické
3. kulturně umělecké
4. intelektuální
5. společenské.

Nelze však opomenout v jakékoli analýze těchto činností, že jsou opravdu průsečíkem individuálních a společenských stránek, jež jsou neoddělitelné tak, jak člověk vůbec je v každém momentu a v každém svém počinu jednak individuální bytostí, jednak součástí společenského organismu.

Čas je důležitou složkou společenského i individuálního života lidí. Již v době Aristotelově bylo mnoho nejasností v pojetí a využití volného času. Sám Aristoteles chápal volný čas — scholé — jako čas, který má sloužit umění, vědě a především filosofii. Volný čas neznamenal ani konec práce, ani odpočinek v dnešním pojetí, ale práce vždy znamenala pro Aristotela a svobodné řecké občany konec volného času. Na Aristotela navazují myslitelé renesance, kteří rovněž uvažují o významu volného času pro rozvoj člověka.

Teprve vznik kapitalismu a rozvoj průmyslové revoluce vytvářejí ekonomickou a sociální bázi pro rozvoj problematiky volného času. Tovární průmyslová velkovýroba rozložila původní subjektivní jednotu výroby, jež záležela v umění a dovednosti řemeslníka a v jeho vlastnictví výrobních prostředků. Současně tím rozložila i určitou jednotu práce, vědy, hry i zábavy, která byla vlastní předindustriální společnosti. Všude, kam pronikla průmyslová revoluce, jíž kapitalismus vítězí nad minulostí, dochází k brutálnímu podřizování dělníků strojové soustavě, k obsahovému i časovému oddělování práce a volného času. Kapitalistická industrializace mění styl života lidí. Proto v 19. století roste počet autorů, kteří se zabývají problematikou volného času. Jejich názory jsou různorodé a často se liší také tím, že vyzdvihují tu nebo onu stránku volného času. Zkoumáme-li jejich názory na uvedenou problematiku z hlediska významu volného času pro jednotlivce i společnost, můžeme již v minulém století zastopovat v sociologii volného času tři základní proudy:

a) Směr negativistický, který nerespektuje hodnotu volného času.

b) Směr skeptický, který vidí vznik a rozvoj volného času, ale je nedůvěřivý

k hodnotám, které se ve volném čase realizují nebo mohou realizovat.

c) Směr optimistický, který zjišťuje a akceptuje nové hodnoty, které se vytvářejí pro společnost i jednotlivce se vznikem a rozvojem volného času.

a) *Směr negativistický* vytváří ve svých názorech na problematiku volného času kontinuitu minulých století s modernější dobou. Vyplynul jednak z názorů anglické klasické ekonomie a z převážně ještě agrárního způsobu života společnosti. Teoreticky byl formulován anglickou klasikou ekonomii, především A. Smithem, jenž se zbavuje jednostrannosti merkantilistů a fyziokratů, kteří hledali zdroj společenského bohatství vždy jen v jedné sféře národního hospodářství, a to buď v obchodu nebo v zemědělství, a opomíjeli průmysl. Současně však A. Smith viděl jediný zdroj bohatství v takové práci, která bezprostředně vytváří určitou věc, výrobek. Tím se pro něho a jeho následovníky stala pracovní doba a práce v bezprostřední podobě jediným zdrojem bohatství národů. Tato forma bohatství byla sice před sto lety převažující, ale ani při tehdejší nízké materiální základně nebyla formou jedinou. Jednostranné názory anglické klasické ekonomie souvisely se stupněm vývoje materiální báze kapitalismu a s třídními vztahy soukromých vlastníků výrobních prostředků. Tyto ve své době moderní a pokrokové názory se v některých aspektech spojovaly s agrární představou o způsobu života. V agrárním pracovním rytmu byl jednotkou pracovní doby den od slunka do slunka. Volný čas byl spojován se zbytečností a leností. Nemalou úlohu sehrály i jednostranné náboženské představy o úloze člověka na zemi. „V potu tváře chléb svůj dobýváti budeš“! Představa fyzické práce jako jediného zdroje bohatství se uplatňuje nejen v agrárním způsobu života vesnice,

ale především v novém výrobním způsobu nastupující kapitalistické společnosti. Po stránce teoretické i praktické představovala tato teorie vydatného pomocníka kapitalistického způsobu vykořisťování a získávání nadhodnoty a měla i své oprávnění vzhledem k technické úrovni rozvíjející se společnosti.

b) Zakladatelem *skeptického směru* se stal v minulém století Alexis de Tocqueville svou knihou *O demokracii v Americe*.¹ Je jedním z těch typů lidí, kteří dokáží již u zrodu kvalitativně nové společnosti vidět její budoucí nedostatky. Prozíravý intelekt, rodová příslušnost k hrotící se feudální aristokracii, nerozvinutá buržoazní demokracie, intelektuální sepiatost s romanticko-konzervativním vztahem k technice a k technickému pokroku lidské civilizace, umožňují odhadnout nejen cesty buržoazní demokracie, ale i nových společenských hodnot jako je volný čas. Alexis de Tocqueville zaměřuje kritiku vize budoucí společnosti především na Ameriku. Domnívá se, že rozvoj materiální výroby v Americe vytvoří bohatství i volný čas pro všechny členy společnosti, ale lidé na základě způsobu řízení společnosti i mohutného rozvoje techniky nebudou schopni ve volném čase realizovat nové hodnoty. Základní příčinu vidí v buržoazní demokracii. „Tato společnost vytvoří pro lidi nicotné a malicherné radosti, které budou člověka nivelizovat a uniformovat a oddělí ho od zájmů celospolečenských“². Alexis de Tocqueville soudí, že každý z těchto lidí bude ve společenském blahobytu žít odděleně a soukromě. Odděluje však velmi ostře práci a volný čas. Volný čas se mu jeví ne jako nový zdroj pro rozvoj člověka, ale jen jako nová sféra, ve které bude příští generace nově odlidšťována. Soudí, že „volný čas odsoudí člověka k jednoduchosti a určitému druhu otroctví“³. Ve svém popisu Ameriky spojuje rozvoj volného času s bezútešnou uniformitou lidí a tříd. V jeho vidění je racionální jádro kritiky a skepse budoucí kapitalistické společnosti, ale přes veškerou bystrost a geniálnost postřehů je poněkud jednostranný. Volné chvíle, i když hned nevedou k všestrannému rozvoji člověka, pomáhají dělníkovi

alespoň na chvíli se osvobodit z přímého vlivu kapitálu, odpočinout si a udržet si delší dobu pracovní schopnost. A. de Tocqueville se projevuje jako aristokrat, který se obává, že demokratizace života a kultury zničí kulturu.

c) Zakladateli *optimistického směru* v problematice a hodnocení volného času jsou K. Marx a B. Engels. Marxovy a Engelsovy názory na volný čas souvisí s jejich objevem ekonomického pohybu dějin, sociální síly pokroku a s komplexním pochopením totality člověka v rámci objektivně existujících zákonitostí vývoje společnosti, uskutečňovaného činností tříd, sociálních skupin a jednotlivými individui. Základní přínos zakladatelů marxismu k problematice volného času spočívá v dynamickém pojetí jednoty práce a volného času jako sféry svobody a nutnosti, v odhalení podmínek pro vznik a rozvoj volného času a v pochopení volného času jako nové kvality pro rozvoj společnosti i každého jednotlivce.

K. Marx ve svém díle *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* napsal: „Ale s tím, jak se rozvíjí velký průmysl, nezávisí už vytváření skutečného bohatství tolik na pracovní době a na množství vynaložené práce, jako na síle agentů, kteří se za pracovní doby uvádějí do pohybu a jejichž mohutná účinnost sama není nijak úměrná bezprostřední pracovní době, kterou stojí jejich výroba, ale závisí na celkovém stavu vědy a pokroku technologie, čili na použití této vědy ve výrobě“ (str. 592). „Při této přeměně nevystupuje jako základní pilíř výroby a bohatství bezprostřední práce, kterou člověk koná, ani doba, po kterou pracuje, nýbrž zvládnutí jeho vlastní všeobecné produktivní síly, jeho pochopení přírody a její ovládnutí jeho bytím jako společenského organismu, zkrátka rozvoj společenského jedinice“ (str. 599). I jeho další myšlenka ukazuje nové hodnocení času nejen v souvislosti s pracovní dobou, které vznikalo s přechodem ke kapitalismu, ale především s volným časem. „Úspora pracovní doby se rovná prodloužení volného času, tj. času, který lze věnovat plnému rozvoji jedinice, a tento čas zase sám jako největší

^{1,2} Alexis de Tocqueville: *O demokracii v Americe*, Moskva 1897, str. 364, 410.

³ Alexis de Tocqueville, op. cit. str. 456.

produktivní síla působí zpětně na produktivní sílu práce“ (str. 599).

Marx vidí volný čas jako nutnou složku rozvoje společnosti a jednotlivce. Jeho optimistický pohled na vytváření podmínek pro rozvoj člověka právě pomocí volného času je spojen nejen s rozvojem výrobních sil společnosti, ale i s rozvojem třídního boje, který uvolňuje a vytváří cestu novým vztahům, kvalitativní změně lidské činnosti.

Volný čas jako zdroj bohatství společnosti i jednotlivce nechápe Marx samoúčelně. Využití volného času spojuje s rozvojem výroby, s prací člověka. Na rozdíl od A. de Tocquevillea jde o vytváření produktivního pojetí volného času. Tím je překonáván dualismus práce a volného času. Zdrojem pohybu společnosti zůstává výroba, ale volný čas, prostorově i časově oddělený od sféry práce, umožňuje člověku v souhlase s rozvojem společnosti rozvinout jeho všestrannost. I ve volných chvílích se může uskutečňovat a uskutečňuje rozvoj výrobních sil individua a volný čas se stává „společenskou výrobní silou“, společenskou výrobní podmínkou. Na základě ekonomických zákonitostí rozvoje společnosti uvažuje Marx o takovém rozvoji vědy a techniky, kdy pracovní proces se stane vědeckým a vynutí si vzdělaného, všestranně rozvinutého člověka. K tomu právě pomáhá volný čas jako určitá předehra stále znovu opakovaného složitého pracovního procesu. Pomocí volného času se tak bude v nové společnosti překonávat rozpor mezi duševní a fyzickou prací. „Volný čas, který je jak dobou odpočinku, tak dobou pro vyšší činnost, udělá ovšem z toho, kdo jej má, jiný subjekt, a jako jiný subjekt pak tento člověk vstupuje do bezprostředního výrobního procesu. Výrobní proces je zároveň školou kázně pro formujícího se člověka a pro hotového člověka, v jehož hlavě existuje vědění nashromážděné společností, je polem praktické činnosti, experimentální vědou, materiálně tvůrčí a zpředměťující se vědou. A pro oba, pokud práce vyžaduje, aby se prakticky položila ruka k dílu, a je spojená s volným pohybem, jako v zemědělství, je zároveň tělesným cvičením“ (str. 599–600).

Tvůrčí práce, dostatek volného času vytvoří emancipovaného, tvůrčího, svobodného člověka. Současně Marx překonává hranice produktivního pojetí člověka a tím i volného času. Volný čas neslouží pouze reprodukci pracovní síly, není jen zaplněn společenskými povinnostmi v širším i užším slova smyslu, ale slouží také člověku samotnému, jeho vnitřním potřebám a zálibám. Hranice mezi pracovní činností a volným časem jsou u jednotlivců velmi pohyblivé a nejsou jen určité konkrétní činnosti individua, ale především vnitřní účelností nebo vnějšími účely, nutností člověku vnucovanou potřebami zachování společnosti i jeho jako lidského individua.

Volný čas je spojován s překonáváním sféry nutnosti a vytvářením sféry svobody. Svoboda ve volném čase je však úzce spjatá s procesem volby a s motivací volby v daných objektivních podmínkách. Celý proces volby byl však zakladateli marxismu řešen především po objektivní stránce, i když v řadě prací naznačují, že „osvojování je podmíněno osvojujícími si individui.“

Po smrti Karla Marxe napsal jeden z prvních francouzských teoretiků marxismu, Marxův zeť Paul Lafargue, svůj slavný pamflet *Právo na lenost*⁴. Lafargue psal svůj spis v letech 1880 v době, kdy dělnické hnutí dosahovalo prvních důležitých úspěchů ve zkracování pracovní doby. Podobně jako K. Marx i on velmi oceňuje význam volného času pro společnost i jedince. Dochází však k poněkud zjednodušenému názoru na práci, i volný čas. Vysmívá se práci, a proti právu na vykořisťovanou práci staví právo na lenost, tj. právo na volný čas. Lafarguovým heslem bylo „Žít plný život.“ Plný život však nemá nic společného s pocitem štěstí, které plynou z nevolnické práce. Pojetí práce i volného času vede v absurdnost. Podle něho se volný čas může vyvíjet zcela autonomně a nezávisle na sféře práce. Jeho pojetí je odrazem počátečního rozvoje kapitalistické společnosti. Přecaňuje celou sféru volného času a překonává dualismus práce a volného času jednostranným vyzdvihnutím volného času, který je sice „matkou mou-

⁴ Paul Lafargue: *Díla vybrané*, t. II, Warszawa 1961, str. 8–49

drosti“, jak uvádí Lafargue, ale je chápán bez vztahu k celé sféře přírodní a sociální nutnosti. Lafarguova zásluha je v tom, že rozvíjí tento složitý společenský a lidský problém a staví se kladně k celé sféře volného času. V tom je součástí optimistického proudu v problematice volného času, který byl nastolen zakladateli marxismu, ale současně svým poněkud mechanickým a zjednodušeným pohledem začíná vytvářet v rámci tohoto proudu vlastní směr, který jednostranně vyzdvihuje význam volného času — i když je jeho pohled na rozdíl od jeho následovníků spojován s bezprostředními potřebami dělnické třídy.

Nové podmínky pro rozvoj problematiky volného času přináší konec 19. století a začátek 20. století. Je to především pokračující mechanizace výroby, která stále hlouběji rozčleňuje práci, dovádí do krajnosti dělbu práce, rozvíjí hromadnou výrobu. S pokračující industrializací kapitalismu se rozvíjejí města a průmysl začíná podchycovat a zajišťovat potřeby lidí ve volném čase. Zvlášť rychle se tento proces uskutečnil v USA.

Právě na přelomu starých ekonomických vztahů kapitalismu volné soutěže a nových ekonomických problémů monopolistického kapitalismu píše svou práci, zaměřenou k otázce volného času, Thorstein Veblen — *Theory of the Leisure Class*⁵. Veblen patří k těm, kteří se dívají s vážností na celou sféru problematiky volného času. Rozšiřuje okruh optimistického pohledu na volný čas a začíná vytvářet typ sociologických pracovníků, kteří se převážně zabývají problematikou volného času. Základní myšlenkou jeho práce je třídní dělení společnosti podle vlastnictví volného času. Velikost volného času používaná individuem umísťovala člověka automaticky buď do privilegované elity, která vlastnila volný čas, nebo do třídy výrobců, která volný čas ještě neměla. Veblen ve své práci dále poukazuje na to, že s rozvojem individuální společnosti zaniká elita vlastníků volného času a začíná se vytvářet volný čas i pro ostatní pracující. Veblenovy nové postřehy byly současně zúženým pojetím

třídních vztahů kapitalistické společnosti a staly se dnes ideologickým východiskem teorie sociální integrace pomocí volného času. Veblen si také všímá rozvoje hmotných statků a ukazuje, že vážnost, která dříve patřila jen vlastníkům výrobních prostředků, začíná patřit i vlastníkům konzumního zboží.“ „Konzumní zboží je známkou bohatství a zajišťuje vážnost, úctu, prestiž“⁶. Veblen svou teorií připravuje cestu ke zkoumání rodícího se konzumenta spotřebního zboží a masové kultury, odcizeného konzumenta výtvorů zábavní industrie. Optimismus Veblenův je však vzhledem k rostoucí úloze volného času optimismem spíše pasivním, nehledá cestu ven z daných kapitalistických podmínek, ale spíše jen s uspokojením registruje nové změny v oblasti volného času. Veblenův optimisticko-pasivní směr má v následujících desetiletích nejvíce pokračovatelů.

Nový směr, čistě empirický, vytvářejí ve třicátých letech Robert a Helen Lyndovi. Ve svých dvou publikacích shrnují výsledky pozorování, které se týkají amerického sociologického průzkumu volného času městského obyvatelstva v jednom americkém městě. Přínos těchto prací spočívá v konkrétním průzkumu volného času. Pokusili se analyzovat zvyky městského obyvatelstva a chtěli zjistit, jak se volný čas stává integrující silou v životě lidí. Srovnávali proto zvyky, které panovaly v USA v 19. století a ve třicátých letech. Srovnávací metoda, které použili, jim umožnila konstatovat, že lidé opouštějí staré zvyky a slavnosti a věnují se především poslouchání rádia. Současně do zvyků lidí už ve 30. letech silně zasahuje motorismus. Lyndovi tyto změny vidí v souvislosti s rozvojem techniky v industriální společnosti a vyvozují z toho, že volný čas, který byl dříve jen jedním z mnoha sociálních činitelů, má dnes rozhodující úlohu při sociální adaptaci a integraci lidí. Tito sociologové jsou na rozdíl od Veblena zaměřeni empiricky. Patří k nim významný americký sociolog Lundberg aj. Jejich díla jsou cenná proto, že shromáždili velké množství empirických údajů, bez kterých se problema-

⁵ H. Wilenski, *International Social Science Journal* 4—1960, str. 318—319. T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York, The Modern Library, 1899.

⁶ H. Wilenski, *International Social Science Journal*, č. 4, 1960, str. 318—319.

tika volného času nemůže dost dobře rozvíjet.

Novou dimenzi pro rozvoj sociologie volného času přináší vznik a rozvoj vědeckotechnické revoluce. Do výroby proniká věda, která se stává novou výrobní silou. Přináší nové podněty a vytváří reálné podmínky pro osvobození člověka z funkce bezprostřední výrobní síly. Výrobní proces se začíná převracet v technologickou aplikaci akumulovaného vědění. Věda se stává rozhodujícím činitelem v růstu bohatství společnosti. Již začátek procesu vědeckotechnické revoluce hluboce zasahuje do života lidí. Relativní dostatek materiálních produktů, změny ve struktuře povolání, objektivní potřeba demokratizace vzdělání, kratší pracovní doba, moderní velkoměsta, potřeba vzdělávat se a přizpůsobovat se po celý život stále novým a novým změnám, vyvolávají proměny v celém způsobu života. Volný čas se stává nejen teoretickým, ale i sociálním problémem, ve kterém se odráží celá rozporuplná oblast volného času, a to z hlediska jak společnosti, tak i každého jednotlivce. Problematickou volného času se zabývá stále více teoretických pracovníků a výzkumných institucí. Provádějí se různá empirická zkoumání, která pomáhají rozvíjet problematiku volného času. Po druhé světové válce se začíná zkoumat problematika volného času velmi intenzivně i v Evropě. Vznikají nové proudy a směry. Předpokládáme, že každé řazení různých směrů pod určitou šablonu ochuzuje myšlenky jednotlivých sociologů i filosofů. Přesto můžeme i dnes vystopovat v sociologii volného času směry, které jsme naznačili v 19. století. Směry, které členíme podle toho, jak jednotliví myslitelé akcentují volný čas a různé stránky volného času.

Negativistický směr, který vyplynul z názorů anglické klasické ekonomie, teorie „pracovní doby“, práce jako jediné dimenze pro rozvoj člověka a materiální základny společnosti, začíná ztrácet své opodstatnění. Pozvolna se vytrácí z oblasti teorie, i když v praktickém životě společnosti a především v prostém myšlení některých společenských vrstev přežívá dodnes. V socialistických zemích byly některé myšlenky plynoucí z anglické klasické ekonomie oživeny v období kultu osobnosti. Volný čas nebyl sice popírán,

ale nebyla mu přiznávána náležitá hodnota souvisící s rozvojem vědeckotechnické revoluce. Tím nebyl volný čas pochopen jako nová společenská a lidská hodnota. Převládal puritánský pohled na život a na rozvoj člověka. Práce, především fyzická práce, překrývá volný čas. A proto, ačkoliv má marxismus prvenství v komplexním a vědeckém zkoumání problematiky volného času, nebyla tato vědecká disciplína s výjimkou 20. let marxisty pěstována. Dnes se již ve všech socialistických zemích rozvíjí nový směr speciální sociologie — sociologie volného času.

Skeptický směr, u jehož zrodu stojí Alexis de Tocqueville, s rozvojem vědeckotechnické revoluce a tzv. „společnosti hojnosti“ nezahynul, ale naopak našel své pokračovatele. Projevují určitý odpor k technice a pokroku civilizace, k rozvoji volného času, k masovému člověku a nebezpečí konzumní společnosti. V moderní společnosti nejen kapitalistické, ale podle jejich názorů i socialistické se pomocí práce i volného času vytváří člověk plně přizpůsobený, totálně konformní, nivelizovaný, prostě člověk řízený zvenčí, který ztrácí možnost svého všestranného rozvoje, možnost individualizace. Dnešní život se jeví skeptikům jako iluzorní život. Člověk se podle jejich názorů stává sběratelem různých informací, přičemž současně dochází k závěru, že není schopen změnit průběh politického dění, a proto musí projevít co největší snahu mu porozumět. Tento skeptický směr přináší racionální postřeh rozvíjející se moderní společnosti a jejího dvoustranného působení pomocí volného času a komunikačních prostředků na člověka v rámci kapitalistické společnosti. Je však jednostranný ve svém postoji k vědeckotechnické revoluci a v poněkud aristokratickém postoji ke konzumnímu člověku, k člověku vlastnickému volný čas. Člověk i v sebedocizenějších podmínkách těží z volného času a vytváří si nové, lidštější podmínky pro seberealizaci. V socialistické společnosti nemá tento směr své představitele.

K významným představitelům tohoto směru patří David Riesman. Zabývá se se svými spolupracovníky empirickým šetřením a analýzou změn amerického způsobu života. Přístup k problematice volného času je však u D. Riesmana teoretičtější než u jeho předchůdců. Jeho při-

nos spočívá především v charakteristice moderních sdělovacích prostředků a jejich dvojcestného vlivu na lidskou společnost. Ukazuje především na záporný význam sdělovacích prostředků, které ohlupují člověka v jeho volném čase. Ostře kritizuje skutečnost, že dnešní Američan je hluboce, až nemocně připoután ke konzumu a nedokáže kvalitně využít volný čas. Největší rozruch způsobilo Riesmanovo roztržidění příčin chování americké společnosti⁷. Riesman uvádí tři typy lidí, které zhruba odpovídají genetickému postupu společnosti: Je to za prvé člověk, který je řízený tradicí a odpovídá především agrárnímu způsobu života lidí. Očekává se od něho, že se zachová všeobecně uznávaným způsobem v práci i ve volném čase. Sankcí pro jeho chování je strach z hanby. Druhým typem lidí je člověk řízený zevnitř, kterého vytváří rodina. Jedinec je už záhy veden rodiči k obecným cílům, stanoveným bez možnosti vyhnutí. Vnitřně řízený člověk nepodléhá tolik vnějšímu tlaku společnosti a je méně labilní ve svém citovém a politickém životě. Tento typ lidí odpovídá kapitalistické společnosti v období volné společnosti. V dnešní době převládá podle Riesmana třetí typ lidí, který je řízený zvenčí. Riesman píše, že tento nový typ člověka se nápadně podobá Američanovi, kterého již v době před Revolucí považoval Tocqueville za nový druh člověka. Zvnějšku řízená osobnost je doma kdykoli a kdekoli díky své schopnosti zaujmout povrchní důvěrnost ke komukoli. Takovému člověku chybí schopnost jít svou cestou sám a kvalitně volit činnosti ve volném čase. U Riesmana je nám sympatické jeho rozporuplné chápání volného času, i když se všemi jeho názory nebudeme souhlasit.

Další významnou osobností, která je skeptická k realizaci hodnot pomocí volného času, je Erich Fromm, který v roce 1932 emigroval z Německa. Fromm zdůrazňuje nutnost uspokojovat základní lidské potřeby. Zároveň ukazuje, že ani za současných podmínek americké společnosti nejsou uspokojovány skutečně lidské potřeby, ale naopak, že jsou vytvářena umělá přání a jsou uměle uspokojována.

Šťastnější život se stává cílem sám o sobě, člověk je otrokem peněz a věcí, nákup se stává fikcí životních zážitků. Proto i volný čas a život ve volném čase je pro mnoho Američanů stále více fikcí. Odcizení v práci vede k permanentnímu a masovému odcizení v celém životě. Erich Fromm ukazuje, že člověk je předmětem řízení a manipulace jak ve sféře automatizující se výroby, tak i ve sféře spotřeby, která byla tradičně považována za sféru, kde člověk uplatňuje svobodu volby. Odcizení člověka v moderním kapitalismu vrcholí. Člověk se stává otrokem systému, jež zplodil. Ve své publikaci *Let Man Prevail*⁸ píše: „Jsme bohatší, ale máme méně svobody. Více konzumujeme, ale jsme prázdnější. Máme více atomových zbraní, ale jsme bezradnější. Máme více vzdělání, ale stali jsme se materialističtějšími. Jestliže náš hospodářský systém obohatal člověka hmotně, ochudil jej lidsky. V pracovním procesu je člověk řízen jakožto součást výrobního kolektivu. Ve volném čase je řízen a manipulován tak, aby se stal dokonalým konzumentem, který má rád to, o čem se mu tvrdí, že by to měl mít rád, a přesto si udržel iluzi, že se řídí svým vlastním vkusem.“ Erich Fromm se ve svém myšlenkovém vývoji obrací k Marxovi a v určitém směru se přiklání i k marxismu. Marxismus však redukuje na abstraktně humanistický směr ze kterého mizí třídní podstata.

Přechod mezi optimistickým a pesimistickým směrem představuje především H. Schelsky a G. Friedmann. H. Schelsky se zabývá charakteristikou současné epochy a problémy volného času. Soudí, že druhá průmyslová revoluce, jak nazývá současnou vědeckotechnickou revoluci, může přinést změny v charakteru lidské práce i v třídní struktuře kapitalistické společnosti. Východiskem k přeměně člověka je rozšiřující se prostor volného času, který člověk získává při zkracování pracovní doby. Současně se podle něho vytváří nová sféra odcizení, a to především pomocí volného času. Ve své knize *Zukunftaspekte in der industriellen Gesellschaft* dochází k závěru, že „dnešní lidé v západním Německu jsou pomocí sdělovacích prostředků stejně usměrňováni

⁷ D. Riesman, *The Lonely Crowd*, New York 1950.

⁸ E. Fromm: *Let Man Prevail*, New York 1960.

jako za hitlerovského Německa⁹. Domnívá se, že struktura náplně volného času odosobňuje člověka silněji než činnost v rámci povolání. V jeho názorech zaznívá postřeh nové reality, která vyplývá z rozvoje vědeckotechnické revoluce v kapitalistické společnosti.

Podobnou problematikou se zabývá francouzský sociolog G. Friedmann. Ve své práci *Volný čas a technická civilizace*¹⁰ pojednává nejdříve o vzniku volného času, a to v souvislosti se vznikem a rozvojem technické civilizace. Volný čas je pro něho důležitým ekonomickým i sociálním činitelem. Dovolává se i K. Marxe, který odhalil zákonitosti volného času již před sto lety. Současně soudí, že jen část společnosti je schopna přijmout volný čas jako důležitou ekonomickou hodnotu. Většina těch, kteří se teprve vytrhli ze starého života, neberou volný čas vážně, píše Friedmann. Především pro tyto lidi — a zatím je těch, kteří nejsou schopni realizovat volný čas, většina — jsou velkým nebezpečím moderní sdělovací prostředky, „mass media“. Tito lidé jsou pak technikou zotročeni i ve volném čase. Friedmannovi se zdá velmi těžké na současném stupni vývoje společnosti tomu zabránit. „A právě neschopnost využít volného času nás vede k tomu, že chceme stále více volného času.“ (Přitom ovšem Friedmann počítá s rozšiřováním volného času.) Současně s negativním hodnocením vlivu techniky působícím ve volném čase na nepřipravené masy vidí Friedmann i kladnou stránku tohoto nového procesu i v kapitalistické společnosti, a v tom se odlišuje od skeptiků a je dialektičtější ve svém pojetí. Technika si na jedné straně podřizuje člověka a vede ho k jednostrannosti, a na druhé straně rozšiřuje jeho obzor. „Mladí dělníci v Paříži, Miláně atd. vidí, slyší tutěž hudbu, divadla, čtou stejné časopisy, což bylo dříve možné jen vybraným vrstvám. Tráví stejným způsobem dovolenou, cestují atd., což nemůže zůstat bez vlivu na stoupající kulturní úroveň. To vše vede podle jeho názorů k rozrušení třídního vědomí. Jakmile je dělník jednou za vraty

továrny, stává se spotřebitelem, jako milióny členů industriální společnosti“¹¹.

Friedmann řeší jako jeden z mála sociologů i vliv práce na využívání volného času. Domnívám se, že i zde se projevuje znalost K. Marxe a v určitém směru i jeho vliv. „Člověk dosud dělá jednoduchou práci, charakter práce mu bere chuť na hlubší využití volného času“¹². Skutečné štěstí a svoje uplatnění hledá pak především doma. Polokvalifikovaný dělník je podle názorů Friedmanna neschopný po jednom dnu práce na pásu přemoci své vyčerpání, únavu pramenící z psychického podnětu, a využít aktivně volného času. Lidé si nedovedou ani představit, jak hluboká je souvislost mezi prací a kulturní úrovní a volným časem člověka. Řešení, které Friedmann uvádí, však není spojeno s třídním bojem, ale jen s dalším rozvojem techniky a vzdělanosti. Svůj rozbor volného času dovršuje Friedmann pokusem o definování pojmu volného času. V definici volného času však nezahrnuje všechny momenty, které mu volný čas vytvářely, ale zabývá se jen otázkou volby. „Volný čas je věc, záležitost individuálního vkusu, výsledek celé řady základních osobních rysů.“ Volný čas, píše dále, zahrnuje svobodu, ale současně si Friedmann klade otázku, zda je dnešní člověk sám schopen objevit a realizovat volný čas (leisure time), transformovat „leisure time“ ve „free time“. Odpovídá záporně. Domnívá se, že společnost musí mnoho udělat proto, aby lidé pochopili význam volného času¹³. Všehumanistický charakter Friedmannových názorů je poněkud třídně podbarven. Pracovníkům v socialistických zemích poskytuje bohatý empirický i teoretický materiál k sociologii volného času. Příliš strohá determinovanost mezi prací a volným časem vede však k zjednodušenému pohledu na dělnickou třídu a její možnosti a schopnosti v rámci společenských podmínek i života každého jednotlivce.

Optimistický směr, který soudí, že volný čas přináší společnosti i jednotlivcům nové hodnoty, je zastoupen velmi četně v kapitalistické společnosti a samozřejmě

⁹ H. Schelsky: *Zukunftaspekte in der Industriel- len Gesellschaft*, Hamburg 1956.

¹⁰ G. Friedmann: *Volný čas a technická civilizace*, International Social Science Journal, 1960, č. 4, str. 509–522.

^{11, 12} G. Friedmann, *Volný čas a technická civilizace*, International Social Science Journal, 1960, č. 4, str. 517, 513.

¹³ Mohli bychom uvést další jména — R. Dahrendorf, J. Fourastié, Vigo Graf von Blücher atd.

i v socialistických zemích. Pokrokoví sociologové kapitalistických zemí, i když nejsou marxisté, navazují, ať jsou si toho vědomi nebo ne, na některé myšlenky K. Marxe a vytvářejí tak určitou kontinuitu optimistického pohledu na vývoj člověka. Domnívám se, že v této rozporuplné kontinuitě je plus marxismu, který vyrostl na výspě kulturního dění a jehož myšlenky nacházejí s rozvojem vědeckotechnické revoluce stále větší uplatnění. Někteří optimisticky zaměření sociologové se však rozcáhají s marxismem ve východisku k přeměně společnosti, které spatřují jen ve stupňování kulturního života každého člověka. Marxismus vychází z přesnějšího vymezení podmínek pro přeměnu světa i individua. Západní sociologové však rozpracovávají otázky, které zatím nebyly zkoumány v dostatečné míře právě na straně marxistů, a to vztah subjektu a společnosti z hlediska volby činností jednotlivce ve sféře volného času. Vypracovali z tohoto hlediska některé nové myšlenky i praktické návrhy. Snaží se zainteresovat člověka, aby více participoval na kulturnějším způsobu života a na vytváření svého vlastního osudu. Ověřují si využívání volného času bohatými výzkumy. Údaje zpracovávají a srovnávají. Někteří se snaží pochopit a i nově formulovat problémy všestranně rozvinutého člověka. Možná, že se více zabývají subjektem na úkor celospolečenské problematiky, ale pro naše podmínky mohou být některé jejich myšlenky podnětné a spíše uskutečnitelné než v kapitalistických zemích.

Jedním z nejvýznamnějších pracovníků, kterého můžeme přiřadit k optimistickému směru v pojetí volného času, je Joffre Dumazedier. Je čelným představitelem francouzské sociologie volného času a skupiny sociologie volného času, jež existuje při Světové sociologické asociaci. V sociologii volného času vychází Dumazedier z dynamického pojetí současné společnosti jako přechodu od tradiční civilizace, v níž dominuje starost o obživu, o udržení prosté existence, ke společnosti industriální s dominujícím

prvkem volného času. „Volný čas se ustanovil jako prvek, který má hodnotu“¹⁴.

Dumazedier se domnívá, že problém volného času je zatím nedostatečně zkoumán. Podle jeho názoru byla dosud věnována velká pozornost především analýze činnosti ve volném čase, méně pozornosti však bylo věnováno teoretické stránce volného času. Volný čas byl především zkoumán jako sociální jev a ne jako teoretický a určující faktor. Analýza vztahu je zatím nedostatečně dialektická. „Zvyšující se vliv volného času na kulturu, na sociální vztahy, je prozatím přehlížen“¹⁵. Podle jeho názoru sociologie volného času nenalezla dosud metodu, jak zacházet s obecnými problémy při zkoumání sociologických faktů.

V rámci své teoretické koncepce sociologie volného času oceňuje velmi realisticky situaci a ve své práci *Current Problems of the Sociology of Leisure*¹⁶ připouští, že existuje vztah mezi prací a volným časem, ale podotýká, že „takové přibuzenství někdy existuje, někdy ne, anebo je méně důležité než jiné vztahy“¹⁷. Mnohým z nás je nepříjemné, že je nedůvěřivý ke každému systematicky stanovenému vztahu mezi prací a volným časem; jsou nám v tomto směru milejší různé skeptické směry, přičemž přehlízíme nové racionální jádro, které vidí pozitivní hodnoty, jichž nabývá i dělnická třída. A přitom si Dumazedier klade otázku, zda se ve společnosti, v níž stoupají nároky na volný čas, dokonce na nové bázi neprohlubují i třídní rozdíly.

Dumazedier se zabývá definicí pojmu volného času. Představa volného času má podle něho malou, nebo nemá vůbec žádnou strukturální základnu. Stanovil tři funkce volného času: odpočinek, zábava, rozvoj člověka. Stejně stanovil funkce volného času i Karel Marx. Dumazedier se však více zabývá subjektivní stránkou volného času. Ve volném čase si individuum může dopřát podle vlastní vůle svobody a buď odpočívat, bavit se nebo rozvíjet vlastní osobnost. Dumazedier se také snaží postihnout dvoustranný vztah, který existuje při realizaci volného

¹⁴ J. Dumazedier: *Current Problems of the Sociology of Leisure*, International Social Science Journal, 4/1960, str. 522–532.

^{15, 16, 17} J. Dumazedier: *Current Problems of the Sociology of Leisure*, International Social Science Journal, 4/1960.

času a zabývá se zpětným vlivem aktivně využitého volného času na člověka. Volný čas hraje podle jeho názoru účinnou úlohu ve vývoji kulturní úrovně. Může tvořit činitele jak kulturního pokroku, tak regrese. Dumazedier vytvořil v letech 1959 první systematickou bibliografii k otázce volného času. Řídil průzkum šesti evropských měst¹⁸.

Dumazedier se přiklání k některým Marxovým myšlenkám, ale současně ho kritizuje a řadí k myšlenkovému odkazu anglické klasické ekonomie.

Dumazedierově koncepci je blízká teorie volného času, formulovaná v USA Maxem Kaplanem v knize *Leisure in America*¹⁹. Ve své obsáhlé publikaci se Kaplan snaží o co nejpřesnější pochopení a definování pojmu volného času. Zkoumá volný čas ve vztahu k různým sociálním vztahům, k práci, k rodině, k společenským třídám, ke kultuře, k rekreaci, k televizi atd. V každé kapitole své práce se snaží neizolovat problém volného času, nýbrž studovat, jak volný čas působí na sociální a kulturní prostředí a jak je sám objektivní sférou ovlivňován.

Podobně jako Dumazedier hlásá nejen právo na práci, ale i právo na volný čas a tedy nutnost respektování volného času jako autonomního fenoménu. Volný čas není pro něho jen kompenzací práce, není jen produktivním volným časem, neslouží jen výrobě, ale samotnému člověku. V názorech Maxe Kaplana se projevuje větší konformismus s „industriální společností“ než u Dumazediera. Volný čas chápe Kaplan jako zdroj „tvorivosti a hodnot“, jež člověku pomáhají přizpůsobit se průmyslové společnosti. Jeho práce má teoretický charakter a používá bohatého empirického materiálu. Je příznakem nového teoretického rozmachu, k němuž dochází v empirické sociologii volného času v USA.

V socialistických zemích se problematikou volného času zabývají především S. G. Strumilin, G. Pruděnskij, P. Maslov, A. V. Mjalkin²⁰. Všichni patří k optimistickému proudu. Od západních sociologů se odlišují v akcento-

vání především objektivní stránky volného času, zatímco oblast subjektivní, problémy motivace činnosti člověka zůstávají zatím nepovšimnuty. I když píší o potřebách všestranně rozvinutého člověka, zkoumají především produktivní význam volného času ve společnosti ve vztahu k zaměstnání. Prozatím zůstávají dlužni odpověď na otázku, jaký smysl má volný čas právě jen pro člověka samotného. Strumilin se zabýval problematikou volného času již ve dvacátých letech. Jeho práce byla přerušena v období kultu osobnosti. Zabýval se především efektivností vzdělání ve vztahu k výrobě. Prováděl také první sociologické průzkumy volného času v SSSR již v roce 1924. Dnes stojí v čele sociologie volného času Pruděnskij, který se zabývá především vztahem práce a volného času. Tento vztah zůstává základním vztahem v problematice volného času, který je nutno stále znovu zkoumat na základě podmínek, měnících se s rozvojem vědeckotechnické revoluce. Pruděnskij je současně iniciátorem sociologických průzkumů volného času v SSSR po druhé světové válce.

Do optimistického proudu patří ovšem i ti sociologové volného času, kteří v USA a v ostatních kapitalistických zemích vystupují čistě konformně. Autoři tohoto směru (patří k nim v USA D. M. White a další) vidí většinou nebo především klady v současném americkém životě, a to i v oblasti volného času. Jejich pojetí volného času ztrácí svou rozporuplnost, která je této oblasti vlastní jak v kapitalistické, tak i v socialistické společnosti. Jednoznačně jsou chváleny telekomunikační prostředky, formy zábavy atd. Tyto apologetické teorie jsou při rozboru západní sociologie většinou zaměňovány s celou západní sociologií.

Základní směry sociologie volného času, které jsme naznačili, zahrnují bohatství různých, často i protikladných myšlenek. Tato různost má svou pozitivní stránku, protože vytyčuje a řeší problematiku volného času z mnoha aspektů. Různé aspekty a různá chápání problematiky volného času současně naznačují závažnost sociologie volného času v dnešní epoše.

¹⁸ J. Dumazedier: *Démocratie nouvelle*, 4/1964.

¹⁹ M. Kaplan: *Leisure in America*, A. Social Inquiry, New York 1960.

²⁰ A. V. Mjalkin: *Volný čas a všestranně rozvinutý*

člověk, Moskva, 1962, S. G. Strumilin: *Otázky socialismu a komunismu v SSSR*, G. A. Pruděnskij: *Volný čas pracujících v socialistické společnosti*, Kommunist č. 15/1961.

Společenské proměny v dnešní Francii. Sociologický pohled na nové vztahy mezi volným časem a kulturním vývojem ve Francii v letech 1953—1955

JOFFRE DUMAZEDIER

Paříž

V období 1953—1955 dochází ke změně pravděpodobně velmi důležité pro národohospodářský a společenský vývoj ve Francii. Výrobní aparát je v té době téměř zrekonstruován díky poválečnému kolektivnímu úsilí podporovanému Marshallovým plánem. V důsledku reakce na malthusianismus třicátých let získává půdu duch modernizace, jak o tom po mnohých stránkách svědčí druhý celostátní plán nazvaný „plánem modernizace a vybavení.“ Římská smlouva (1957), koncipovaná k zajištění společného trhu v nejširším měřítku, je připravována od r. 1955. Snad významnějším, i když méně známým jevem je fakt, že francouzské průmyslové podniky, stimulované perspektivou evropského obchodu, ale čelící úzkému pracovnímu trhu a zvláště nedostatku kvalifikovaných pracovních sil, zdůrazňují nutnost rychlého zvyšování produktivity; bylo třeba 70 let (1880—1953), aby se index průmyslové produktivity zdvojnásobil; jen deset dalších let stačilo, aby se index zdvojnásobil po druhé¹. Ekonomové dokonce předvídají, že se ztrojnásobí před r. 1985. Spotřeba na hlavu se zvýšila o 49 % od roku 1950 do roku 1959, přes silný demografický vzrůst. Zvětší se 2,5 krát mezi lety 1960 a 1985². Potvrdí-li se tyto hypotézy, byli bychom na prahu oné masové spotřeby, která podle Riesmana bude mít rozhodující vliv na přeměnu společenského charakteru ve všech režimech³.

Než se budeme zabývat — vycházejíce ze zkušenosti naší země — velkými problémy vývoje postindustriální společnosti, které dostavil Riesman vycházejíce ze zkušenosti svých vlastních, hodláme se zaměřit

na skromnější úkol: pozorovat některé charakteristické změny, k nimž došlo ve Francii od let 1953—1955, a to jednak změny v poptávce po výhodách a kulturních službách ze strany jednotlivce, a v nabídce výhod a činností ze strany obchodních i neobchodních organizací, jednak změny v problémech krátkodobého a dlouhodobého kulturního rozvoje, které tato nová situace plánovači předkládá. Rádi bychom pak vyvodili několik hypotéz vysvětlujících novou kulturní situaci a některé metodologické orientace potřebné k pokusům o jejich verifikaci.

Je to jasně v čase osvobozeném od práce a zvláště ve volném čase, kdy dospělý člověk může konzumovat výhody a kulturní služby. V období 1953—1965 se týdenní pracovní doba (všude až na zemědělství) jistě lehce zvýšila, ale praxe úplného víkendu se rozšířila a délka volného času se pod nátlakem odborů zdvojnásobila: v šesti letech se pro většinu městských zaměstnanců zvýšila z 18 na 30 dní, přes odpor podnikatelů a přes nepříznivé dobrozdání Plánovací komise. Dodejme, že na druhé straně je nejdůležitější rolí volného času napomáhat studiu mladých lidí. Věk vstupu do výroby se de facto opozdil náhlým a spontánním prodloužením povinné školní docházky⁴. Dnes většina mládeže pokračuje ve studiích po 14. roce (71,3 % v r. 1964 proti 55,7 % v r. 1954). Ale z našeho hlediska jsou v těchto deseti letech nejcharakterističtější dvě skutečnosti: a) rychlá *valorizace* činností ve volném čase a výdajů na ně ve všech prostředích obyvatelstva městského i venkovského⁵, b) všeobecně rozšířené *uvědomění*, že v rovnováze mezi

¹ J. Fourastié: *Table Ronde*. No sp., La société de demain, oct., 1962.

² Skupina 1985 Plánovací komise: *Réflexions pour 1985*, la Documentation française.

³ D. Riesman: *La Foule solitaire* — Arthaud 1964, sr. kritickou analýzu Dumazediera: *Riesman et la France, 1953—1985* — Revue Française de Sociologie, 2, 1965.

⁴ L. Cros: *L'explosion scolaire*, 2 ed. 1961, Etudes Statistiques, no. 3, 1964.

⁵ První anketa JAC o volném čase (20 000 odpovědí) 1961.

H. Mendras: *L'agriculture et l'avenir de la société rurale*, Bull. SEDEIS, Futuribles, N 905 — 20. prosince 1964.

životem společenským a kulturním, přítomném i budoucím ve Francii existuje specifický problém volného času.

Pokusíme se vymezit několik dimenzí a modalit těchto dvou nových jevů:

a) Výdaje na volný čas v rozpočtu domácnosti nepředstavují 8 %, jak ukazuje přehled výdajů všech občanů (1960), ale daleko více. Ve skutečnosti položka „volný čas a kultura“, která byla počínaje rokem 1953 oddělena od položky „různá vydání“, dosud nezahrnuje všechny skutečné výdaje na volný čas. Tak vidíme z nedávno provedeného zkoumání v rámci INSEE a CREDOC (1959—1961), že 51,7 % kilometrů každoročně ujetých autem patří k mimo-pracovním činnostem, k zájezdům za zábavou, víkendům, dovoleným atd. A tato globální položka obnáší také 8 % v rozpočtech domácností toho roku. Víme, že výdaje za kavárnu, ještě řazené do rubriky „hotel — restaurace — kavárna“ (6,7 %), slouží u většiny lidí k uspokojení potřeb sdružování ve volném čase, nikoli potřeb života profesionálního nebo politického⁶. A útraty v kavárně představují samy o sobě více než třetinu všech výdajů ve volném čase (nepočítaje v to výdaje na auta [CREDOC]). Bylo by také třeba k těmto výdajům takto definovaným přičíst část výdajů za bydlení (druhý byt a víkendové ubytování), za šatstvo (oděvy sportovní letní nebo zimní), za péči o sebe a hygienu (krém na opalování, nehody při sportu) a za stravu (výdaje navíc, spojené s hostěním a výlety ve volném čase). Vycházejíce z toho, odhadujeme skutečnou částku, která se v domácnosti věnuje na útraty ve volném čase, nejméně na 16 %. I když je pro ekonoma nesnadné přerazovat výdaje do jiných položek, pro sociologa nezanechává jejich společný význam s ohledem na volný čas těch nejmenších pochyb.

b) Úhrn těchto výdajů ve volném čase roste rychleji než úhrn výdajů na domácnost. Aniž se bere v úvahu velká část výdajů na motorová vozidla při cestách spojených s volným časem,

CREDOC předvídá, že v r. 1970 útraty ve volném čase⁷ se ve srovnání s výdaji v r. 1960 zdvojnásobí, zatímco celkové výdaje se zvýší pouze o 60 % (celkové indexy).

Co nám však připadá v tomto novém způsobu života nejvýznamnějším, je změna a někdy proměna kulturních zájmů, které jej provázejí. Vezmeme několik příkladů: Kolem r. 1950 vlastní auto asi 10 % domácností, v r. 1965 skoro 50 % (tj. 8 miliónů 4 tisíce soukromých vozů — asi 40 % domácností kvalifikovaných dělníků). Skupina 1985 odhaduje, že bude 13 miliónů soukromých vozů v r. 1971, a 19 miliónů 20 tisíc v r. 1983⁸. Od r. 1950 do r. 1963 se ve městech s více než 50 000 obyvateli zvýšil počet odjezdů na dovolenou z 49 % na 63 %. V r. 1964 40 % Francouzů starších 14 let o svých dovolených cestovalo většinou auty (65 %). Z nich 14 %, tj. 3 780 000 osob, jelo do ciziny⁹. O dnešním Francouzovi již není možno říci, že „sedí doma“ a že „nezná zeměpis“.

Hromadné stěhování obyvatel měst do přírody nabývá čím dále tím více naturalistické formy. Z evropských zemí je to po Holandsku Francie, která klade camping na nejvyšší místo ve všech sociálních vrstvách, ať už je výše jejich příjmů jakákoli. (V r. 1964 dělníci asi 21 %, vyšší společenské kruhy 11,3 %). Počet rybářů lovcích na udici, jichž bylo v r. 1950 308 000, je nyní 1 200 000, tj. 41 % všech rybářů. Tato záliba pro volnou přírodu je stále na vzestupu, přes koncentraci lidí, již s sebou přináší (pláže). Šíří se čím dále tím více o víkendech. Úředně se počítá (INSEE — 1962) asi 900 000 druhých bytů. Připočtou-li se k tomu improvizované chaty, víkendové zahradnické domky, možnosti nedělního pobytu u rodičů nebo přátel na venkově, neproduktivní farmy, obytné vozy umístěné v táborech na periférii měst, do nichž se přijíždí na nedělní piknik, je pravděpodobně třeba počet skutečných druhých bytů přinejmenším zdvojnásobit. Skupina 1985 počítá, že za 20 let bude 1 250 000 nových druhých bytů při pravděpodobném rozvoji (ke kterému již došlo) nových městských periférií a při pravděpodobném rozšíření

⁶ J. Dumazedier — A. Suffert: *Fonctions sociales et culturelles des cafés, l'Année sociologique*, 1963.

⁷ kromě výdajů v kavárně

⁸ *Réflexions pour 1985*, op. cit.

⁹ INSEE — *Enquête sur les Vacances des Français*, 1964

výstavby pavilónů (ke kterému v poslední době dochází), o nichž sní většina Francouzů (68 % v Paříži r. 1962). Francouz obývající stará i nová města snad objeví nový druh vztahů k přírodě.

Přes zvýšené kouzlo výletů do přírody dále trvá tradiční zájem o kutění po domě a zahrádkaření kolem domu. Zdá se, že Francouzi provozují řemesla po domácku méně než jejich sousedé. A opravdu 21 % z nich prohlašuje, že kutí alespoň jednou týdně, ve srovnání s 29 % Italů, 37 % Holanďanů a 41 % Angličanů¹⁰. Ale jejich zájem je silný: 60 % takových kutilů z Annecy prohlašuje, že se věnují kutění jedině pro potěšení, které jim působí (obzvlášť dělníci)¹¹. Dělají to s radostí, a tak kompenzují depersonalizaci dílčí výrobní činnosti nebo depersonalizaci sériové vyráběných předmětů spotřeby. Je to také prostředek sebevyjádření, v němž Lévi-Strauss vidí trvalé přežívání divošského myšlení v době vědecké racionalizace¹². I když nemáme přesné ukazatele k měření hloubky tohoto zájmu a jeho významu, podle naší hypotézy vzrůstá. Bude pravděpodobně čím dále tím méně utilitářský a čím dále tím více psychologický — v té míře, v jaké se bude zvětšovat racionalizace výroby a standardizace výrobků masové spotřeby. Můžeme jít dále a tvrdit, že kultura fyzické práce už je, a pravděpodobně čím dále tím více bude, jedním z důležitých aspektů lidové kultury, tj. kultury, kterou prožívá většina lidí.

Jestliže řemesla upadají v produktivním sektoru, kvetou v sektoru volného času. Totéž platí o zahrádkaření. Nedělní zemědělec je produktem postindustriálních společností. Přestože od r. 1954 byly vystavěny více než 3 milióny bytů ve velkých nebo malých sídlištích, kde nejsou zahrádky, Francouzi zahrádky stále milují — 42 % jich zahradníci nejméně jednou týdně ve srovnání s 34 % Holanďanů a 11 % Italů¹³, jistě aby ušetřili, ale hlavně aby měli produkty zdravější, než lze dostat na trhu, a cítili potěšení vyvěrající z kontaktu s tím, co rodí země, a z periodického návratu k přírodě. Ať je tomu jakkoli,

tento tradiční vztah k zemi, z níž lze těžit, a k materiálům, jež lze obrábět, odpovídá kulturní potřebě, kterou nezmensšilo ani zvýšení životní úrovně, ani vzdělání.

V doméně umění a intelektu bylo jednou z nejvýznamnějších událostí naší doby zavedení televize. Domácnosti se zásobovaly televizory zprvu pomalu (53 000 televizorů v r. 1953), pak rychle (od 1. ledna 1962 každoročně 1 milión). V září 1965 se počítá více než 6 miliónů přijímačů. Asi 40 % domácností je jimi vybaveno (35 % osob s vyšším vzděláním, 21 % dělníků — 1961). Průměrně se televize sleduje 16 hodin týdně¹⁴. Je známo, že se od r. 1957 návštěva kin zmenšila (jen 27 % majitelů televizorů je navštěvuje nejméně jednou měsíčně, ve srovnání s 42 % ostatních lidí: Anketa, kterou v r. 1964 řídil P. Guetta). Víme také, že poslechu rádia je věnováno méně času. Ale v téže době (1956—1963) se prodej tranzistorů zvýšil z 150 000 na 2 610 000. Prodej dlouhotrvajících desek se zdesítnásobil (1954—1963) a jedna třetina domácností má elektrické gramofony. Prodej periodik se během této doby stále zvyšoval (11,7 kg na 1 obyvatel v r. 1955, 15,4 kg v r. 1962). CREDOC předvídá, že se bude v letech 1960—1970 udržovat na této výši. Ale kniha se šířila rychleji. Čeká se, že se tento růst od r. 1960 do r. 1970 zdvojnásobí (CREDOC). Prodej knihy do kapsy, jež se objevila v r. 1953, se zvýšil z 10 miliónů výtisků v r. 1960 na 31 miliónů v r. 1963¹⁵. Na zhodnocení všech těchto inovací po stránce kulturní a společenské je příliš brzy.

Do dnešního dne však obsah vysílání francouzské televize není zaplaven „různostmi“ obchodní publicity jako ve Spojených státech, kde zabírá 75 % doby vysílání. Obsah jejího vysílání je vyváženější (25 % „různého“, v průměru lépe připraveného). Veřejnost se zajímá ve stejné míře o lehké hry i o velmi kvalitní reportáže¹⁶, např. *Cinq Colonnes à la Une*, o fejetony (které jsou v průměru na vyšší úrovni než ve Spojených státech) a o divadelní kusy jako *Macbeth* (J. Vilar) nebo *Peršané* — tento měl za jediného večera ve Francii více diváků než za

¹⁰ SOFRED: Enquête européenne, 221 750 consommateurs, sous la direction de A. Platier

¹¹ J. Dumazedier — A. Ripert: *Loisir de masse, loisir de classe, Annecy I*, sous presse, ed. du Seuil, manuscrit consultable au C. E. S.

¹² C. Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*, ed. Plon 1962.

¹³ SOFRED: Enquête européenne, op. cit.

¹⁴ J. Gazeneuve — Oulif: *La grande chance de la télévision*, Calman-Lévy, 1963.

¹⁵ Syndicat du livre — Cercle de la librairie

2 000 let divadelních představení. Televizní týdeník, který nejvíce odpovídá normám nejvzdělanějšího prostředí (Télé 7 jours), také vychází ve velkém nákladu (více než 1 milion výtisků). Ve Spojených státech neexistuje žádný ekvivalent. Největšímu úspěchu v radiofonice se těší šansóny, ale „literární zpěváci a recitátoři“¹⁶ docilují konec konců takových úspěchů jako druzí. Z 500 hodin vysílání celostátních vysílacích stanic připadá 150 hodin na klasickou a moderní hudbu (1961). Francouzská kinematografie se svou čistou mluvou mnohem více blíží požadavkům hodnotné literatury než — ve svém celku — Hollywood. Její úspěch u francouzského obecnstva nelze přehlížet. Filmové žánry oblíbené v r. 1964 jsou *Les misérables* (75 %) a *Canons de Navarone* (70 %), ale *le Quai des Brumes* stále ještě získává 43 %, hlasů a *Hiroshima mon amour* 37 %. (Celostátní průzkum prováděný P. Guettou v r. 1964). Knihy do kapsy přispěly k rozšíření velmi lehkých detektivek, ale také slavných literárních děl. Po kapesním Larousse-ovi (1 300 000 prodaných exemplářů) přicházejí *Journal d'Anne Franck* (700 000), *La Peste* (650 000) a 30 titulů knih, které až do r. 1964 měly náklad větší než 300 000. I když je kniha do kapsy méně rozšířená než ve Spojených státech, může se začít mluvit o masové produkci a distribuci běžné literatury (ještě ne o masové spotřebě)¹⁷. Tak se během 10 let tato kulturní situace vyvíjela směrem k stále rostoucí komplexnosti, která se projevuje ve většině městských sociálních prostředí¹⁸ spleť různých kulturních žánrů a úrovní, které se prolínají v kombinacích často originálních. Ani vytríbené pojmy akademické a avantgardní kultury, ani zjednodušené pojmy masové kultury poznamenané komercializací kulturních statků, která panuje v USA, nejsou podle našeho mínění vhodné k vysvětlení zvláštních rysů lidové kultury ve Francii.

II

Před touto kulturní situací dochází ve Francii k všeobecnému uvědomění specifických problémů kulturního obsahu volného času mas. Naše země však jistě nečekala na toto nedávno minulé období, aby zhodnotila volný čas. Již dlouho cizinci u nás oceňují to, co nazývají „sladkým životem“, jenž se hodně liší od „American Way of Life“. Bylo to ve Francii, kde byl napsán první manifest propagující volný čas pracujících (Lafargue, *Le droit à la paresse*, 1883). Od té doby figuroval volný čas jako častý a důležitý požadavek (1936) odborů. Ale v posledních deseti letech se stal volný čas všeobecným problémem, projednávaným na nebyvalém počtu kongresů, kolokvií, studijních dnů, mimořádných čísel časopisů — nejen z iniciativy dělnických odborů, ale také z iniciativy podnikatelských organizací, orgánů publicity, svazu sociálních pracovníků, pedagogických, kulturních a náboženských organizací, veřejných úřadů atd. Volný čas se stal problémem skutečně celostátním, který je na denním pořádku ve všech druzích organismů a je předmětem zájmu nebyvalého rozsahu a významu.

Tato obecná úvaha je přes svou rozporuplnost jednotná. Jsou zde čtyři hlavní problémy:

1. Proč a jak se má prosazovat právo na volný čas jako nový aspekt štěstí oproti přežívající dřívější morálce ve sféře pracovní, rodinné, politické nebo náboženské?
2. Proč a jak se má zredukovat nátlak (pracovní rozvrh, nebo rozvrh druhů práce, druhů bydlení nebo délky přepravy atd.), který omezuje možnosti volného času v prostředích nejméně výhodných?
3. Proč a jak se má zabránit tomu, aby hodnoty volného času byly v rozporu s autentickými hodnotami závazků rodinných, školních, profesionálních, odborových, politických nebo duchovních?
4. Proč a jak se má podporovat v rámci volného času rovnováha mezi pozitivem a

¹⁶ Zachytíme-li 15 zpěváků a recitátorů, které celostátní vzorek 15–24letých Francouzů 1. Francouzské v r. 1965 zvolil na přední místo (IFO), shledáme, že mezi těmito patnácti J. Halliday (21), C. François (19), R. Anthony (14), T. Rossi (6) nejsou časovější voleni (spíše poněkud méně často) než zpěváci a recitátoři, kteří kladou větší důraz na kvalitu svého slova nebo své melodie: C. Aznavour (21), G. Brassens (13), J. Brol (12), G. Bécaud (11),

M. Amont (7), L. Esoudere (7), Y. Montand (6), C. Nougaro (4): 74 % oproti 81 %. Podle průzkumu provedeného IFOPem v r. 1963.

¹⁷ Kapesní vydání knih běžné literatury kupují zvláště ti, kdo již knihy četli, tj. 42 % Francouzů (Průzkum SNE, 60).

¹⁸ J. Dumazedier — A. Ripert: op. cit.

úsilím, mezi únikem a účastí, mezi rozptýlením a vysokou kulturou?

Abychom reagovali na tyto nové problémy, není přehnané tvrdit, že se všechny organizace společenského života změnily nebo v této době urychlily svou změnu — především pozměnily svou publicitu organismy obchodní distribuce, která vcelku více informuje, více vzdělává, více oplývá humorem. Poprvé (v r. 1964) organizoval Pařížský veletrh „městečko volného času“, které přeskupilo všechen obchod se statky a kulturními potřebami v jednu společnou perspektivu, v níž snaha vzdělávat veřejnost se pojila s propagací prodeje (spolupráce badatelů, spisovatelů, pedagogů). Celostátní orgány publicity se sešly na semináři k tomu cíli, aby studovaly cesty, jimiž by mohly obsah a forma publicity těchto statků přispět k rozvoji takového života v širokých masách, jemuž by volný čas dodal rovnováhu. Tradiční francouzský trh, který prodává vše, ale nezná nic, stále ještě existuje, ale je na ústupu. Spolu s rozvojem supertrhů často vybavených specializovanými odděleními pro volný čas vykazují nové, na kulturní statky specializované obchody (obchody se sportovními potřebami, knihami, hudebninami atd.) tendenci být vedeny aktivisty čím dál kompetentnějšími, čím dál více školenými. Tito prodávající aktivisté jsou čím dál více integrováni v životě lokálních společností — nikoli jako tradiční dobrodinci, ale jako technické kvalifikovaní pro činnost ve volném čase. Tato tendence, přestože je omezená, je podle našeho mínění významným faktem ve vývoji obchodování kulturními statky v poslední době, který nás zde zajímá.

Stále větší počet průmyslových závodů vybudovaných v této době se už naprosto nepodobá našim starým továrnám. Nejenže rozvoj energetických zdrojů a pracovních metod si vynucuje budovy podobající se spíše administrativním nebo školním budovám nežli bývalým továrnám, ale touha zpříjemnit život v podniku vede k tomu, aby se stavěly zahrady, stadióny, hřiště, divadelní sály, sály pro schůze, školení atd. Již dřívější závodní sdružení pro činnost ve volném čase vyvinula svou činnost ve volném čase v technicky doko-

nalejším stylu, ať už závisí nebo nezávisí na závodních výborech. V r. 1960 se scházeli všichni vedoucí na úseku školení ve velkých podnicích, aby studovali otázku „všeobecné úrovně vzdělání v průmyslovém školení“. Toto nové všeobecné vzdělání vyhrazuje velmi důležité místo novým vztahům mezi hodnotami pracovními a hodnotami volného času v kulturní rovnováze kádřů. Nejmodernější závod se čím dále tím méně podobá představě továrny, která vládne v literatuře od Zoly až po Aragona.

Jak jsme již řekli, v téže době byly vystavěny více než 3 milióny bytů. Vznikly celé nové čtvrti, někdy i celá města. Dostatek a uspořádání prostoru pro volný čas je jedním z hlavních problémů dne: zelené plochy, hřiště, domovy mládeže, společenská a kulturní střediska atd. Společenská střediska se rostoucí měrou věnovala činnosti zábavní a informační. Od r. 1956¹⁰ dochází ke skutečné přeměně role sociální pracovnice, která se v budoucnosti stane aktivistkou vyškolenou v technikách kulturní činnosti. Je zřejmá tendence nahradit tradiční domovnici v nových souborech nemovitostí komplexním systémem strážců, funkcionářů, pomocníků a aktivistů v kulturních domovech všeho druhu pro obyvatele mladé, dospělé a staré (třetí věk).

Na docela jiné rovině stejně vypadá situace tradičního duchovního správce farnosti. Byl průkopníkem organizace volného času. Ale rámec „sociální práce Církve“ se ukázal být příliš úzkým, aby odpovídal novým potřebám. V důsledku celostátního kongresu o pastorální činnosti a volném čase (1965) se Církev definitivně rozhodla pro všeobecnou laicizaci této práce. Byla doporučována přednostní účast křesťanů ve všech nových organizacích volného času. Pastorační činnost se zaměřuje na formy mnohem lépe adaptované volnému času na konci týdne nebo roku, anebo „nové mentalitě“ věřících. Nevázaní nebo tragičtí faráři, jak je vykreslili A. France nebo de Bernanos, už neodpovídají dnešním představám. Kromě tradičních kněžských povinností musí duchovní správce vést okruh kulturních aktivistů.

¹⁰ Informations sociales, 1956

A nakonec nejdynamičtější městské obce začaly klást otázku volného času svých obyvatel v nových termínech. Kdysi vyvíjely sportovní výbory, výbory krásných umění a asociaci fragmentární politiku bez společné perspektivy. V posledních asi deseti letech, po příkladu novátorských měst jako Rennes, Strasbourg, Mety, Rouen, Bourges, Avignon, Annecy nebo Grenoble, se zavádí za pomoci státní podpory koherentní politika mimoškolního krátkodobého i dlouhodobého kulturního rozvoje; počet koupališť, tělocvičen, stadiónů silně vzrůstá; přes opoždění, k němuž došlo v posledních padesáti letech, projevují městské knihovny tendenci organizovat se v kulturních domovech²⁰.

Se stejně velkým opožděním je konzervátorům v muzeích doporučováno, aby se stali kulturními aktivisty (Congrès du Conseil International de l'Organisation des Musées — Paris, 1964). Velmi mnoho divadelních středisek vzniklých z iniciativy 4. republiky bylo přeměněno nebo bude přeměněno v kulturní domy — v šesti případech k tomu došlo během čtvrtého plánu, téměř padesát je jich projektováno. Společenská střediska, domovy mládeže a kultury a domy mladých dělníků se v deseti letech více než zdvojnásobily (nyní je jich více než 1200). Tradiční obecní úřady jsou čím dále tím méně způsobilé vyřešit tyto nové krátkodobé i dlouhodobé kulturní problémy.

Ovšem znovu připomeňme, že ke všem těmto novátorským realizacím dochází ještě v omezené míře. Setkávají se s nepřátelstvím konzervativců a se setrvačností, která existuje v každé veřejné nebo soukromé správě. Nelze však popřít, že v této době vzniklo nebo se zrychlilo hnutí kulturní obnovy. Prálo těmto realizacím, ale také velkému počtu rozsáhlých detailních projektů, které mají šanci se postupně realizovat v příštích 10–20 letech, budou-li hypotézy ekonomů verifikovány. Jsou to ty dnešní projekty, které mohou patřit k nejkonkrétnějším indikátorům realizací r. 1985.

Jistěže jsme nepodali vyčerpávající popis znaků kulturní evoluce rodin a sociálních organismů. To nebylo naším cílem. Zvolili jsme několik významných skutečností, které objasňují vznik nových zájmů v obyvatelstvu a nové iniciativy v organizacích naší země, které jsou ve vztahu s nerovnoměrnou, ale všeobecnou valorizací nákladů na volný čas a činnosti v něm provozovaných. Ještě nevíme, zda můžeme s Riesmanem mluvit o počátku druhé revoluce v národním charakteru. Přesto se domníváme, že tyto kulturní přeměny nabyly již takového rozsahu a hloubky, aby mohly mít trvalý vliv na celkovou mentalitu v naší zemi i na její postoje odborové, politické nebo duchovní.

Myslíme též, že tento souhrn činností podává specifickou charakteristiku, kterou by bylo nerozumné podceňovat. Jistěže se tento souhrn činnosti vyskytuje ve vývoji všech postindustriálních společností. Z toho stanoviska je konfrontace²¹ s americkým modelem užitečná pro předvídaní v sociokulturní oblasti ve společnostech technicky méně rozvinutých, aby tam byl buď přijat nebo zamítnut. A vskutku mnoho soukromých návrhů, negativních nebo pozitivních, se objevilo v USA dříve, než se objevily v zemích jako je Francie²². Není však prokázáno, že společné rysy kulturní situace Francie a USA jsou z hlediska možností kulturního rozvoje významnější než specifické rysy naší národní kultury, našeho režimu komercializace kulturních statků, při našem pojetí role zásahů do těchto věcí. Pokud tato převaha společných rysů nebude dokázána, sociolog by se měl vždy mít na pozoru, aby nedával přednost — i bezděky, svými představami a metodami — tomu druhu situace, k jehož studiu byly tyto analytické metody vypracovány.

III

Mohlo se snad předpokládat, že vznik těchto nových kulturních zájmů a těchto nových forem činnosti organizací, vsazených do perspektivy optimistické prognózy

²⁰ Např. v Paříži půjčují městské knihovny 4krát méně knih na jednoho obyvatele než knihovny v New Yorku, a asi 10krát méně než knihovny londýnské. J. Hassenforder: *Le retard des bibliothèques en France*, Expansion de la Recherche Scientifique, květen, 1965, v. též Education et Bibliothèques, I. P. N.

²¹ *Réflexions pour 1985*, op. cit.

²² Systematické zkoumání reakcí americké společnosti na různé problémy masového volného času je součástí kolektivního výzkumu programu CNRS (1965–1968), který se provádí pod vedením p. Pia-tiera.

zy budoucnosti naší ekonomie, povede ve Francii ke vzniku nové důvěry v určitou politiku „laissez-faire“. Skutečně nikdy dříve nebyly otázky zásahů ze strany státu položeny s takovým vědomím nejasné budoucnosti a s takovou vůlí přeměnit nejistotu kulturní evoluce v pravděpodobnost kulturního rozvoje orientovaného podle žádoucích kritérií a podporovaného optimálním využíváním všech prostředků, které jsou k dispozici²³. Tato idea se rychle ujala v myšlení lidí odpovědných za kulturní dění ve všech sociálních prostředích, v každé duchovní rodině, v každé politické ideologii, přestože se tomu stavěli na odpor někteří vedoucí činitelé tradičních politických stran (opozice nebo většiny) a někteří liberální pravíci i levicoví intelektuálové²⁴.

Pokusme se přesněji vymezit orientace, které řídily toto kolektivní myšlení o kulturním rozvoji.

1. Předně znovu vyvstaly staré problémy sociálního myšlení. Ankety ukázaly, že přes vymizení totální kulturní segregace mezi sociálními třídami, jaká byla v 19. století, nerovnosti dosud trvají: Nejprve pokud jde o „kulturní výdaje“ podle sociálních kategorií: vyšší vrstva intelektuálů vydává 17krát více na svůj volný čas než zemědělství dělníci²⁵ a 58 % Francouzů nikdy nekupuje knihy (1960). Participace na vědecké nebo umělecké práci se také velmi silně liší podle sociálních kategorií, i když jsou všechny stejně vybaveny televizorem. „Zastoupení různých sociálních kategorií mezi návštěvníky muzeí se zdá být v obráceném poměru k procentu, které zaujímají v globálních společnostech“ (P. Bourdieu). Pro vysvětlení různorodosti úrovní výtvarné kultury jsou determinujícím faktorem rozdíly ve stupni vzdělání a rodinné výchovy²⁶. Z hlediska, které zde zastáváme, jistě už dnes není možné globálně stavět dělnickou třídu proti jiným třídám. Kulturní výběr kvalifikovaných dělníků se nejčastěji liší od výběru pomocných nebo specializova-

ných dělníků²⁷. Ale nejméně vzdělané a nejchudší společenské vrstvy v různých prostředích, obyvatelstvo špatně vybavených periférií, stagnujících provinčních měst nebo vzdáleného venkova žije ve stavu kulturní zaostalosti, již by mohl účinně odpomoci jedině zákrok státu. Bylo by prázdnu nadějí, kdybychom ode dneška počítali s tím, že uniformizace, standardizace nebo (skutečné) zmasovění kultury zredukuje v naší společnosti tyto kulturní nerovnosti (ještě skutečnější). Stejně tak by bylo mystifikací, kdybychom vynášeli (skutečný) užitek plynoucí z kulturních růzností, aniž bychom upozornili na nevýhodu, kterou některé z těchto regionálních nebo společenských růzností v sobě chovají pro participaci na nejpracovanějších dílech minulé nebo dnešní civilizace.

2. Vyvolalo očekávání nástupu masové spotřeby (doprovázené masovým středněškolským vzděláním) naději, že budou tyto různosti automaticky zredukovány? Naprosto ne. Úvahy o výsledcích nedávných amerických anket o masové spotřebě a masové kultuře se staly v této době velmi důležitými pro osoby odpovědné za kulturní dění ve Francii. Podněcovaly k prognózám a k činnosti. Vyhledka, že snad budeme mít televizi o 10 kanálech, která věnuje 75 % svého vysílání „různostem“ vcelku prostřední úrovně, pravděpodobně zesílila vůli neoponechat ji na milost reklamě. Obava, že svoboda tvůrce bude ohrožena snadno uplatňovanými požadavky pletorického a prosperujícího trhu novin mluvených i psaných, posílila vůli k politice „podporování kvality“. Obava, že vzroste industrializace tvůrčí činnosti a rozšiřování uměleckých děl, zesílila vůli upravovat přímější, autentičtější vztahy mezi tvůrci a publikem atd. Všechny tyto negativní modely kulturního liberalismu, často odloučené od komplexnějšího celku, zveličené anti-americkým zaujetím některých francouzských intelektuálů, vyvinuly v naší době velký

²³ Srv. *Une notion nouvelle: le développement culturel*, články A. Platlera a J. Dumazediera, *Expansion de la Recherche Scientifique*, pros. 1964.

²⁴ Jeden všeobecně orientovaný časopis, který se v r. 1959 rozhodl vydat zvláštní číslo o volném čase, odložil v r. 1964 návrh na zvláštní číslo o kulturním rozvoji.

²⁵ CREDOC: *Enquête nationale sur les budgets des ménages* (1956).

²⁶ P. Bourdier: *Les musées et leur public*, *Expansion de la Recherche Scientifique*, pros. 1964, a *Les Héritiers*, vyd. Seuil, 1964.

²⁷ R. Kaes: *Les ouvriers français et la culture*, Strasbourg, 1962. J. Larrue: *Loistr ouvriers et participation sociale* – *Sociologie du Travail*, 1, leden-březen 1963.

²⁸ J. Dumazedier – A. Ripert: *Loistr de masse, loisir de classe*, op. cit.

nátlak na osoby odpovědné za kulturní zásahy do pravomoci lidu (nátlak silnější, než byla obava — která nicméně stále existuje — vyvolaná nebezpečím totalitního zásahu státu).

3. Pro tuto reakci francouzských vedoucích kulturních pracovníků je snad ještě charakterističtější jiná skutečnost. Zásahy byly čím dál tím více inspirovány nejen snahou zredukovat kulturní nerovnosti a předejít eventuální kulturní dekadenci, ale také snahou vnést více racionality do plánování kulturního rozvoje.²⁸ Dříve se aktivní postoj k státní kulturní politice projevoval hlavně vznášením požadavků. Ale od okamžiku, kdy vývoj kulturních zařízení byl zahrnut do plánu, bylo třeba, aby tyto požadavky nabyly tvaru přesných projektů. Až do té doby všichni zainteresovaní uvažovali o různých aspektech kulturní politiky, o tvořivé činnosti, o šíření kulturních hodnot, o participaci atd. bez ohledu na jejich vzájemnou závislost. Pak ale byly tyto aspekty vystaveny společenským požadavkům, které dříve neexistovaly, a od té doby jsou integrovány v souboru koherentních opatření.

Od té doby zjišťuje každý člen specializovaných plánovacích komisí, že prostředky pro kulturní akci, právě tak jako všechny ostatní prostředky, vyvěrají z ekonomického rozvoje, že v každé dané době jsou omezené a že je jich vždy málo ve srovnání s potřebami. Od té doby „si všichni uvědomují, že není možné všechno. Je třeba rozhodnout, čemu dát přednost, je třeba kalkulovat optima.“ Dříve se řešily požadavky v rámci běžného roku nebo abstraktně, nyní jsou veřejné i soukromé organismy přizvány ke kalkulaci nákladů na krátkodobý i dlouhodobý vývoj. Vypracovávání projektů v čase vyplývá z postoje docela nového. Vědecktější racionalita poněkud proniká hlouběji do myšlení některých vedoucích pracovníků. Akční principy se mění v hypotézu o pravděpodobných výsledcích té či oné eventuality: vyhledávání prostředků se

stává výpočtem optimálního využití možných prostředků v rámci skutečných potřeb. Možné prostředky na kulturní rozvoj se neomezují jen na peníze, ale zahrnují také čas (jak nejlépe uspořádat čas osvobozený od práce?²⁹) a prostor (jak nejlépe uspořádat přírodu jakožto prostor pro volný čas?³⁰). Zdá se čím dál jasněji, že nakonec o všech sociálních determinantách je zřejmě možno pojednávat z hlediska prostředků a nátlaku. Nejprotichůdnější ideologie konvergují více nebo méně vědomě v hledání společných kritérií pro určitou akci, pro danou dobu³¹.

A tak vědecký postoj, který pronikl do rozhodování ve sféře ekonomického vývoje, má tendenci proniknout i do rozhodování ve sféře kulturního vývoje. Ten je chápán jako racionální zhodnocování fyzických i mentálních možností člověka ve vztahu k potřebám společnosti i osobnosti, jež jsou vymezeny podle kritérií, společných různým centrům rozhodování ve společnosti. Vedoucí pracovníci kulturních organismů, kteří participují na poradách plánovacích komisí, zajisté neaplikují teorii rozhodování ve svém každodenním myšlení, i ideologické protiklady zůstávají velmi silné, ale nelze popřít, že mnozí dnes uznávají přednostní potřebu nejen ekonomického, ale i sociologického výzkumu — právě tak jako někteří sociologové objevili, že tyto nové problémy plánování kulturního rozvoje snad vyžadují výzkum nového typu, bližšího výzkumu ekonomů v praxi. Z tohoto hlediska bylo důležitou etapou kolokvium v Bourges (1964). Přes zřejmé nedostatky prací a přes zřejmé nepochopení mezi pracovníky ve výzkumu a v praxi je toto kolokvium svědectvím, že lidé praxe na zodpovědných místech, právě tak jako výzkumníci zaměřeni na problémy plánování kulturního rozvoje, hledají nový způsob myšlení. Nejen ve Francii, ale snad v celém světě bylo takové kolokvium organizováno poprvé³². Plánování kulturního rozvoje je myšlenka nová.

²⁸ A. Girard: *Les étapes de la planification du développement culturel*, *Affrontement*, zvl. čís., srpen 1965.

²⁹ *Aménagement des temps de loisir et des temps de travail*, la Documentation française, Notes et études documentaires, no. 3129.

³⁰ *Colloque de Royaumont: Aménagement de la nature et loisir*, březen 1965.

³¹ Srv. M. Crozier: *Pour une sociologie de la planification française*, zvláště velmi správnou analýzu

nových vztahů mezi cíly a prostředky v politickém myšlení, *Revue Française de Sociologie*, 1, 1965.

³² Kolokvium v Bourges (listopad 1964) — předsedal A. Platier, zúčastnili se mnozí sociologové a psychologové, zejména Y. Bernard, P. Bourdieu, P. H. a M. J. Chombart de Lauwe, M. Crozier, J. Dumazedier, P. Guetta, R. Kaes, J. Jenny, J. Larrue, A. Ripert, J. R. Tréanton, srv. *Expansion de la Recherche Scientifique*, prosinec 1964 a březen 1965.

4. Konečně kulturní intervence státu hledala i nové formy. Mezi politickou mocí a veřejností stála kdysi jen administrativa, úřady. V naší době se tento intermediární systém stal složitějším, aby lépe odpovídal novým problémům. Sami zainteresovaní všech kategorií se sešli v přípravných schůzích, kde se jednalo o kulturních intervencích státu: tvůrčí osobnosti v literatuře, umění a hudbě, odpovědní činitelé v oblasti masových informačních prostředků a institucí přímého šíření kultury — jako jsou divadlo, muzeum, knihovna —, dále aktivisté komerčních i nekomerčních organizací, podporujících vládu nebo opozici. Došlo k dialogu o možné politice se správnými funkcionáři a někdy s příslušnými ministry. Takový dialog mezi vedoucími činiteli z tak různých oblastí se uskutečnil poprvé³³.

Na druhé straně byli badatelé vyzváni, aby jednak předložili výsledky svých výzkumů, jednak aby podnikli nové výzkumy za účelem zajištění objektivnějších podkladů pro porady na shromážděních. To je také novum³⁴. Kolem r. 1960 byl poprvé prodiskutován návrh na zřízení celostátní kulturní rady, v níž by badatelé a lidé praxe vedli permanentní dialog o problémech, které je třeba řešit při krátkodobém i dlouhodobém kulturním rozvoji. Myšlenka, že kulturní moc v lépe vyvinuté společnosti by měla být méně závislá na moci politické a vůbec nezávislá na moci obchodní, získala půdu. Dosud ještě nenalezla formu. Politická moc, která rozhoduje s konečnou platností, si často zachovávala svůj tradiční autoritativní postoj³⁵, ale příprava státních zásahů do kulturního dění, s nimiž se počítalo v posledních dvou plánech, byla bezesporu proniknuta novým duchem, který je zároveň vědecktější i kooperativnější³⁶.

Jistěže tento systém vztahu mezi mocí a zainteresovanými lidmi společnosti, kterou proniká. Ale zároveň představuje rámec objektivního, tj. vědeckého myšlení, oblast syntézy protikladných myšlenkových proudů a de facto moc vyvíjet

nátlak na kulturní rozvoj (nikoli však o něm rozhodovat). Pokud je nám známo, instituce takového druhu neexistuje nikde jinde, přestože vůle společně uvažovat o prognóze do budoucnosti a o volbě, již s sebou přináší, je na postupu.

IV. Hypotézy

1. Někteří autoři se pokoušejí vysvětlit tuto kulturní situaci ve Francii všeobecnými schématy, považovanými za společné všem postindustriálním společnostem ve stadiu masové spotřeby. Podle mínění těchto autorů přechází industrializace od materiálních produktů ke kulturním; z toho plyne, že a) kulturní produkty jsou méně dílem tvůrce než byrokratického systému masové komunikace. Ztrácejí svou osobitost, jsou standardizované. Tato standardizace je komercializována v nejvyšší možné míře. Je vymyšlena tak, aby zasáhla co možná největší počet lidí za co možná nejmenší cenu. Již nepobádá k přemýšlení, zahrává si se senzacemi a s nejelementárnějšími city: je to literatura sexu a krve; b) masová produkce je spojena s masovou spotřebou, která nevyvolává selektivní postoj. Uspává kritického ducha. Hodnoty materiálního pohodlí se pojí k hodnotám kulturního pohodlí. Intelektuální úsilí už neexistuje. Civilizace přivádí televizi a hudbu do všech poschodí, právě tak jako vodu, plyn a elektřinu, takže je můžeme pohodlně sledovat. Místo aby se každý vzdělával podle svých vlastních aspirací a vztahů k reálným světovým problémům, ponehálu jakoby se ukořelbal v spánek všeobecného konformismu. Jistě je v těchto tvrzeních část pravdy, ale jaká část z celé reality? Tato představa mass-medií popularizovaná duchaplným slovem nutně připomíná ony „pin-up“, čarovné letkyňe, které v Goldfingeru naráz uspávají celou armádu.

Tato všeobecná schémata karikují jedinou společnost postindustriálního typu, která byla podrobena vážnému studiu, tj.

³³ Způsob francouzského plánování definoval M. Delors, vedoucí pracovník Plánovací komise, odpovědný za sociální a kulturní aspekt plánování, takto: Je to kontrola a řízení socio-ekonomického systému, prováděné politicky organizovanou komunitou k dosažení cílů, které pokládá za užitečné. — *Plánovací čelí kulturním problémům*, Expansion de la Recherche Scientifique, březen 1965.

³⁴ První systematické výzkumy týkající se plánování kulturního rozvoje se datují z r. 1962 (DGRST a Bureau de programmation des affaires culturelles) ve vztahu s předcházejícími výzkumy CNRS.

³⁵ Problém nezávislosti televize na státní moci ještě není vyřízen, přestože byl zřízen úřad ORTF.

³⁶ Ve 4. plánu pro 1962–1965, ještě více než v 3. plánu pro 1966–1970.

Spojené státy. Ale i když je poněkud zkomplikujeme, aby prostřednictvím empirického výzkumu lépe vystihla skutečnou situaci v USA v jejím celku a komplexnosti³⁷, zůstáváme v nejistotě, co tento model vcelku znamená pro kulturní budoucnost postindustriálních společností. Všechny globální výpovědi („ano, to je obraz naší budoucnosti“, „ne, to je čistě americké“) jsou jenom lacinými tvrzeními, která vyjadřují jen naše obavy nebo naše naděje. Je nutné, je *naléhavé* dnes vědecky verifikovat, *který aspekt* tohoto modelu je ve význačném vztahu ke *které proměnné* z těch, jež skládají tzv. americkou společnost — co lze přičíst národní tradici, co systému komerční distribuce, co puritánské nebo antipuritánské filosofii, co liberální politice nebo konečně životní úrovni, srovnatelné s jinými životními úrovněmi v přítomnosti nebo budoucnosti, atd. Pokud nebude tento výzkum prováděn vědecky aplikací komparativní metody zrenovované novými vědami rozvíjejícími prognózu (z hlediska francouzského), měla by se sociologie zdržovat každého prorokování nebo každého zatracování amerického kulturního modelu. Neznáme žádnou skutečně vědeckou studii na toto téma, známe jen stereotypy černé, bílé nebo šedivé, podle nálad nebo ideologie. Zatím je podle našeho názoru třeba rozvíjet *diferenční* sociologii zabývající se specifickými charakteristikami lidové kultury v naší zemi.

2. Podle naší analýzy je jedním z nejoriginálnějších charakteristických znaků francouzské kulturní situace existence permanentního systému uvažování o žádoucích a možných zásazích dlouhodobých i krátkodobých³⁸. V rámci politické moci

a veřejnosti sdružuje tento systém politické skupiny většinové a opoziční i kulturní organizace všech směrů ve společném úsilí uvažovat, pro něž mají společenské vědy předávat problémy a informace³⁹. V takové situaci by se společenské vědy měly rozumně, ale rezolutně orientovat na prognózu, bez níž by skutečná svoboda rozhodování v jakékoli kolektivitě byla jen vnaidlem. Někteří sociologové se domnívají, že nejdříve je třeba situaci pozorovat, pak ji interpretovat, a že nakonec snad je možno předvídat. Nejsme toho názoru. Formální proces je jistě nepopíratelný, ale jak jej realizovat? Pozorovat co? Problematika prognózy vystupuje přinejmenším jako hypotéza — *na začátku* procesu, právě tak jako na jeho konci. Ve strategii výzkumu tato problematika sama částečně determinuje výběr fakt, která se mají pozorovat, a vztahů, které je třeba verifikovat. Od okamžiku, kdy začíná být uvědomělá a dobrovolná politika krátkodobého i dlouhodobého kulturního rozvoje relativně uskutečnitelná⁴⁰, musí sociolog opustit své dřívější perspektivy: utopickou a kritickou, aby vymezil oblast fakt a vztahu mezi fakty, již je třeba k stanovení perspektivy previzionistické.⁴¹ Celá oblast sociologie se mění, když se orientuje podle uskutečnitelných projektů na částečnou přeměnu společnosti, kterou realizuje ona sama v určité době a v pravděpodobných podmínkách. Stává se *naléhavě* nutným dodat této přirozené a individuální aktivitě (předvídaní) charakter kooperativní, organický a vyhovující rostoucím intelektuálním požadavkům⁴². Sociologie kulturního vývoje tedy analyzuje nejen sociologické faktory vysvětlující kulturní vývoj

³⁷ Např. H. Wilenski: *Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?*, American Sociological Review, sv. 29, č. 2, duben 1964.

³⁸ Srv. první historické podání myšlenky, která stojí u kořelky tohoto organismu: J. Dumazedier, *Une notion nouvelle: le développement culturel*, Expansion de la Recherche Scientifique, op. cit.

³⁹ Není tomu tak vždy ve všech plánovacích komisích.

⁴⁰ M. Delors: *Le planificateur face au développement culturel*, op. cit.

⁴¹ Z hlediska, jež zastáváme, podal nejlepší všeobecnou analýzu působení vývoje techniky na vytváření člověka a společnosti P. Naville v závěru své poslední knihy *Vers l'automatisme social*, Gallimard, 1963: Vliv techniky už není jen působení historické kauzality, důsledkem, stal se konečnou příčinou, jež řídí plány a cíle budoucnosti.

⁴² B. de Jouvenel: *L'art de la conjecture*, ed. du Rocher, 1964. Konstruktivní myšlení B. de Jouvenela o nových úkolech společenských věd by mohlo být

srovnáváno s kritickým (polemickým) myšlením J. P. Sarrta o antropologii a sociologii, které neprojevují zájem o studium projektů („dialektický rozum“): Sartre správně tvrdí, že pro studium subjektu zároveň determinovaného i determinujícího „všechno se mění, uvažuje-li se, že společnost se každému člověku ukazuje jako perspektiva budoucnosti a že tato budoucnost proniká do nitra každého člověka jako reálná motivace jeho chování.“ Bohužel se zdá, že autor nepochopil zákony psychologického důkazu ani při analýze determinant subjektu, ani při redukování nejistoty subjektu. Srv. též kritiku do minulosti zaměřené a konzervativní filosofie ukrytou v některých sociologických teoriích — také když je myšlení sociologa „pokrokové“. „Někdy také sociolog jeví větší snahu zachovávat dosavadní rovnováhu než předvídat podmínky pro rovnováhu novou.“ M. Pligard: *Le fonctionnaire et le sociologue, Des chiffres pour la culture*, Expansion de la Recherche Scientifique, prosinec 1964.

v posledních letech, ale také pravděpodobně zabraňující nebo napomáhající roli těchto faktorů v uskutečnitelných modelech kulturního rozvoje podle možných eventualit naší blízké nebo vzdálené budoucnosti. Tato sociologie přebírá své pojmy a metody od bádání jak historického, tak operacionálního. To nazýváme aktivní sociologii⁴³.

3. Mezi prostředky a zábrany lze zařadit quasi-totalitu společenských determinant a také to, co G. Gurvitch nazývá sociologickým determinismem. Mohlo by se všeobecněji pojednávat o vzájemných vztazích mezi složkami kulturního vývoje a složkami vývoje ekonomického, společenského a rozvoje osobnosti. Při vysvětlování naší nynější kulturní situace se omezuje jen na zkoumání role specifických vztahů mezi státem a soukromými organismy. Tato role se nám zdá determinující. Když Paul Lazarsfeld analyzoval před posluchači z řad francouzských sociologů a odborníků důvody pro debatu o masové kultuře ve Spojených státech, stěžoval si na „potíže inherentní sociální struktuře, v níž protichůdné zájmy státu, občanů a komerčních mass-medií mají všechny být uspokojeny“⁴⁴. Lze si položit otázku, v jakém poměru, podle jakých kritérií a případně za cenu jakých reforem by mohly být tyto zájmy účinně uspokojeny.

Francie také musí řešit tento problém, ale v docela jiném kontextu. Z prací F. Machlupa⁴⁵ je nám známo, že na mass-media, jejichž obsah je do velké míry ovládan elementární kulturou na komerčním základě, americká společnost ročně vynakládá obnos jasně přesahující celkovou sumu, kterou země vydává na své veřejné i soukromé, obecné i střední školství (38 369 miliónů dolarů oproti 33 339 miliónům v r. 1958). Ve Francii se tento poměr právě propočítává, ale lze tvrdit, že je 3—4krát menší. Konečně Francie vydává na reklamu, která je hlavním pramenem amerických mass-medií, 3krát menší část svého národního důchodu, než je obnos, jež na ni vynakládají Spojené

státy (0,9 proti 2,5 v r. 1964). Ale jedna skutečnost je ještě důležitější: profesionální skupiny, které sdružují obchodní organismy distribuující statky a kulturní služby, jsou proniknuty čím dál větší snahou zvýšit úroveň kvality svých produktů. V naší době upevnily své vztahy s kulturními asociacemi nekomerčního charakteru: s filmovými kluby, hudebními sdruženími, literárními skupinami atd. V roce 1965 i odborová organizace majitelů biografů jednohlasně odhlasovala návrh vybízející své členy, aby především vyhověli požadavkům domů kultury⁴⁶. To neznamená, že majitelé biografů náhle vyloučí ze svých programů filmy prostřední kvality, která tvoří většinu dodávaných filmů. Ale znamená to, že v novém francouzském kontextu vzrůstá status nebo prestiž nekomerčních kulturních norem mezi komerčními organismy. Nekomerční kulturně aktivní skupiny samy nejsou jen kroužky osvicených amatérů s odbočkami ve městech a na venkově. Jsou to ve skutečnosti skupiny nátlaku na tisk, odbory, parlamentní skupiny, politické strany a stát, které chtějí docílit zvýšení umělecké, vědecké nebo pedagogické kvality. K pochopení skutečné dynamiky tohoto rozvoje by bylo důležité analyzovat roli jejich řídicích organismů a jejich osobností v kulturním vývoji. Lazarsfeld poznamenal, že zájem amerických sociologů o masovou kulturu pramenil také z politického vakua padesátých let. Marxisté třicátých let by se byli utekli ke kritice lidové kultury let padesátých. Ve francouzské situaci tomu tak není. My jsme se těšili z dlouhé a stále živé politické tradice intelektuálů, pro něž je kultura společenským zápasem. Dialog mezi vedoucím činitelem kulturní akce a vedoucím činitelem akce politické nebyl vždy ani šťastný, ani lehký. Obzvlášť od r. 1936 přední vůdcové kulturních hnutí byli vždy v upřímném vzájemném vztahu, ale ve vztahu napjatém s vedením různých politických organizací. Tyto organizace podceňovaly nebo pokrucovaly kulturní rea-

⁴³ Srv. J. Dumazedier — A. Ripert: *Annexes méthodologiques: une sociologie active*, op. cit. Srv. odlišné stanovisko: M. Crozier, *Pour une sociologie de la planification française*, op. cit., a P. H. Chombar de Lauwe: *Les sciences humaines et le pouvoir*, Esprit, č. 4, duben 1965.

⁴⁴ P. Lazarsfeld — úvodní referát na kolokviu v Royaumontu, jemuž předsedal G. Friedmann —

Culture supérieure et culture de masse, Communications, č. 5, vyd. du Seuil.

⁴⁵ F. Machlup: *The Production and Distribution of Knowledge in the U.S.A.*, Princeton University Press, 1962.

⁴⁶ Congrès National du Syndicat des Exploitants de Salles de Cinéma, Saint Malo, 1965.

lizace jen proto, aby z toho měla prospěch politická taktika. Tato stálá tenze se v posledních deseti letech nakonec ukázala plodnou; byla mnohem sterilnější v době předcházející, kdy politické strany — zvláště extrémní levice — byly mnohem méně přístupné dialogu. K tomu ještě dodejme, že skuteční iniciátoři kulturního rozvoje v rámci státu jsou většinou bojovníky (nebo bývalými bojovníky) v kulturních akcích politických nebo parapolitických organismů. Zajisté se stává, že politika, neobeznámená s těmito problémy, se staví proti této spolupráci kompetentních lidí, většinou nezávislých na politických stranách, kteří se v rámci státních úřadů nebo mimo něj snaží vypracovat racionální politiku kulturního rozvoje. Pak nedojde k revizi cenzury, k zlepšení péče o kvalitu, k pokroku při zřizování kulturního vybavení nebo při vytváření nového tělesa aktivistů. Ale to je jen jedním momentem v dlouhodobé kulturní dynamice, v níž novátoři soukromého obchodního sektoru, soukromého neobchodního sektoru a veřejného sektoru neustále za pomoci badatelů připravují realizace a reformy pro současnou politickou moc. Naším nejdůležitějším problémem tedy není studovat, jak třetí síla (obchod, podle P. Lazarsfelda) uvádí svou moc v rovnováhu s mocí státu a s mocí veřejnosti⁴⁷. Ve francouzské situaci je nejdůležitějším problémem studovat sociální faktory, které podporují nebo brzdi komerční nebo nekomerční novátorskou frontu kulturního vývoje a faktorů, které poskytují maximální možnosti a minimální zábrany jejímu šíření v pravděpodobné situaci zítřka. Konečně je problémem studovat krátkodobé a dlouhodobé důsledky této intervence, které samy vytvářejí nové kulturní potřeby⁴⁸.

4. Mezi prostředky a zábrany kulturního vývoje patří také snaha tvůrců, producentů a realizátorů kulturních děl, jejichž masové rozšíření se plánuje. Paul Lazars-

feld vidí ještě jeden důvod k debatě o masové kultuře ve Spojených státech v rozporu mezi silně diferencovanými a stratifikovanými zálibami intelektuálů na jedné straně, a relativně standardizovanými a homogenními programy rozhlasu a televize na straně druhé. Tento rozdíl existuje zajisté i ve Francii. Existoval již dávno před televizí⁴⁹. Ale u nás není nejdůležitějším problémem. Prolistujeme-li programy televize a rozhlasu z jednoho roku, budeme naopak překvapeni relativní různorodostí šansonů, fejetonů, reportáží, filmů a programů dramatických, uměleckých, literárních nebo hudebních. Konečně v tomto souhrnu produkce se bezesporu nejméně často vyskytují lehká díla, jimž se nelze vyhnout, kýč nebo vulgárnost⁵⁰. Je tedy pro nás důležité vědět, proč ve ve Francii je relativní hodnota podílu, jímž kompetentní intelektuálové přispívají lidové kultuře, pravděpodobně vyšší než v jiných zemích. S jakými překážkami se setkávají v oblasti techniky, administrativy, financí, v oblasti sociální nebo politické, které brzdi jejich činnost, jakého druhu zásahy, soukromé nebo veřejné (počítaje v to i zákonná opatření), by byly takového rázu, že by zvýšily jejich vliv na úkor výrobců brakové kultury? Opravdoví literární tvůrci píší novely, filmy, písně. Literární šanson je vyspělejší než v jiných společnostech. Sartre, Mauriac, Saganová atd. psali písně. Práce Léo Ferréa, Brassense a Brela jsou vydávány ve sbírce určené pro básníky. Mnozí intelektuálové, i když neprovazují sport, se radikálně neizolují od světa sportu, který hraje tak velikou roli v masové kultuře. Přes všechny překážky inherentní chabé úrovni sportovního žurnalistu píší spisovatelé kroniky do všeobecně rozšířených revuí, pro televizi, a dokonce do hlavního sportovního časopisu. K tomu dodejme, že Francie je jedinou zemí, která má tak hojnou sportovní literaturu podporovanou asociací sportovních spisovatelů

⁴⁷ Colloque de Royaumont, Communications, op. cit.

⁴⁸ P. H. Chombart de Lauwe: *Evolution des besoins culturels*, Expansion de la recherche scientifique, prosinec 1964.

G. Matalon: *Ambiguïté de la notion culturelle*, Expansion de la recherche scientifique, duben, květen 1965.

⁴⁹ H. Mandrou: *La culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Stock, 1964. Expansion de la recherche scientifique, duben, květen 1965.

⁵⁰ Srv. analýzu týdne francouzské televize, *Vers une civilisation du loisir?*, J. Dumazerier, ed. du Seuil, 1962. — J. Cazeuue a J. Oulif (op. cit.) poznamenávají, že přes různé záliby společenských kategorií mají vysílání „různosti“ v televizi celkový index (souhlasu) nižší, než mají kulturní vysílání.

(mezi její presidenty patřil i Giraudaux⁵¹). To neznamená, že francouzští intelektuálové jsou sportovnější než druzí, ani že by se tato literatura měla zasloužit o vítězství na olympiádách. Znamená to prostě, že svět sportovních informací je poněkud méně než jinde odříznut od obecné kultury. Nakonec je třeba připomenout, že hlavním ohniskem divadelní renesance posledních let bylo divadlo Théâtre National Populaire, jehož příklad měl zásadní vliv na orientaci všech regionálních středisek dramatického umění ve snaze zvýšit počet diváků, a na většinu festivalů dramatického a hudebního umění, jež v létě zaplavují cesty masové migrace. Jean Vilar a Gérard Philippe byli nejen tvůrci, ale také uvědomělými aktivisty populární kultury⁵². Také asociací obecné kultury v úhrnném počtu asociací⁵³ je pravděpodobně více ve Francii než v mnohých zemích, kde vzdělání lidu, často pokročilejší, má praktičtější ráz, jako je tomu např. v anglosaských a severních zemích. Nezastíráme si kulturní a společenské limity všech těchto novátorských pokusů, které provádějí televize, divadlo, asociace atd. Dobře známe hranice podle výsledků asi deseti empirických výzkumů, jimž připisujeme největší důležitost. Také nezapomínáme, že naše představy o specifičnosti lidové kultury ve Francii jsou jen hypotézami, které je třeba ověřit. Cítíme dokonce, že podobný přístup k problému specifičnosti charakteru francouzské lidové kultury může vzbudit iluzi, že jsme pod vlivem naivních forem nacionalistického citění, které se vskutku v některých pro-

středích šíří. Přece však musíme v závěru připomenout, že naším jediným cílem je osvětlit některé rysy, zapomenuté nebo podceněné v analýze dominující masové kultury. Hájíme jiné výzkumné hledisko. Podle našeho mínění je především třeba kriticky analyzovat kritéria novátorských zkušeností při kulturní akci, aby se odstranilo zpoždění a nerovnosti, je třeba pozorovat úspěchy a neúspěchy, s nimiž se tyto zkušenosti setkávají v kulturním rozvoji v různých prostředích, a zkoumat podmínky růstu nebo zlepšení jejich vlivu. Domníváme se, že tato kritická analýza skutečně otevírá velmi plodnou cestu pro sociologii kulturního vývoje v našem typu masové společnosti. Všeobecné analýzy kulturní standardizace v industriální společnosti, formální výzkumy obtíží v procesu kolektivní komunikace, nebo i empirické studie veřejnosti omezené kulturními rozdíly mezi sociálními prostředními, by nabyly nové dimenze, kdyby šly ruku v ruce s prognosticky zaměřeným výzkumem eventuálních hranic vývoje v pravděpodobných možnostech dané doby a fungovaly jako explicitní kritéria zlepšení.

Podrobili jsme tento text diskusi, již se zúčastnili C. Bazin, dokumentátorka C. Guinchatová, N. Samuel ze sekce Výzkumu volného času a lidové kultury při Centre d'Etudes Sociologiques, psycholog Y. Bernard a ekonom Sekce kooperativního výzkumu programu C.N.R.S. o volném čase G. Bensaid. Děkuji jim za jejich kritiku a podněty.

V říjnu 1965.

⁵¹ Je třeba se také zmínit o vlivu sportovních intelektuálů ve Výboru Pierra de Coubertina, který se přes úspěchy importovaných obchodních praktik často s úspěchem zasazuje o to, aby se hodnoty sportu pokud možno staly pravými kulturními hodnotami.

⁵² J. Charpentreau - R. Kaes: *La culture populaire en France*, éd. Ouvrières 1962 - J. Rovani:

Une idée neuve: la démocratie, éd. du Seuil, 1961.
⁵³ V aglomeraci Annecy každý druhý přednosta domácnosti (55 % v r. 1957) je členem některé asociace (kromě členství v odborech a politických stranách). Asociace, v jejichž programech převládá umělecká nebo intelektuální činnost, získaly 5 500 členů z celkového počtu 31 000 ve všech asociacích (261).

Příspěvek k teorii soukromého chování. Opomíjený aspekt modelu chování

ARNOLD W. FOSTER

State University of New York, USA

JIŘÍ KOLAJA

University of Kentucky, USA

Při budování svého oboru měli sociologové ve zvyku klást důraz na sociální a antisociální (tzv. patologické) aspekty každého jevu do té míry, že byl zanedbáván aspekt ne-sociální [1]. Zdůrazňovali jsme meze svého oboru a ztratili jsme z dohledu některé oblasti modelu lidského chování, které společnost nějak ovlivňují, i když samy o sobě nejsou sociální. Měli jsme tendenci označit ne-sociální aspekt chování buď za psychologický nebo biologický, a odkazovali jsme jej do jiných vědních disciplín. Přece však stále používáme pojmu soukromého chování, jímž charakterizujeme prostě každé chování, které nemůžeme nazvat sociálním.

V tomto pojednání hodláme zkoumat oblast individuálních způsobů chování [2] tak, že napřed podrobíme analýze zájmovou činnost, hobby, neboť bývá často pokládána za soukromé chování. Naše analýza má ukázat dimenze modelu ne-sociální aktivity. Pak budeme zkoumat rozdíl, který dělal G. H. Mead mezi ne-sociálním a sociálním prostředím. Zdá se, že Mead byl tak zaujat zájmem o sociální aspekt lidského chování, že se mu nepodařilo správně ohodnotit ne-sociální neboli soukromé chování.

Definice hobby – tři kritéria

Volný čas, hra a rekreace se staly předmětem sociologických studií. Některé z nich pojednávaly o zájmové činnosti, o hobby.

Podle populární sociálně psychologické teorie dává rekreace osobnosti vyrovnanost, neboť doplňuje činnosti vyžadované společností. Vyrovnaná osobnost potřebuje různorodou aktivitu, aby uplatnila rozličné dovednosti a uspokojila různé potřeby. Důsledkem toho je, že rekreace slouží především k uspokojení osobních potřeb — že je konzumována člověkem samotným [3]. Rainwater jasně říká, že hra existuje proto, aby byla konzumována člověkem samým, tj. pro samokonzum.

Tvrdí, že je způsobem lidského chování — buď individuálního nebo kolektivního —, zahrnujícím příjemnou činnost jakéhokoli druhu, která není vykonávána pro jinou odměnu než pro tu, již sama poskytuje [4]. Bogardus s tím souhlasí a tvrdí, že činnost člověka, který se zabývá svým koníčkem, má především za následek osobní potěšení [5].

Max Kaplan nám říká, že tomu, kdo se oddává svému koníčku, nejde o rozvinutí něčeho nového, a také si neuvědomuje vliv své činnosti na jiné lidi [6]. Konzum člověkem samotným je jedním z přijatých kritérií pro hobby. Protože uspokojení spočívá v aktivitě, v kontaktu, je spíše bezprostřední než odkládané na pozdější dobu.

Druhým často uváděným kritériem je předpoklad, že zájmová činnost je osvobozená od kontroly ukládané společností zvenku. V moderním světě, v němž věnujeme tolik svého času na uspokojení požadavků svého zaměstnání a své komunity, je volný čas považován za svobodný čas. Osobní svoboda volby je nutnou složkou teze rovnováhy. Lundberg a Lindeman to uznávají. Larrabee navíc uvádí, že vyučení se nějaké dovednosti člověku pomáhá osvobodit se od dovednosti, kterou si vydělává na živobytí [7].

Třetí objevené kritérium velmi dobře vyhovuje naší tezi, že alternativní způsob, jímž se člověk uvádí ve vztah k světu, se realizuje fyzickým kontaktem. Může to činit dvojím způsobem: Může pohybovat svým vlastním hmotným tělem v prostředí, nebo může manipulovat hmotnými objekty. O fyzické činnosti se často mluví ve spojení s rekreací. Lindeman je s námi zajedno v tom, že manipulativní kontakt s věcmi je důležitý; dokazuje totiž primát tohoto chování ve vývoji lidského rodu.

„Primitivní člověk se začal kulturně vyvíjet, když používal svých rukou při formování přírodních materiálů pro svůj užij-

tek nebo potěšení. Svými rukama a svými smysly se přizpůsobil svému hmotnému prostředí. Tyto adaptace tvoří základní vzory učení. V moderním životě mají tendenci vymizet, nejen protože nyní vytváříme věci pomocí strojů, ale také protože naše prostředí má tendenci se stát jednou z umělé vytvořených skutečností. Přírodní suroviny však stále existují a naše smysly a ruce jsou stále k dispozici“ [8].

Nels Anderson rozebírá koníčky pod titulem *Keeping Hands Busy* [9]. Věřící, že někteří lidé, kteří podle něho mají smysl pro manuální činnost, pracují po domě anebo po zahradě a mají-li více času, najdou si hobby [10]. Kaplan mluví o osobním zabarvení pohybu fyzického já v prostoru. Říká, že máme větší svobodu, když jsme v Benátkách, než když o nich čteme, větší svobodu objevovat, setkávat se s nečekaným, čelit zkušenostem, které nezpracovaly jiné mysli, přímo a bezprostředně pomocí vlastních smyslů [11]. Svobodný pohyb těla prostorem, např. při turistice, také představuje fyzický kontakt s hmotným předmětem.

Gravitační síla, která se občas dostává na práh naší pozornosti, vysvětluje pocit zde a nyní spojený s naší fyzickou existencí [12].

Symbolický a fyzický řád

Zdá se, že vztahy k hmotnému světu integrují člověka s jeho prostředím, redukuji abstrahující a tím divergentní tendence symbolické reality [13].

Člověk zakládá své vždy znovu opakované chování buď na sociálně symbolickém řádu své kultury nebo na řádu, který vládne v hmotném světě. Z těchto dvou alternativ je druhá stabilnější: poskytuje de facto model řádu ve společnosti.

Kritika Meadova pojetí ne-sociálního chování

Abychom stanovili základní představu, z níž bychom pak vyvodili impuls k zájmové činnosti, vyjdeme z Meadovy teorie o já (self) jakožto dialogu mezi podmětným já (I) a předmětným já (Me).

Zatímco podmětné já ztělesňuje organický nereflexní impuls k akci, je předmětné já sociálního původu, odvozené z představ, které o sobě získáváme z reakcí jiných osob.

Ačkoli si můžeme představit absolutně osamocené já (self), „je nepředstavitelné já, které by vzniklo mimo sociální skutečnost“ [14]. Kromě toho Mead tvrdí, že nejranější reakce na hmotné objekty byla sociální. Diferenciace mezi sociálními a hmotnými objekty vznikla až později z abstrakce, kterou vyvozujeme ze sociálních reakcí na přírodu [15]. To je velmi důležitá propozice. Max Scheler ji interpretoval podobně, když tvrdil, že zpočátku je všechno výrazem, v němž ještě nedošlo k žádné diferenciaci mezi sociálním a soukromým. Tak embryo v matčině těle je příkladem vitální jednoty, která existuje před jakoukoli diferenciací [16]. Od Meadovy interpretace se vzdaluje psycholog Gibson; ten připouštěl „jakýsi primitivní konkrétní význam, který ani nevyplývá z aktivní činnosti dítěte při zkoumání svého fyzického prostředí, ani není takovou činností potvrzován“ [17]. Podle našeho názoru lze přijmout Gibsonovo tvrzení, že dítě spontánně navazuje ne-sociální kontakty fyzické povahy, než začne užívat sociálně symbolických definic, dodávaných kulturou. Gibson říká, že tyto definice se diferencují od počátečních kontaktů.

Přesocializovaná teorie o já (self) nemohla být vyjádřena lépe než Meadem samotným. Že Mead nebyl docela důsledný, je vidět z toho, že na několika místech své působivé práce rozlišoval mezi sociálním a fyzickým předmětným já. Toto fyzické předmětné já se podle Meada realizuje formou sociální interakce mezi objektem a osobou. Říká, že „židle je to, co nás vyzývá, abychom si sedli“ [20]. Na jiném místě označil Mead předměty jako věci, na které člověk nereaguje jako konzument [21]. Toto tvrzení je zřejmě v rozporu se shora uvedenou definicí „vybídnutí si sednout“. Meadovi se nepodařilo ukázat, že existuje kontakt mezi fyzickým já jednatelovo člověka a fyzickým objektem, který, i když je vědomý, nemá symbolickou povahu [22].

Jiný způsob, jímž lze vysvětlit pozorovatelný rozdíl mezi tělesným prostorem a psychologickým prostorem, popsali Paul Schilder. Podle něho model pozice těla není přesně definován, ale mění jej každý předmět, který se těla dotkne [23]. Fyzické já aktivní osoby pak existuje na jiné úrovni než symbolická interakce. Na roz-

díl od symbolické interakce navrhuje nazvat tento kontakt fyzickou afinitou.

Sociální a hmotné světy

Dále tvrdíme, že ačkoli symbolická interakce se rozvíjí brzy, stále v člověku existuje potřeba získávat zkušenost s předměty snad primitivním způsobem, prostřednictvím hmatu. Když se člověk naučí předměty „socializovat“, nedochází k jeho odcizení nebo alienaci od „předmětu jakožto předmětu“. Je pravda, že teď má pojmy, jejichž prostřednictvím může s předměty zacházet, ale konceptualizace není vždy nejdůležitější. Na příkladě ořezávání nožkem objasníme, co máme na mysli. Člověk se nejen zbavuje nadbytečné energie, nejen realizuje sociální a kulturní chování, ale také má taktilní vztah s hmotným světem. Sám jej ovládá a řídí svou manipulací. Cítí uspokojení z toho, že „přemáhá sílu, kterou hmotný svět staví v cestu“ jeho aktivitě.

Existuje další aspekt rozdílu mezi hmotným a sociálním světem. V čase a prostoru je pocit fyzického kontaktu vázán k přítomnosti. Na druhé straně, jak se již dlouho uznává, je symbolem, osvobozujícím zkušenost člověka od bezprostředního času. Fyzická afinita orientuje člověka do přítomnosti, v níž existuje „realita“. Poslední studie o senzorické deprivaci podpirají naše tvrzení, dokazujíce, že nedostatek fyzického kontaktu se světem dezorientuje mysl [24].

Tak je člověk vázán dvěma typy reality, sociálně symbolickou realitou, která transcenduje čas a prostor, a přítomnou realitou svého třidimenzionálního těla a materiálního světa, jak jej poznává pomocí fyzické afinity. Zájmová činnost těsně souvisí s tímto druhým typem reality.

Rozdíl mezi Meadovou a naší analýzou je patrný ze vztahů mezi čtyřmi elementy: mezi symbolickým já (A), fyzickým já (B), symbolickým druhým (a) a fyzickým druhým (b) [25]. Mead chápe vztah mezi symbolickým a fyzickým druhým (a b) jako analogický ke vztahu mezi symbolickým a fyzickým já (A B). Pojem já (self) a druhý (other) jsou spojeny na symbolické úrovni (A a). Čtvrtému možnému vztahu (B b) Mead nevěnuje pozornost.

Význam fyzického kontaktu — např.

při zájmové činnosti — je v tom, že navazuje druhé spojení mezi já (self) a druhým (other) (B b), které vztah stabilizuje. Tento vztah je primární a je podkladem pro symbolický kontakt [26]. Avšak Mead tvrdí, že jak jednáci já, tak druhý přijali podobným způsobem významový symbol, který v tomto smyslu zapříčinil všeobecnou validitu a vývoj obecných pojmů a zákonů. Hmatatelný kontakt našeho těla s jiným fyzickým objektem (nebo s jeho hmotným já) konkrétně potvrzuje jeho existenci. Jednající subjekt, jakožto fyzické já, také vylučuje jiná tělesa kontaktem v témže prostoru a času. Zatímco symboly mají tendenci generalizovat, hmotná tělesa mají tendenci vylučovat; ozvláštňují existenci jednáčím subjektu. Jak jsme uvedli dříve, představuje tato existence zkušenost „zda a nyní“ naší vlastní jedinečné historické existence, a je proto soukromá. Symbolizovaný druhý částečně existuje v jednáčím subjektu, podporován vnějšími sociálními normami. Fyzický druhý je zcela vnější vzhledem k já a stabilizuje vztah k světu. Tyto dvě tendence, generalizace a transcendence, a ozvláštňování onoho „zde a nyní“, vysvětlují bohatost lidské zkušenosti.

Závěr

Hledání uspokojivé definice pro hobby nás dovedlo k více genetickému modelu lidského chování, kterého lze také dobře použít při klasifikaci. Na základě tradice mnohých evropských myslitelů, kteří zdůrazňují význam hry v kultuře [27], jsme si učinili pojem o problému v širším dosahu dvou ontologických kategorií člověka — totiž v symbolické a hmotné skutečnosti, které jsou trvalé. Z těchto dvou hlavních dimenzí jsme vyvodili tři kritéria, podle nichž lze klasifikovat činnost na tu, při níž dominuje zájem (hobby) úplně, napůl nebo vůbec ne. Zatímco první dvě kritéria představují *osvobození* od vnějších omezení a jiné konzumpce, fyzické vztahy představují pozitivní faktor *svoobody navazovat* kontakt s věcmi, manipulovat jimi. V tomto smyslu připouštějí tvořivost.

Ačkoli jsme se ve své studii zaměřili na hobby, je možno rozšířit tento přístup na jiná soukromá a sociální chování. Na poli umění je to malba, která je soukro-

má, a klasický balet, který je na druhém konci spektra.

Larrabee si povšiml, že práce a rekreace dnes spadají v jedno [28]. Je známo, že někteří lidé nemají žádné hobby podle naší definice. Je snad pravda, že u některých jednotlivců se tato tři kritéria nevyskytují v kombinaci, ale projevují se zvlášť při různých činnostech. Člověk může mít fyzický kontakt při své práci, může dosáhnout osvobození od zvnějšku kladených požadavků při své rekreační čtbě, a samokonzumpce při povídání vtipů. Podle naší teorie však je základním faktorem při různých typech koníčků nebo soukromého chování fyzická afinita lidí, která doplňuje symbolickou interakci lidské existence a nebyla eliminována socializací do dominujícího království symbolů.

P o z n á m k y

[1] Dennis Wrong, *The Oversocialized Conception of Man*, American Sociological Review, 26 (1961), 183—192. Wrong pojednává o antisociálním a nesociálním, aniž činí mezi nimi rozdíl. My se však nezabýváme antisociálními nebo „sociopatickými“ deviacemi. Viz též *The Impact of Psycho-analysis on the Social Studies in the U.S.A.* (Ph. D. thesis, London School of Economics and Political Science, 1961), zvláště s. 450—453.

[2] Místo negativního adjektiva „ne-sociální“ budeme používat pozitivního výrazu „soukromý“ pro to chování, které výlučně patří k jednotlivci. „Ne-sociální“ je poněkud širší termín než „soukromý“ a může označovat nahodilé právě tak jako chování podle vzoru. Nám jde o toto poslední.

[3] O tom pojednávají: Emory S. Bogardus, *Sociology*, New York, Macmillan, 1954, 4th ed.; George A. Lundberg et al., *Leisure: A Suburban Study*, New York, Columbia University Press, 1934; a Eduard C. Lindeman, *Leisure — A National Issue*, New York, Association Press, 1939. Jinými důležitými prameny byli: Martin H. — Esther S. Neumeyer, *Leisure and Recreation*, New York, Ronald Press, 1958, 3rd ed.; Jesse F. Steiner, *Americans at Play*, New York, McGraw-Hill, 1933; Florence Greenhoe Robbins, *The Sociology of Play, Recreation and Leisure*, Dubuque,

Wm. C. Brown, 1955; David Riesman et al., *The Lonely Crowd*, New York, Doubleday, 1953; Sebastian de Grazia, *Of Time, Work and Leisure*, Garden City, Doubleday (Anchor), 1964; a David E. Super, *Avocational Interest Patterns*, Stanford: Stanford University Press, 1940.

[4] Clarence E. Rainwater, *The Play Movement in the United States*, Chicago, University of Chicago Press, 1922, s. 3.

[5] Bogardus, op. cit., s. 247.

[6] Max Kaplan, *Leisure: A Social Inquiry*, New York, Wiley, 1960.

[7] Eric Larrabee, *What's Happening to Hobbies?* in Eric Larrabee and Rolf Meyersohn (Eds.), *Mass Leisure*, Glencoe, The Free Press, 1958, s. 273.

[8] Lindeman, op. cit., s. 19.

[9] Nels Anderson, *Work and Leisure*, New York, Free Press of Glencoe, 1961, s. 215.

[10] Ibid., s. 216.

[11] Kaplan, op. cit., s. 211.

[12] Působení tíže převládá zvláště v primitivním modelu tělesné pozice. Paul Schilder, s. 296. *The Image and Appearance of the Human Body*, London, K. Paul, Trench, Trubner, 1935.

[13] „Celkem se zdá, že obyvatelé Bali rozšiřují postoje založené na tělesné rovnováze na lidské vztahy, a že generalizují myšlenku, že pohyb má podstatný význam pro rovnováhu. To... nám dává... částečnou odpověď na otázku, proč společnost nejen nadále koná své funkce, ale funguje rychle a čile a stále provádí ceremoniální a umělecké úkoly, které nejsou determinovány ekonomickými nebo kompetitivními důvody.“ Z díla knihy Gregory Bateson, *Bali: the Value System of a Steady State*, v knize Meyer Forbes (ed.), *Social Structure: Studies Presented to A. R. Radcliffe-Brown*, London, Oxford University Press. 1949, s. 51.

[14] George Herbert Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1934, s. 140.

[15] Ibid., s. 184.

[16] Viz Max Scheler, *The Nature of Sympathy*, London, Routledge and Kegan Paul, 1954, s. 26—36.

[17] Viz James J. Gibson, *The Perception of the Visual World*, Boston, Houghton Mifflin, 1950, s. 198.

[18] Nehovořili jsme o fyzickém kontaktu dvou jednotlivců. Tento typ kontaktů po-

pisuje Crawley jako „nejelementárnější formu vzájemných vztahů“ a na jiném místě jako „primitivní“ — Ernest Crawley, *The Mystic Rose*, New York, Macmillan, 1902, s. 76—79. Znovu otištěno v Robert E. Park a Ernest W. Burgess, *Introduction to the Science of Sociology*, Chicago, University of Chicago Press, 1921, s. 291—293. Viz též pojednání autorů o hmotném kontaktu (v poslední knize) s. 327—330.

[19] Mead, op. cit., s. 154; s. 278—280.

[20] Ibid., s. 279.

[21] Ibid., s. 278.

[22] Lze najít jiné případy, v nichž si Mead částečně uvědomuje, že „předmět vzbuzuje v organismu také organickou reakci“ (*The Philosophy of the Present*, University of Chicago Press, 1932, s. 126), ale ve většině případů Mead tento rozdíl přehlíží. Říká: „tiskne-li jedna ruka druhou... organismus jedná sám proti sobě... Tento projev tedy vzbuzuje v organismu tendenci reagovat, neboť tento projev je reakcí na organismus“ (s. 123). Poslední výrok dobře ilustruje Meadovu tendenci „přesocializovat“ a dokonce antropomorfizovat hmotné předměty. Tisknout ruce proti sobě zahrnuje na obou stranách lidskou reakci, zatímco tisknout ruce proti předmětu je prostě činností jednostrannou. Mead zřejmě hledal nějakou analogii k svému skvělému bádání o působení

zpětné vazby při zvukovém symbolu, který vnímá vysílající i přijímající podobným způsobem, jako vysvětloval genezi „přebírání role druhého.“

[23] Schilder, op. cit., s. 57; s. 296.

[24] Dobrý přehled výzkumů senzorické deprivace a závěrů z těchto studií je podán v knize Philip Solomon et al. (eds.), *Sensory Deprivation*, Cambridge, Harvard University Press, 1961. Nezavádíme zde nové kategorie. William James uznával materiální já (self). Sr. William James, *Psychology*, New York, Henry Holt, 1892, s. 177—195.

[26] Co se může stát, nedochází-li k fyzickému testu, demonstruje případ schizofrenika, který dosáhne soukromí vytvořením svého vlastního symbolického světa, jež nelze nazvat vnějším, protože nedochází k testu. Terapie rekreací a řemeslnou prací jsou pokusy k znovuvybudování hmotného kontaktu, aby došlo k rekonstrukci symbolu.

[27] Dobrý přehled starších teorií viz v nedávno vydané knize Rogera Cailloisa, *Man, Play, and Games*, New York, Free Press of Glencoe, 1961. Zevrubnější pojednání viz v knize E. Chalupného *Práce a jiné sociální činnosti*, Praha, soukr. vyd., 1941.

[28] Larrabee, op. cit.

Rozvoj sociológie v Poľsku napriek jej päťročnému prerušeniu v rokoch 1950—1955 dosiahol pozoruhodné výsledky ako z kvantitatívnej, tak aj z kvalitatívnej stránky. Je to najmä zásluhou toho, že aj v uvedenom, sociológii krajne nežičlivom období nedošlo v Poľsku k úplnému prerušeniu pomerne široko rozvinutých sociologických tradícií, pretože bolo akosi utajenou ambíciou čelných vedcov, najmä filozofov a sociológov, nevzdávať sa empirických sociologických výskumov a že aj napriek tomu, že katedry sociológie na poľských univerzitách boli zrušené, poriadali sa vedecké diskusie, najmä o metodologických otázkach, s cieľom pripraviť mládež na uskutočňovanie empirických sociologických výskumov¹. Tieto skryté počiny spôsobili, že rok 1956, rok nástupu k obnove sociológie, rok, v ktorom bol zriadený Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, bolo založené Polskie Towarzystwo Socjologiczne a boli zriadené Katedry sociológie na univerzitách, nenašiel nepripravený pôdu pre rozvoj a napredovanie sociológie, ale naopak, našiel početné vedecké kádre v takom štádiu prípravy, že sa mohla viacmenej frontálne a s príslušnou vedecnosťou rozvíjať vedecká práca v oblasti sociológie. Obnova poľskej sociológie se však už nediala na tradičnej, idealistickej platforme, ale postupne viac a viac a dôslednejšie na báze marxizmu-leninizmu.

Podľa zistenia Komitetu Badań nad Kulturą Współczesną (Výbor pre výskum súčasnej kultúry) pracuje v súčasnosti v Poľsku okolo 70 rôznych inštitúcií, ktoré viac alebo menej bádajú v určitom zameraní v oblasti sociológie. Štyridsať inštitúcií z uvedeného počtu má zorganizované špeciálne sociologické pracoviská². Najvyššie organizovaným sociologickým pracoviskom je Instytut Filozofii

i Socjologii PAN, resp. sekcia sociologických pracovísk tohto ústavu. V rámci tejto sekcie je 9 oddelení či zakładów alebo pracowni (ako ich nazývajú v Poľsku), v ktorých pracuje okolo 60 vedeckých pracovníkov. Rozvíjajú sa tu takmer všetky základné odvetvia sociológie, ako sú všeobecná sociológia, sociológia práce, mesta, dediny, kultúry, sociológia politických vzťahov, sociológia mravnosti, sociálna psychológia a otázky empirických sociologických výskumných metód a techník.

Špeciálne oddelenia sociológie sú aj na početných vedecko-výskumných pracoviskách; napríklad v Instytute Ekonomiki Rolnej (Ústav poľnohospodárskej ekonomiky) pracuje oddelenie sociologie dediny, ktoré má 7—8 vedeckých pracovníkov a ktoré v intenciách tohto ústavu robí sociologické výskumy rôznych javov spoločenského života na poľskej dedine. Analogicky sú zriadené sociologické oddelenia v Sliezskom vedeckom ústave v Katowiciach, v Sliezskom ústave v Opole, v Ústave prinavrátených západných krajov v Poznani a v iných vedeckých ústavoch. Pri poľskom rozhlase a televízii pracuje Ośrodek Badań Opinii Publicznej i Studiów Programowych, čiže Stredisko pre výskum verejnej mienky a štúdia programu. Toto stredisko má tri siete spolupracovníkov (dotazovateľov) na rôznych miestach v Poľsku: prvú sieť pre výskum celopoľských otázok, druhú pre výskum rozhlasu a tretiu pre výskum televíznych programov. Počet respondentov (opýtaných osôb), resp. skúmaného výberového súboru sa pohybuje okolo 2000—3000 osôb a nikdy neklesne pod počet 1500.

Podobné sociologické pracoviská (oddelenia) sú aj v rámci iných, najmä centrálnych inštitúcií, napríklad v rámci Centrálného ústavu ochrany práce, Výskum-

¹ Pozri Studia socjologiczne, 1965, č. 3 (18), str. 15—16.

² J. Szczepański, Ocena aktualnego stanu socjologii, Warszawa 1965, str. 66.

ného ústavu (zakladu) vysokých škôl pri Ministerstve školstva, Ústavu organizácie a mechanizácie stavebníctva, Ústavu organizácie strojárskoho priemyslu, v rámci Ústredného ústavu baníctva a v rámci ďalších podobných inštitúcií.

V súčasnosti sa zavádza v Poľsku profesia závodného sociológa, menovite vo väčších priemyselných závodoch. Úlohou závodných sociológov je skúmať problematiku tohto druhu: sociálnu štruktúru pracovníkov závodu, otázky fluktuácie a absencie, rozvoja súfazeňa, otázky využívania voľného času a zvyšovania kultúrno-technickej úrovne pracovníkov, otázky vzťahu pracovníkov k vedeniu závodu, k závodným radám a k straníckym organizáciám, otázky vzťahu k novej technike a k novým technologickým postupom, otázky tvorivej iniciatívy a aktivity rado- vých i vedúcich pracovníkov, otázky zvyšovania produktivity práce, otázky spoločenskej prestíže povolania a ďalšie špecifické otázky toho — ktorého závodu. Pri zavádzaní tejto iste aktuálnej novinky sa však naráža na značné ťažkosti, jednak na ťažkosti organizačného charakteru a jednak na prekážky pracovného, odborného charakteru, pretože od závodného sociológa sa vyžaduje nielen náležitá odborná príprava zo špeciálnej ekonomiky, z teórie organizácie práce, z pracovného prá- va, ale aj z sociológie dotýčnej výroby a v jednom prípade aj zo sociálnej psychológie. Preto sa hľadajú spôsoby, ako čeliť týmto prekážkam a nedostatkom. V súčasnosti pôsobí v Poľsku okolo 60 závodných sociológov. Po teoretickej i metodologickej stránke im pomáha Oddelenie sociológie práce IFIS PAN.

Dôležitým činiteľom v rozvoji sociologického myslenia v Poľsku sú katedry sociológie ako miesta, na ktorých sa odcho- vávajú noví adeпти sociologickej vedy. V súčasnosti sú v Poľsku tri katedry tohto druhu, a to v rámci univerzity vo Varšave, v Lodži a Jagiellonskej univerzity v Krakove. Štúdium sociológie je päťročné a rozvrhnuté je tak, že v prvých dvoch rokoch sa študuje všeobecný úvod do sociológie, menovite teoretické otázky sociológie, sociologická metodológia, história sociológie, matematika a štatistika, sociál- na psychológia a anglický jazyk. V tre- tom roku sa študenti špecializujú na nie- ktorý odbor aplikovanej sociológie a

v ostatných dvoch rokoch absolvujú rôzne seminare a pracujú na magisterskej práci. Na katedre sociológie Varšavskej univer- zity študuje celkovo vyše 350 poslucháčov, a do prvého semestra prijímajú 50—60 študentov. Záujem o sociológiu je značný, pretože na každé plánované miesto sa uchádza 5—6 kandidátov. Ďalšie spome- nuté dve katedry sú menšie.

Okrem katedier, ktoré vychovávajú so- ciológov, sú na poľských vysokých školách aj katedry sociológie, ktoré majú cha- rakter komplementárny či pomocný. Tieto katedry organizujú jednosemestrál- ne kurzy sociológie, ktoré sú povinní ab- solvovať všetci poslucháči, študujúci spo- lečensko-vedné disciplíny, ako sú peda- gogika, história, jazyky, atď. Uvažuje sa aj o zavedení tohto štúdia pre študentov medicíny a študentov iných disciplín. Ako vyzerá tematika prednášiek a cvičení, mal som možnosť zistiť na Vysokej škole pe- dagogickej v Gdansku: prvé dve pred- nášky a cvičenia sú venované metódam a technikám sociologického výskumu; tretie cvičenie dejinám poľskej sociológie; štv- rté charakteristike vybraného smeru (ško- ly) sociológie (demografická škola a pod.); na piatom cvičení a prednáške se preberá marxistická teória tried a triedneho boja; na šiestom problémy spoločenských tried a vrstiev; na siedmom premeny v triednej štruktúre v Ludovom Poľsku; na osmom spoločenské vedomie a jeho formy; na deviatom problémy vedy a ideológie; na desiatom sociologická problematika kul- túry; na jedenáťom problémy sociológie povolania; na dvanástom industriálna spo- ločnosť a na trinástej a štrnástej pred- náške a cvičení sociologické problémy ro- diny a mládeže. Na tejto katedre pôsobí jeden profesor, jeden docent a dvaja asistenti.

Poľskí sociológovia s združujú v Polskim Towarzystwe Socjologicznym (Poľská so- ciologická spoločnosť), ktoré t.č. má vyše 450 členov, z čoho je prevažne väčšina odborných sociológov — magistrôv, dokto- rov, docentov a profesorov sociológie. Je to výberová vedecká spoločnosť; podmien- kou členstva v nej je absolvovanie socio- logických štúdií a vedecká publikačná čin- nosť v oblasti sociológie.

To by boli v stručnosti v hlavných čtr- tách poznatky o niektorých otázkach or-

ganizácie sociologických pracovísk a niektorých inštitúcií v Poľsku.

Teraz veľmi stručne o pracovnom, obšahovom zameraní poľskej sociológie. Predmetom sústredeného sociologického skúmania v Poľsku stal sa každý významnejší spoločenský jav alebo problém. Vyžiadalo by si preto veľa miesta, keby som sa čo aj len stručne chcel zmieniť o širokom diapazóne úspešne sa rozvíjajúcich sociologických výskumov. Predstavujú — obrazne povedané — pestrú mozaiku, v ktorej neostáva mnoho odokrytých miest. Bude účelné aspoň stručne naznačiť smery, v ktorých sa v súčasnosti ubera vývin poľského sociologického myslenia a konkrétnych sociologických výskumov.

Na prvom mieste treba uviesť *výskumy triednej štruktúry a stratifikácie* poľskej spoločnosti, zmien v spoločenských triedach a niektorých povolaniach. Najviac rozpracovanými výskumami v tomto smere sú otázky robotníckej triedy a jej zmien v podmienkach socialistickej industrializácie. Výsledkami týchto výskumov je celý rad monografických prác, ktoré sú základom pre ohlasované syntetické spracovanie. Značná pozornosť je venovaná aj výskumom inteligencie a otázkam jej genealogie. Dôležitým dielom venovaným štrukturálnym zmenám je najmä práca prof. Szczepańskiego *Zmiany struktury klasy społeczenstwa polskiego*, uverejnená v zborníku *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej* (Warszawa 1965).

Značne rozvinutou oblasťou sociologických výskumov sú *výskumy práce a priemyslu*. V početných prácach tohto druhu sa objasňuje proces výstavby priemyselných centier a ich spoločenské pôsobenie v sociálnom, ekonomickom a kultúrnom živote oblasti a krajiny. Skúmajú sa vplyvy práce a života v priemyselných strediskách na sem prichádzajúcich jednotlivcov a rodiny, na vytváranie spoločenských skupín formálnych a neformálnych, skúma sa proces vzniku relatívne stabilizovanej spoločnosti s pomerne ustálenými návykmi a spôsobmi činnosti. Výskumy tohto druhu sa konajú vo viacerých budujúcich sa alebo už i vybudovaných priemyselných centrách (Bełchatow, Pula-wa, Konin, Milejov a iné).

V rámci týchto široko založených výskumov skúma sa aj spoločenská mobili-

ta, preberanie kultúrnych vzorov, formovanie nových povolání a kultúry, zmena postojov, názorov a mienky obyvateľov, vytváranie nových návykov, nových tradícií a inštitúcií. Pozornosti sociológov neuniká ani skúmanie vplyvov priemyselných centier na okolité roľnícke usadlosti a kultúrny vzostup krajiny. Skúmajú sa i sprievodné negatívne sociálne javy, ako sú rôzne konflikty, fluktuácia, absencia a pod.

Ďalšou významnou oblasťou sociologických výskumov sú *výskumy spoločenských premien na poľskej dedine*. V uplynulých dvoch desaťročiach vznikli tu ako výsledky sociologických výskumov početné práce, v ktorých sa riešia rôzne sociálne problémy, ako sú: premeny dediny pod vplyvom socialistickej industrializácie krajiny; vývin spoločenskej štruktúry poľskej dediny; problém nedostatku práce na poľskej dedine; migrácia z dediny do miest, jej motivácia a iné aspekty; dôchodky individuálnych poľnohospodárskych závodov; rozpočty roľníckych rodín; otázky „roľníkov-robotníkov“; mienka roľníkov o ich hospodárstve, o strojových stani-ciach, o voľnom čase a pod.; problémy urbanizácie poľskej dediny; otázky rozvoja roľníckych družstiev; spoločensko-hospodárska aktivnosť roľníkov; otázky roľníckych žien, rodiny a výchovy mládeže; otázky zvyšovania odbornej prípravy roľníkov a iné problémy. Veľkú časť prác vydaných v tomto období tvoria rôzne monografie, z ktorých sa vysoko cení najmä monografia doc. Wierzbického o obci Zmiana, vydaná v roku 1963.

Predmetom sociologických výskumov, úzko súvisiacim so socialisticou industrializáciou, je *proces urbanizácie* v po-vojnovom Poľsku. V rámci sociologických výskumov v tejto oblasti nejde len o štatistické sledovanie rozvoja poľských miest, o sledovanie zmien ich sociálnej štruktúry, štruktúry do miest migrujúcich osôb a ich pôvodu, ale tiež sa skúmajú adaptačné procesy migrovaných osôb, formy a výsledky tejto adaptácie, ďalej život mestskej mládeže, nedostatky jej prispôbo-vania, ruralizačné prvky v mestskej kultúre a mnohé iné problémy. Špeciálnu výskumnú tematiku v tomto zameraní tvoria problémy výstavby a života v mestách západnej časti Poľska, do ktorých migrovalo hlavne roľnícke obyvateľstvo

takmer z celej krajiny, čím sa v nich značne komplikoval adaptačný a integráčný proces. Výsledky výskumu však ukazujú, že napriek tomu obyvateľstvo týchto miest ekonomicky, sociálne a kultúrne rýchle napreduje a že sa tu utvárajú pomerne stabilizované mestské spoločnosti.

Vo veľkej miere rozvíjajú sa sociologické výskumy v oblasti kultúry, tiež v zameraní na šírenie kultúrnych hodnôt. Ide tu jednak o riešenie teoretických otázok kultúry všeobecne a špeciálne poľskej ľudovej kultúry a jej smerov, o riešenie otázky modelu kultúrnej revolúcie, podmienok jej rozvoja, a jednak o riešenie otázok šírenia prvkov kultúry prostredníctvom literatúry, divadla, filmu, rozhlasu, televízie, výtvarného umenia a pod. Okrem sociológov, ktorí skúmajú jednotlivé problémy kultúrneho života, operatívne tu konajú výskumy Ośrodek Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych przy Polskim Radio i Telewizji a Ośrodek Badań Prasoznawczych.

Osobitná pozornosť sa upriamuje na výskum školského systému a účinnosť školskej dochádzky, menovite tiež vysokých škôl, ich systému a pôsobenia, ktorých štúdiom sa zapodieva osobitný výskumný útvar, o ktorom sme sa už vyššie zmienili. Intenzívne sa skúma práca a jej výsledky absolventov vysokých škôl.

Do značnej miery vymedzený predmet sociologických výskumov tvorí *formovanie politických inštitúcií a utváranie sa socialistickej spoločnosti*, k čomu dalo predpoklad víťazstvo socialistickej revolúcie v povojnovom Poľsku. Ide tu v podstate o štúdium a) modelu politického systému, b) systému politických strán, najmä PZRS (v jej rámci robí sociologické výskumy Pracownia Badań Społecznych Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZRS), popri ktorej vystupujú aj ďalšie strany, a to Zjednoczone Stronnictwo Ludowe a Stronnictwo Demokratyczne; treba spomenúť katolícke skupiny „Znak“, „Pax“ a „Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne“, ktoré tiež spĺňajú niektoré funkcie politických organizácií; c) systému spoločenských organizácií (zväzky zaojednotené, zväzky samosprávy chlopskej, spoločnosti tvorivých pracovníkov, zväzky Młodzieży Socjalistycznej, zväzky Młodzieży Wiejskiej, Liga Kobiet a i.); d) systé-

mu vládnych orgánov (Rada Państwa, Sejm i Rząd, rady narodowe). Rovnako tu ide aj o štúdium pôsobenia týchto systémov. Dôležitým článkom v týchto výskumoch sú výskumy vzťahu občanov k vládny inštitúciám, k administratívnejmu aparátu a pod. V oddelení sociológie politických vzťahov IFIS PAN pracuje sa v súčasnosti na medzinárodnom porovnaní výskumov „politika a politické ideály“, do ktorého sú zapojené USA, India, Juhoslávia a Poľsko.

Okrem uvedených smerov všestranne sa rozvíja práca poľských sociológov aj v oblasti sociológie práva, sociológie mravnosti, sociológie rodiny a mládeže, sociológie náboženstva, sociológie vojensťva a v oblasti metodologie.

Veľký dôraz vo všetkých uvedených oblastiach sa kladie na konanie monografických výskumov, ktorých výsledky sú predpokladom pre syntetické riešenie spoločenských problémov a základom pre teoretické zovšeobecňovanie v sociológii. Práve týmito výskumami, ktorých sa doteraz urobil v Poľsku značný počet, začleňuje sa poľská sociológia na jedno z popredných miest nielen v rámci sociologického bádania socialistických krajín, ale aj v svetovom meradle. V rámci týchto výskumov ide o čo najvernejšie a objektívne preskúmanie dotýčnych javov bez osobitného úsilia o teoretické zovšeobecnenie poznatkov o tom-ktorom študovanom jave. V tomto ohľade sme u nás premeškali veľmi mnoho, pretože konkrétnemu sociologickému výskumu unikli významné etapy budovania socialistickej spoločnosti v našej vlasti. Ako na negatívnu črtu v poľskej sociológii možno poukázať na určité zaostávanie skúmania stavu a viny spoločenského vedomia, na čo sa poukázalo aj na III. všepoľskom sjazde sociológov, konanom vo februári 1965.

Sústredená pozornosť sa v Poľsku venuje skúmaniu metodologických otázok sociologického výskumu a bádania. Každý sociologický výskum, individuálny či kolektívny, nekoná sa skôr, kým sa kolektívne nevyhodnotila a prakticky v teréne nepreskúšala jeho metodika. Aj časti jednotlivých výskumov a ich výsledky sa hodnotia kolektívne. Tento postup má za cieľ nielen skvalitňovať metodické projekty výskumov a ich výsledky, ale aj zvyšovať metodologickú erudovanosť sociológ-

gov, čo je v danej etape rozvoja marxistickej sociológie nevyhnutné.

Viacerí sociológovia, ktorí sa osobitne zapodieávajú metodologickými otázkami (J. Lutyński, S. Nowak, Z. Gostkowski, A. Sarapata) a s ktorými som mal možnosť o týchto otázkach hovoriť, zdôrazňujú čím dôkladnejšiu teoretickú a metodologickú prípravu sociologických výskumov. Povrchná príprava výskumu nemôže zaručiť získanie hodnotných vedeckých poznatkov. Zhodne zdôrazňujú aj potrebu dôslednej verifikácie získavaných faktov ako základu sociologickej analýzy a zovšeobecnenia. Zistil som však, že táto otázka nie je primerane ani tu rozpracovaná a že je tu teda potrebné nasadiť páky metodologického, najmä gnozeologického bádania. Toto sa žiada tým skôr, že nie je možné prenášať a aplikovať metódy a metodiky sociologických výskumov z jednej kultúrnej oblasti do druhej a najmä porovnávať výsledky získané týmito metódami. Z toho vyplýva, že pri koncipovaní metód a metodík sociologických výskumov nevyhnutné je prihliadať na špecifické podmienky tej-ktorej kultúrno-spoločenskej oblasti, resp. podoblasti, a podľa nich tieto metódy modifikovať alebo adaptovať.

Niektorí sociológovia (napr. Z. Grzelak) upozorňujú na to, že dnes, keď je položený dôraz na zbieranie faktov ekonomickej povahy, ale i neujasnený vzťah roľníkov k výrobným roľníckym družstvám, je prístup sociológa na poľskú dedinu ťažší ako bol skôr. Chlopi upodozrievajú sociológa a preto veľmi mnoho záleží na ich psychologickej príprave, na objasnení cieľa sociologického výskumu. Sociológovia usudzujú, že nie je správne a prospešné vo veľkej miere používať anketu pri výskumoch na dedine, pretože jednak vyvoláva u roľníkov dojem oficiálnosti a jednak je zameraná najmä na získavanie kvantitatívnych faktov, pričom uniká zachytenie súvislosti skúmaných javov³.

Nie je na tom omnoho lepšie ani riadený rozhovor či interview, pretože ľudia najmä v prípadoch, ak si výskumník nezískal ich dôveru, zaručujúcu úprimné, pravdivé výpovede, často vypovedajú o tom, čo by „malo byť“, čo by sa „žia-

dalo“; slovom, o určitých tradičných, tlačou proklamovaných zásadách a nie to, alebo o tom, čo si sami myslia, alebo čo by v danej situácii spontánne robili. Veľkou prekážkou získavania objektívnych faktov pomocou interviewu je subjektívny činiteľ výskumníka, ktorý môže spôsobiť zásadné skreslenie získavaných faktov.

Dôležité poznatky metodologického charakteru som získal preštudovaním príspevkov zborníka *Analizy i próby metod i procedur badawczych w socjologii*, ktorý pripravil na vydanie tlačou kolektív autorov pod vedením doc. Gostkowského. V týchto príspevkoch sa riešia hlavne otázky exploratívnych metód, v rámci využívania ktorých dochádza veľmi často k získavaniu gnozeologicky závadných empirických faktov.

V príspevku *O założeniach a potrzebie empirycznych badań nad technikami i procedurami badawczymi w socjologii* upozorňuje doc. Gostkowski okrem iného na to, že nemožno mechanicky preberať metódy buržoáznej sociológie, ako sú rozhovory, pamätníky získané konkurzami a pod., ale že je ich nutné prispôbovať podmienkam socialistickej spoločnosti. Musí sa prihliadať na odlišnosti „psychosociálnej klímy“, a na odlišnosti spoločenského i politického systému, v akom sa rozhovory konajú. Tiež poznanie sociologických výskumov, ich cieľa, výskumných metód a pomôcok obyvateľstvom značne ovplyvňuje získavanie pravdivých faktov pri týchto výskumoch. Poukazuje na to, že napríklad v USA veľké percento ľudí pozná sociologické výskumy a preto sú ľudia pri ich konaní otvorenejší, priamejší, a zdielnejší. Pri voľbe neadekvatných metód môže snadno dochádzať k zmenám skúmaného javu pod ich vplyvom. Obsah odpovedí získavaných pomocou interviewu môže byť podstatne narušený nesprávnym prístupom sociológa k respondentovi. Často sa najmä pri používaní rozhovoru vyvolá akási umelá situácia, ktorá narušuje získanie autentických odpovedí. Ide tu o to, nevyvolať túto situáciu a získať u dotazovaného úprimnosť a priamosť.

Hodnota výpovedí z ankieta a rozhovorov, uvádza doc. Gostkowski, závisí od

³ Studia Socjologiczne, 1965, č. 3 (18), str. 109.

mnohých činiteľov: predovšetkým od toho, či a v akej miere respondenti sociologické výskumy poznajú; ak ich nepoznajú, výskumníkom nedôverujú, vypovedajú falošne, prípadne rozhovory alebo anketu aj odmietnu; ďalej od toho, čím sa javí výskumník v očiach ľudí; podľa toho, či ho považujú za tajného kontrolóra, či reportéra, uspôsobujú aj svoje výpovede; potom od stupňa zainteresovanosti respondenta do skúmanej problematiky; od stupňa prirodzenosti situácie, za akej sa rozhovor koná; od kvality otázok a dotazníka; a napokon od schopnosti výskumníka viesť vhodným spôsobom interview a od dôvery v osobu výskumníka, prípadne inštitúcie, ktorá výskum organizuje.

V príspevku *Činitelia spôsobujúci tendencnosť výberových súborov vybraných výskumnými spolupracovníkmi — anketéri* uvádza E. Jasienowska, že na výber respondentov značne vplýva 1. triedna príslušnosť anketéra (anketéri — duševne pracujúci vyberajú viac respondentov z radov inteligencie, anketéri z robotníckej triedy viac robotníkov); 2. odmietnutie rozhovoru. Pokiaľ ide o odrieknutie rozhovoru ľuďmi, uvádza Jasienowska na základe empirického výskumu vykonaného v Poľsku tieto motívy jeho odrieknutia: na prvom mieste sú to rezignácia z aktívneho vyslovenia názoru, vyplývajúca z akejsi alienácie, strach z obavy zo zneužitia výpovedi a nesmelosť vysloviť svoju mienku; na druhom mieste nedostatok orientácie v danej problematike, pocit nekompetencie v oblasti mienky a nedostatok času; na treťom mieste nechť poskytnúť rozhovor, hodnotenie otázok ako dlhých, smiešnych a bez zmyslu a negatívna reakcia na narušenie privátnosti.

Zaujímavé sú výsledky *Výskumu nahrávaní interview na magnetofónovú pásku v prostredí malomestskom*, ktorý uskutočnila Krystyna Brzozowska. V rámci skúmania výberového súboru o počte 41 osôb prejavili sa dva druhy odporu: a) tréma z novej situácie, b) obava zo zneužitia výpovedi proti interviewovanej osobe. Respondenti sa pri nahrávaní rozhovoru chovali nasledovne: 14,5 % osôb — v tom 1 žena a 5 mužov — sa chovali neprirodzene, vysadol im pot na čelo a nútili sa na „múdre“ odpovede; 26,5 % osôb — v tom 2 ženy a 9 mužov — sa

chovali bežne, no často používali novinové a propagandistické heslá; 22,5 % osôb — v tom 5 žien a 4 muži — nebrali na vedomie prítomnosť magnetofónu. Vypovedali spokojne a prirodzeným hlasom. 36,5 % osôb — v tom 8 žien a 5 mužov — boli spočiatku nervózni, inak sa chovali prirodzene, ale keď si uvedomili magnetofón, hovorili hlasnejšie.

Z uvedených percentuálnych údajov vyplýva, že u 41 % osôb nemožno brať údaje získané pomocou magnetofónu za smerodajné, čo je značne vysoké percento.

K zaujímavým výsledkom došiel Kazimierz Slomczyński výskumom *Vplyv situácie rozhovoru na výpovede respondentov*. Tento autor sa pokúsil o verifikáciu faktov získaných rozhovorom, ktorý konal anketér bežným, zaužívaným spôsobom. Urobil to tým spôsobom, že s jemu známymi 40 osobami najprv vykonala rozhovory podľa pripravených individuálnych kariet anketérka a o niekoľko dní navštívil osoby on sám a neformálnym spôsobom zisťoval hodnotu anketérkou získaných odpovedí. Zistil, že:

26 skúmaných osôb uznalo svoje odpovede anketérke za celkovo viac menej uprimné a pravdivé,

6 skúmaných osôb považovalo svoje odpovede za skoro alebo úplne neuprimné, nepravdivé,

8 skúmaných osôb nedalo ohodnotenie úprimnosti svojich odpovedí.

Tieto údaje naznačujú, že odpovede 65 % osôb možno považovať za pravdivé, vo výskume použiteľné; odpovede 15 % osôb za dubiozne a odpovede 20 % skúmaných osôb nemožno vôbec gnozeologicky ohodnotiť, čiže ostávajú neistými.

Autor upozorňuje ďalej na to, že ľudia podľa situácie, v akej sa nachádzajú, môžu mať výrazne ambivalentne postoje, čo tiež záleží od psychického rozpoloženia, v ktorom dominuje ten alebo onen moment. Ukazuje sa potreba robiť výskum pomocou rozhovoru v niekoľkých a rôznych prostrediach.

Záverom tejto časti treba povedať, že výsledky spomenutých metodologických výskumov jasne ukazujú, že nemožno mechanicky a bezstarostne preberať a aplikovať empirické výskumné metódy, ktoré sa prípadne i úspešne využívajú v niektorých krajinách, ale že ich použiteľnosť treba skúmať empiricky a staro-

stlivo overovať v našich podmienkach. Menovite je nevyhnutné takýmto spôsobom skúmať metódy na získavanie empirických faktov o jednotlivých stránkach a momentoch spoločenského vedomia, pri využívaní ktorých najčastejšie dochádza k závažným chybám.

Napokon treba uviesť, že sociológia, sociologické riešenie aktuálnych spoločenských problémov neostáva v Poľsku len akousi katedrovou, akademickou záležitosťou, alebo vecou obmedzeného počtu teoretikov, ale že sociologický spôsob poznávania a myslenia preniká aj do práce a konania pracovníkov politického a správneho aparátu, i do praxe hospodárskych pracovníkov, kde splňa významnú úlohu. Sociológia je v Poľsku všeobecne považovaná za významnú vedu a sociologická metóda, sociologické hľadisko videnia je dôležitým atribútom myslenia a praxe aj radových pracovníkov riadiaceho, politického, administratívneho a hos-

podárskeho aparátu. Zaangažovanosť poľskej sociológie spočíva nielen v riešení dôležitých teoretických otázok vývinu spoločnosti celkove a špeciálne v poľských podmienkach, ale aj v riešení otázok konkrétnej spoločenskej praxe, čím pozitívne ovplyvňuje aj úroveň riadenia základných spoločenských procesov. Je možné konštatovať, že aj pod vplyvom sociologického chápania spoločenskej funkcie riadenia stáva sa riadenie spoločnosti systematickým a plynulým procesom, v ktorom významné politicko-právne opatrenia či už v ekonomike, sociálnom živote alebo kultúre, robia sa na základe podrobných znalostí dotýčnej oblasti i znalostí vzájomných vzťahov s ňou organicky súvisiacich ďalších oblastí. Významným kladom takto chápaného a uskutočňovaného spoločenského riadenia okrem iného je, že značne prispieva k rozmachu tvorivej iniciatívy širokých vrstiev obyvateľstva.

Principy teorie rozhodování v sociální sféře

ZDENĚK KOUTSKÝ

LADISLAV TONDL

Ústav teorie informace a automatizace ČSAV

Konzultace k otázkám sociologické teorie

Sociologický časopis zahajuje tímto číslem sérii konzultací, které budou věnovány důležitým otázkám sociologické teorie, především těm jejím oblastem, v nichž současná věda dospívá k závažným výsledkům nebo podnětům. Cílem konzultací bude přispět k informovanosti o výsledcích sociologie a příbuzných oborů v jejich nejdůležitějších oblastech, což je vzhledem k současnému nedostatku sociologické literatury jistě zapotřebí; současně však chtějí tyto konzultace připravit a podnítit hlubší zpracování významných otázek marxistické sociologické teorie.

Redakce SČ

Veliká pozornost věnovaná v poslední době problematice společenského — a zejména ekonomického — řízení ukázala na široké možnosti uplatnit i ve sféře sociálně ekonomické některé principy, o nichž se předpokládalo, že jsou kompetentní pouze pro sféru regulační techniky, číslicových metod, kybernetiky apod.

V této souvislosti se do popředí vyzvedá několik důležitých pojmů, zejména pojmy „rozhodování“, „užitku“ a „užitkové funkce“, „role“ a „vzoru pro určitou roli“, „výběru“ a „kritérií výběru“, aj. S problematikou rozhodování a kritérii pro rozhodování jsou také spjaty otázky rozhodování v konfliktních situacích a tudíž pojmy „strategie“, „rizika“, „ztrátové funkce“ aj. Z hlediska principů teorie rozhodování, které budou dále probírány, představují problémy, které popisuje teorie her (matematický model rozhodování v konfliktních situacích), zvláštní případ rozhodování.

Může se zdát, že tato problematika a

uvedené pojmy jsou ve společenských oborech nové, že sem byly přeneseny zvenčí. To je však pravda jen zčásti. Tyto vnější vlivy přirozeně vedly k zpřesnění celé nomenklatury, k možnostem přesného vyjadřování základních vztahů, avšak obsahová stránka této problematiky je v sociálně ekonomické sféře stará, i když byla často vyjadřována v termínech značně odlišných od těch, které jsou dnes přebírány z kybernetiky, z teorie statistického rozhodování, z teorie strategických her apod.

Rozhodnutí k tomu či onomu kroku závisí na jistém vážení hodnot. Předpokládá se tedy jistá stupnice rozmanitých hodnot; předpokládá se, že hodnoty různého druhu mohou být srovnatelné tak, že při výběru pro určité rozhodnutí z celkového souboru možných rozhodnutí rozhoduje nejvyšší hodnota nebo součet hodnot přiřaditelných zvolenému rozhodnutí. Je přirozené, že tato koncepce lidského rozhodování, motivovaného výběrem mezi rozmanitými hodnotami, je omezena možností vzájemné srovnatelnosti hodnot, jejich převedením na určitou stupnici apod. Poněvadž lidské rozhodování je obecně mnohokritériovým rozhodováním, je možnost srovnatelnosti hodnot a jejich případné převeditelnosti na společného jmenovatele značně komplikovaná¹. Navíc je nutno předpokládat, že neexistuje jediná stupnice hodnot, závazná pro všechna individua a vhodná pro všechny situace, že různí lidé se v téže situaci rozhodují jinak proto, že vážou svoje rozhodnutí na odlišné stupnice hodnot apod.

I když obsahová problematika rozhodování byla vždy ve středu pozornosti důležitých humanitních oborů, nelze pod-

¹ To platí přirozeně i o ekonomickém rozhodování, při jehož analýze se obvykle sice nepoužívá pojmu „hodnota“ ve smyslu uvedené teorie hodnot, ale pojmu „užitek“ a „užitková funkce“. V zásadě však i při ekonomickém rozhodování jde o srovnání různých „užitků“ a případně „ztrát“, které nelze

vždy jednoduše převádět na stejné veličiny. Navíc při většině případů ekonomického rozhodování je třeba respektovat i mimoekonomická kritéria rozhodování, např. hygienická, populační, zdravotní, politická, vojenská apod.

cenit vnější vlivy a stimuly, které přinesl vznik a vývoj některých disciplín, jež se opíraly původně spíše o matematické, přírodovědecké a technické problémy. Na předním místě je třeba uvést kybernetiku, která vznikla jako studium řízení a sdělování v systémech libovolné povahy. Nejen jakékoliv řízení, ale také jakékoliv sdělování předpokládá vždy *výběr* mezi alternativami. Byli to právě zakladatelé kybernetiky a teorie informace N. Wiener² a C. Shannon³, kteří zdůraznili, že přenos informace je možný jen jako předávání alternativ. Dalším oborem, který značně ovlivnil koncepční schéma racionálního rozhodování, byla teorie strategických her, založená J. von Neumannem⁴. Teorie strategických her, která je v podstatě teorií rozhodování v konfliktních situacích, vychází z představy „racionálního chování“ hráče, který je s to posoudit klady a zápory, užitek i ztrátu, jež lze v souvislosti se zvolením rozhodnutím očekávat. I když pochopitelně pojem „racionality“ a „racionálního chování“ nelze považovat za přesně definované pojmy, je jasné, že rozhodování ve hře nebo v jakékoliv konfliktní situaci vyžaduje, aby hráč byl s to posoudit a ocenit možné důsledky toho či onoho rozhodnutí, aby byl s to operovat s jistou znalostí nebo očekáváním takových možných důsledků. Vedle těchto oborů koncepci pojmu „rozhodování“ v humanitních oborech značně ovlivnily další disciplíny, které se rovněž vyvíjely nejdříve buď jako čisté matematické disciplíny nebo jako obory, které uspokojovaly jisté potřeby a nároky některých technických disciplín. Mezi ně patří teorie statistických rozhodovacích funkcí, teorie programování (lineárního, dynamického aj.) a řada dalších disciplín, které bývají souhrnně označovány jako „analýza operací“ nebo „operační výzkum“.

Tyto nesporné pokroky soudobého exaktního vědeckého myšlení, ať již jsou spjaté s kybernetikou, teorií informace, s teorií statistických rozhodovacích funkcí, s teorií strategických her a dalšími příbuznými disciplínami, působily a působí

na metodologii věd o člověku dvojím způsobem: jednak vybízejí k bezprostředním aplikacím tohoto rozsáhlého metodologického arzenálu, jednak ovlivňují celý konceptuální obraz toho, co je v těchto oborech předmětem zkoumání. Působení prvního druhu je dosud značně omezeno, a to z mnoha důvodů: Není např. známa stupnice kritérií rozhodování, nelze dobře sestavit „mapu“ nebo „matici“ toho, co je kladné a toho, co je záporné, nedispонуeme spolehlivými možnostmi měření nebo vůbec kvantitativního srovnání rozmanitých hodnot apod. Tím jistě není řečeno, že těmto metodám stojí v cestě zásadní a nepřekročitelné meze. Jde pouze o to, že jejich aplikace vyžaduje spoustu další práce, která není ani snadná, ani samozřejmá. Působení druhého druhu může být pronikavější, i když ani ono nemusí vést vždy k okamžité a zaručeně úspěšným výsledkům. Jde především o takový přístup k zkoumaným faktům, který je analyzuje jakožto „možné“ v rámci určité situace a určité množiny možností. Z hlediska takového přístupu nesestává život a chování člověka pouze z fatálně nezbytných kroků — přičemž se a priori vylučuje jakákoliv úvaha, že by bylo možno realizovat jiné kroky —, ale ze situací, které vyjadřují jisté rozhodování a tudíž *volbu mezi alternativami*. Přitom se může člověk dostávat i do takových situací, v nichž má zdánlivě jen jednu alternativu, tj. je v takové situaci, že si ani otázku rozhodování neklade, ačkoli právě v tomto okamžiku by rozhodnout již měl.

Bylo by ovšem mylné považovat uplatnění některých principů a pojmů, které jsou spjaté s teorií rozhodování, za *naprosté suspendování determinismu* v humanitních oborech. Determinismus v těchto oborech však nelze redukovat na mechanistický determinismus Laplaceova typu nebo na jakékoliv pojetí, které z konkrétního společenského procesu vylučuje okamžiky předpokládající více než jedno možné pokračování daného stavu. Je tedy patrné, že uplatnění principů teorie rozhodování v humanitních oborech nelze

² Norbert Wiener: *Kybernetika neboli řízení a sdělování v živých systémech a ve strojích*, čes. překl. Praha 1960, angl. originál v r. 1947.

³ Claude Shannon: *A Mathematical Theory of Communication*, Bell System Techn. J., 1948, N. 3, N. 4.

⁴ První myšlenky teorie her formuloval J. von

Neumann již v roce 1928. Soustavný výklad a tím i konstituování nového oboru podal J. von Neumann spolu s O. Morgensternem v knize *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, 1944.

prostě ztotožňovat s tím, že se při výkladu lidského chování a společenského dění vůbec „otevívají dveře náhodě“. Uvědomění si, že daná úloha má několik řešení, mezi nimiž lze volit, že z dané situace existuje několik východisek, akcent na existenci více *objektivních možností* ještě neznamená, že do výkladu daného procesu vnášíme nahodilý prvek. Současně se tím však nevylučuje, že se při volbě toho či onoho rozhodnutí mohly uplatnit náhodné faktory.

Shrňme nyní nejdůležitější principy, o které se opírá teorie rozhodování a které mohou ovlivnit zásadní obecnou koncepci racionálního rozhodování v několika nejdůležitějších bodech. Současně poukážeme na možné námitky, s nimiž se lze setkat:

1. Princip uvědomění si *možnosti rozhodnutí*, tj. možnosti, že ve vývoji systému jsme dospěli k bodu, kdy je možný vývoj systému několika směry. Obecně řečeno, znamená to vyhledat všechny body rozvětvení v daném systému. To také znamená, že o rozhodování lze uvažovat jen vzhledem k takovému systému, v jehož vývoji se vyskytují body, které předpokládají více než jedno možné pokračování vývoje systému.

2. Princip *nalezení možných alternativ*, které přicházejí v daném bodě rozvětvení v úvahu. Tento princip je velmi důležitý, neboť opomenutím některých alternativ vylučujeme tyto a priori z rozhodování, tj. naše rozhodování se tím ochuzuje. Z tohoto hlediska je vlastně princip 1. omezení (neuvědomělé) všech alternativ na jedinou, jež nedává důvod k rozhodnutí.

3. Princip *volby rozhodnutí*, tj. skutečnost, že v dané situaci je možno vybrat ze všech možných rozhodnutí jedno. Přitom existují dva možné typy rozhodnutí, které nazveme rozhodnutí a priori a a posteriori. Rozhodnutí a priori spočívá v tom, že máme k dispozici daný počet alternativ a rozhodneme se pro jednu, kterou pak realizujeme. Rozhodnutí a posteriori spočívá v tom, že jedna z možných alternativ se již realizovala a my na základě informace o této realizaci máme rozhodnout, která z těchto možných alternativ se realizovala.

Velmi zjednodušeným příkladem pro rozhodování a priori je problém cestuji-

cího, který má vyjít z města A, projít městy B, C, D a zase se vrátit zpět do města A. Přitom má každé město navštívit pouze jednou a cestu má uskutečnit za nejmenší finanční cestovní náklady. Jsou-li dány náklady na jednotlivé etapy, pak je možné prozkoumat náklady na všech šest možných kombinací, tj. A-B-C-D-A, A-B-D-C-A, A-C-B-D-A, A-C-D-B-A, A-D-B-C-A, A-D-C-B-A a vybrat tu kombinaci, jež zaručuje minimální náklady. Jakmile ovšem počet navštívených měst vzrůstá, přestává problém být triviálním.

Pro rozhodování a posteriori uvedeme následující příklad: Systém, který pozorujeme zařízením, se může nacházet s danou pravděpodobností ve dvou stavech, 1, 2. Zařízení, kterým tento systém pozorujeme, se dopouští chyb a to, je-li systém ve stavu 1, dopustí se chyby (tj. prohlásí, že systém je ve stavu 2) průměrně P_1 -krát ze sta; naproti tomu, je-li systém ve stavu 2, dopustí se zařízení chyby (tj. prohlásí, že systém je ve stavu 1) průměrně P_2 -krát ze sta. Problém spočívá v tom, že na základě údajů zařízení máme rozhodnout, v jakém stavu je systém v okamžiku pozorování. Při rozhodování chceme např. minimalizovat počet chybných rozhodnutí.

Vůči principu volby rozhodnutí se někdy namítá, že jeho uznání znamená opuštění determinismu. To je ovšem nedorozumění: Determinismus se totiž nevztahuje jen k jednosměrnému procesu, který vylučuje rozdělení, tj. více možných pokračování a rozhodování pro jedno z možných pokračování. Kdybychom determinismus společenského dění chápali takto úzce, vyloučili bychom determinovanost rozhodování samotného, v němž se nepochybně uplatňují různé faktory včetně určité stupnice hodnot, vzorů nebo jiných kritérií pro rozhodování. Tato okolnost, že o rozhodování má smysl uvažovat pouze tam, kde se uplatňuje volba mezi alternativami, klade zvláštní nároky na povahu i způsob získávání dat, kterých je k rozhodování zapotřebí. Jde o to získat co nejdůkladnější obraz všech možných alternativ, o prokalkulování podstatných parametrů těchto alternativ apod. To pochopitelně značně zvyšuje nároky na informační procesy, které se přitom uplatňují.

4. Princip *cílovosti rozhodování*, tj. sku-

tečnost, že zvolené rozhodnutí má zajistit dosažení předem stanoveného cíle. Tento princip bývá také charakterizován jako racionalita rozhodování.

Racionalitu rozhodování obvykle neredukujeme na pouhé uvědomění si toho, že množina alternativ („možných kroků“) je větší než množina zvolených kroků, ale spojujeme s ní ocenění různých důsledků jednotlivých rozhodnutí. Kdyby tomu tak nebylo, pak by pro volbu určitého rozhodnutí stačilo házení mincí, hrací kostkou, otáčení ruletou nebo použití jakéhokoliv generátoru náhodných jevů. Racionalitou zpravidla rozumíme to, že jsme s to jednotlivá možná rozhodnutí určitým způsobem hodnotit, především z hlediska toho, k jakým výsledkům vedou. To znamená, že je třeba zavést pojem „kvality rozhodnutí“.

Přesné určení pojmu „kvality rozhodnutí“ není snadné a závisí především na tom, nakolik přesně jsou určeny další podmínky, za nichž rozhodování probíhá. Může záviset např. na přijaté nebo předpokládané stupnici hodnot, na subjektivním ocenění apod. Aby bylo možno přesněji určit tento pojem, je nutno specifikovat cíl rozhodování a zkoumat, nakolik dané rozhodnutí zajišťuje optimální cestu k dosažení cíle a obvykle také cestu s minimálními ztrátami, s minimálním vynaložením prostředků apod. Kvalitu rozhodnutí je možno také měřit tak, že požadujeme, aby průměrné riziko spjaté s určitým typem rozhodnutí bylo minimální.

Jako příklad existence více cílů a k nim přiřazených různých stupnic může- me uvést toto:

Vlastníme 5,— Kčs. Vstupenka do kina stojí 10,— Kčs. Máme možnost koupit si za 5,— Kčs los, na který s pravděpodobností $\frac{1}{4}$ vyhraje 10,— Kčs, s pravděpodobností $\frac{3}{4}$ nevyhraje nic. Všimněme si různého rozhodnutí při různě daných cílech. Za prvé: Chceme jít do kina. Vzhledem k tomu, že 5,— Kčs na vstupné nestačí, bude lépe koupit los a s pravděpodobností $\frac{1}{4}$ půjdeme do kina. Za druhé: Chceme dosáhnout největší střední hotovosti. Jednoduchý propočet ukáže, že střední výhra je 2,50 Kčs proti 5,— Kčs, jež máme na hotovosti a je tedy lépe los nekupovat.

Pojem „rationality rozhodování“ je tu-

díž spjat s dialektikou dvou tendencí: tendence *optimalizovat* daný rozhodovací proces (např. dosažením nejvyššího užítku, splněním všech zamýšlených požadavků, plánů a cílů, nejvyšším snížením možných ztrát, snížením rizika apod.) a tendence *ekonomizovat* daný rozhodovací proces (např. maximálně přípustným snížením potřebných sil, prostředků a času k dosažení předpokládaného cíle).

Vůči principu racionality rozhodování lze namítat, že tento princip se vztahuje jen na poměrně úzkou sféru lidského chování. To je jistě námitka oprávněná a rozhodně nelze uvedený model racionálního chování mechanicky uplatňovat na ty sféry rozhodování, které jsou např. motivovány emotivně, instinktivně apod. Nelze dále předpokládat, že ten, jehož chování je předmětem analýzy, se vždy rozhoduje se znalostí věcí, tj. např. se znalostí všech možných kroků, které je s to realizovat, se znalostí možných důsledků těchto kroků, výhod a nevýhod, které jsou s nimi spjaty. Navíc nelze vyloučit to, že určité rozhodnutí může vést k zcela neočekávaným nebo paradoxním důsledkům, že se uplatní to, co bývalo charakterizováno jako „heteronomie cílů“ nebo „paradoxie následků“. Přes tyto námitky je možno při analýze rozhodování využít principu racionality jakožto určitého východiska nebo jako určitého měřítka pro ty sféry, které jsou motivovány jinak než racionálně. Nejde tedy o to, že je třeba vnášet racionalitu tam, kde ji nelze předpokládat, ale o to, že při vědecké analýze je třeba kalkulovat s tím, co tomu, jehož chování nebo rozhodování je objektem analýzy, nebylo dostupné. Proto také vědecká analýza rozhodování nemůže vyloučit úvahy, které by bylo možno abstraktně vyjádřit slovy:

„Kdyby ..., tak ...“.

S racionalitou rozhodování bývá často spojováno uplatnění pojmu „užitku“ (utility) a „užitkové funkce“, případně analogického pojmu „hodnoty“ ve smyslu tradiční teorie hodnot. Nejdůležitějším problémem je sestavení určité stupnice užítků nebo hodnot, případně určité míry hodnot. Při jakékoliv exaktnější analýze rozhodování se samozřejmě předpokládá, že tato míra musí být kvantitativní. To přirozeně nelze vždy splnit. Totéž se týká také pojmu „ztráty“ nebo „rizika“. Lze-li

takovou stupnici sestavit, je možno konstruovat matematický model rozhodování, avšak sestavení takové stupnice je v řadě oblastí na dnešní úrovni našich znalostí sotva proveditelné. Proto také matematické modely rozhodování (a přirozeně také matematické modely rozhodování v konfliktních situacích) mohou sloužit jen jako hypotetické pojmové východisko pro určitý druh rekonstrukce procesu rozhodování.

Pojem „užitku“, respektive „hodnoty“, je-li přesně definován tak, aby bylo možno měřit různou míru užitku, může být uplatněn jen při analýze určité třídy rozhodovacích problémů, respektive určité třídy úloh. Proto je nezbytné vždy specifikovat pojem „užitku“ v souladu s cílem dané třídy rozhodovacích problémů. Sám termín „užitek“ by mohl vést k domněnce, že jde především o přístup, jehož uplatnění známe hlavně z ekonomických úloh. Ve skutečnosti je však kompetence teorie rozhodování značně širší a zdaleka se netýká jen ekonomických úloh. V literatuře o aplikacích principů teorie rozhodování na různé oblasti lidského chování je možno vedle pojmu „ekonomického užitku“ se setkat i s pojmem „morální utility“, „epistemické utility“⁵ apod.

Je přirozené, že uplatnění různých typologií „užitků“ je především vhodné pro ty sféry lidského chování, které mají racionální charakter, tj. například činnost v hospodářství, ve vědě, v politicko-ekonomických vztazích apod. Týká se tedy hlavně té sféry lidské aktivity, pro niž je rozhodující fenomén výběru mezi alternativami a posuzováním těchto alternativ z hlediska přijaté stupnice „hodnot“ nebo „užitků“.

Při matematickém modelování rozhodovacích problémů lze vyjít z toho, že existují takové problémy, které lze modelovat tak, že operujeme těmito prvky modelu:

a) množinou A všech možných alternativ (též říkáme hypotéz, parametrů), tj. $A = [A_1, A_2, \dots]$,

b) apriorním rozložením pravděpodobnosti $P(A_i)$ na A , tj. pravděpodobnostmi výskytu jednotlivých alternativ,

c) výběrovým prostorem X , tj. množinou všech možných pozorování $X = [X_1, X_2, \dots]$,

d) podmíněným rozložením pravděpodobnosti na výběrovém prostoru za předpokladu platnosti alternativ A_i , tj. pravděpodobnostmi $P(X_i/A_i)$, $P(X_2/A_1)$ $i = 1, 2$,

e) množinou Δ všech možných rozhodnutí. Obvykle požadujeme, aby Δ bylo totožné s A , ale jsou přípustné a také se vyskytují i jiné vztahy mezi oběma množinami,

f) váhovou funkcí $w \geq 0$, jež je dvou-rozměrnou funkcí nezávisle proměnných z množiny alternativ a z množiny všech rozhodnutí, takže $w(A_1/A_2)$ je ztráta, které se dopustíme, rozhodneme-li se pro alternativu A_1 , když však platí alternativa A_2 ,

g) množinou rozhodovacích funkcí D , tj. množinou všech přiřazení elementů výběrového prostoru X elementům množiny všech rozhodnutí Δ .

Řešením každého rozhodovacího problému je pak nalezení rozhodovací funkce d , která vyhovuje našim předem zadaným požadavkům. Jedním z požadavků je např. minimalizace rizika r . Jiným takovým požadavkem je např. to, že aby pravděpodobnost zamítnutí správné alternativy A_1 (tj. prohlášení, že nastala alternativa A_2) byla menší než dané číslo α a naopak, aby pravděpodobnost přijetí alternativy A_1 za podmínky, že nastala alternativa A_2 , byla minimální. Rozhodovací funkce tohoto typu se nazývá Neyman-Pearsonova.

Riziko $r(d)$ je pro každou rozhodovací funkci definováno jako střední hodnota váhové funkce. Tu rozhodovací funkci d_0 , jež minimalizuje riziko, tj. pro niž

$$r(d_0) \leq r(d) \quad (d \in D),$$

nazýváme Bayesovou rozhodovací funkcí.

Jestliže neznáme apriorní rozložení alternativ, máme několik možností:

- zvolit vhodné apriorní rozložení,
- zvolit apriorní rozložení na základě rutiny,
- rozhodovat se „nejlépe“ pro „nejnepříznivější“ apriorní rozložení,
- sledovat posloupnost rozhodovacích postupů, získávat zkušenost s apriorním

⁵ Pojem „epistemické utility“ zavedl při analýze modelů poznávacích procesů a některých základních procedur ve vědě G. G. Hempel, viz *Deductive-*

Nomological vs. Statistical Explanation, in: *Minnesota Studies in the Philosophy of Sciences*, vol. III, Univ. of Minnesota Press 1962.

rozložením a podle nabytých zkušeností rozhodovat optimálně.

5. Při jakékoli empirické nebo experimentální aplikaci uvedeného principu racionality rozhodování je třeba respektovat to, co bývá charakterizováno jako *finitistický charakter* rozhodovacího postupu⁶. Finitistický charakter znamená, že při analýze rozhodování předpokládáme jak konečný počet alternativ, které mohou být vůbec brány v úvahu, tak také omezenou schopnost člověka rozlišovat mezi těmito alternativami, jakož i schopnost operovat jen s konečnou stupnicí hodnot, cílů, kritérií apod. Opíráme-li se o prostředky klasické matematické analýzy, která ex definitione předpokládá operaci s nekonečným počtem elementů, chápeme finitistický charakter tak, že rozhodujeme na bázi konečného počtu formulí.

Finitistický charakter rozhodování je také spjat s tím, co se v matematické teorii informace charakterizuje jako konečnost nebo omezenost kapacit, paměti a lhůt. To znamená, že při řešení jakékoliv rozhodovací úlohy disponujeme jen omezeným množstvím dat, je třeba řešit úlohu s danými prostředky, v omezeném čase atd. Zdůraznění toho principu má také značný význam pro řízení těch systémů, které mají víceetážový charakter. Je třeba respektovat to, že řídicí složky na jednotlivých etážích mohou disponovat omezenými prostředky, takže je nezbytná účelná dělba těchto prostředků. Současně je nanejvýše účelné to, aby ke každé etáži příslušel vhodně zvolený prostor možných rozhodnutí, mezi nimiž je možno volit, a aby tento prostor odpovídal „kapacitám“, „pamětím“ a „lhůtám“ řídicích složek. Dosavadní praxe odpovídala spíše tomuto schématu: řídicí složky nejvyšších etáží rozhodovaly tařka o všem, řídicí složky nejnižších etáží nerozhodovaly prakticky o ničem. Uvážíme-li, že na těchto rozmanitých složkách byli často lidé, kteří disponovali téměř stejnými možnostmi, schopnostmi, například psychickými, časovými, intelektuálními apod., vidíme, že je zde nanejvýš důležité pracovat nejen systém vzájemné nadřazenosti a podrázenosti jednotlivých úloh a rozhodovacích problémů, ale také systém

vhodné dělby práce a dělby jednotlivých úloh. V tomto ohledu řadu zajímavých podnětů přinesla neurokybernetika a studium autoorganizace organismů, které ukázalo, že zde existuje nejen hierarchická struktura, ale také autonomie jednotlivých složek a někdy úplná nezávislost či paralelismus jednotlivých řídicích systémů.

6. Při neúplné informaci o možných alternativách nebo o užítku se může v rozhodování uplatnit nový prvek, který charakterizujeme jako *psychologickou* nebo *subjektivní pravděpodobnost*. Je to vlastně hypotetická rekonstrukce chybějících alternativ nebo neznámých užitků na základě subjektivních znalostí, rutiny, intuice, trénování, návyků apod. Je přirozené, že při volbě jedné z alternativ je dáována přednost té, která optimalizuje řešení, která vede k maximálnímu užítku; přitom se předpokládá, že každé možné rozhodnutí lze ocenit na základě objektivně zdůrazněného očekávání pravděpodobných důsledků zvoleného rozhodnutí. Objektivně zdůvodněné očekávání, které je dáno nebo které je možno ověřovat statisticky, je však třeba odlišit od toho očekávání, které je založeno na subjektivní pravděpodobnosti, tj. na základě těch pravděpodobností očekávaných důsledků jednotlivých rozhodnutí, podle nichž se dané individuum rozhoduje.

Takovým vhodným apriorním rozložením může být v nejjednodušším případě dvou alternativ např. $P(A_1) = P(A_2) = 0,5$. Z úvah o entropii náhodné proměnné (můžeme se totiž dívat na entropii jako na míru neurčitosti [tj. míru neznalosti o náhodné proměnné] — pojem entropie je jedním ze základních pojmů teorie informace) vyplývá, že právě pro toto rozložení je entropie největší, tj. máme nejméně informací o náhodné proměnné, tj. nejméně informací (v našem příkladě) o stavu systému, který máme pozorovat.

Potom vzhledem k takto subjektivně definovanému apriornímu rozložení volíme Bayesovu rozhodovací funkci.

Systém, který pozorujeme, může být například výrobní proces, jenž může být v dobrém (alternativa A_1) nebo špatném stavu (alternativa A_2). I když se nevedly

⁶ Viz např. Donald Davidson and Patrick Suppes: *Decision-Making, An Experimental Approach*, Stanford University Press, 1957

záznamy o dlouhodobém průběhu tohoto výrobního procesu, může seřizovač (nebo mistr) ze své vlastní zkušenosti (vlastně podvědomě získané zkušenosti) odhadnout pravděpodobnosti obou stavů výrobního procesu. Tento odhad je pak vzat jako apriorní rozložení alternativ.

Jestliže apriorní rozložení neznáme, ani nejsme schopni (nebo nechceme) toto rozložení odhadnout, hledáme takovou rozhodovací funkci, která je Bayesovskou k nejhorší možné apriorní pravděpodobnosti. Takovou rozhodovací funkci nazýváme minimaxovou rozhodovací funkcí a tato rozhodovací funkce minimalizuje maximální možné riziko.

Z těchto důvodů byla v minulých letech věnována velická pozornost výzkumu a logické analýze subjektivní pravděpodobnosti, a to jak na základě empiricko-psychologických metod, tak také na základě induktivně logických postupů. Do první skupiny patří různé práce psychologů a sociálních psychologů, které se týkají výzkumu motivů a kritérií rozhodování v nejrozmanitějších životních situacích. Vyskytly se také názory, že je účelné rozpracovat typologii lidí podle různých kritérií hodnot a kritérií, na základě nichž se rozhodují v základních životních situacích. Řada výzkumů subjektivní pravděpodobnosti, která spadá do této skupiny, se týká například stupnic hodnot ve vztazích lidí v malých skupinách, problematiky tzv. společenského prestiže, kritérií hodnocení vlastní osoby a vlastní role v lidských vztazích apod. Do druhé skupiny prací patří studie, které jsou orientované spíše logicky a metodologicky, které podávají analýzu pojmu „subjektivní pravděpodobnost“, „induktivní pravděpodobnost“, „racionální víra“, „funkce ocenění“ apod.⁷

7. Další přístup při rozhodování s neúplnou informací je postupně doplňování informací získáváním *zkušenosti*. To znamená, že předpokládáme posloupnost rozhodnutí, v níž každé další se koriguje na základě celé dosavadní realizace.

Tradiční filosofické pojetí zkušenosti se

odvolávalo obvykle na smyslovou výbavu člověka a na to, co je zprostředkováno touto smyslovou výbavou. Toto pojetí je velice primitivní a tzv. zkušenostní data bere izolovaně, bez ohledu na úlohy, v nichž je možno těchto dat využít, jejichž řešení lze zdokonalit, bez ohledu na cíle, které jsou sledovány při řešení. Moderní pojetí zkušenosti, které má význam i v teorii rozhodování, je v jistém smyslu značně širší: Tzv. zkušenostní data představují zkušenost pouze potud, pokud jsou s to zpřesnit hypotézy, na základě nichž se rozhoduje, a tedy vlastně zvýšit kvalitu rozhodování. To také znamená, že zkušenosti nejsou a nemohou být jen výsledky pozorování, měření a experimentů, ale také – a to na prvním místě – zhodnocení důsledků zvolených rozhodnutí. Zkušenosti tedy rozumíme zlepšení hypotéz, na základě nichž se rozhodujeme, zlepšení odhadů a zpřesnění očekávání možných důsledků zvolených rozhodnutí⁸.

Po této stručné charakteristice pojmu „zkušenosti“ je zřejmé, že je zde široké pole možností zkoumat rozhodování – a to opět rozhodování nejrozmanitějších druhů – jako zkušenostní proces. V tomto procesu není přirozeně nikdy zaručeno, že spolu s dalšími rozhodnutími, s dalšími realizovanými kroky se vždy zlepšuje očekávání možných důsledků zvolených rozhodnutí. Zlepšení odhadu, hypotéz, na základě nichž probíhá rozhodování, zpřesnění znalosti očekávaných důsledků zvolených rozhodnutí, zvláště tehdy, dochází-li k tomu systematicky, organizovaně, pak obvykle charakterizujeme jako proces učení. Je tedy zřejmé, že studium procesu učení je důležité pro nejrozmanitější oblasti lidského chování a zdaleka se netýká jen tzv. školských nebo pedagogických činností⁹.

8. Analýza společenské a ekonomické aktivity z hlediska principů teorie rozhodování nemůže pominout další podstatný prvek jakéhokoliv rozhodování: úlohu tzv. *informačních procesů*, tj. procesů získání, zpracování a využívání informace vzhledem k cílům daného rozhodování. Je opět zásluhou kybernetiky, že poukázala na

⁷ Patří sem práce R. Carnapa, R. B. Braithwaite, H. E. Kyburga aj.

⁸ Toto pojetí zkušenosti a zkušenostních procesů nevzniklo na půdě humanitních věd, ale na půdě matematické teorie pravděpodobnosti a pravděpo-

dobnostních matematických disciplín.

⁹ Matematické modely procesů učení, které jsou uplatnitelné v široké oblasti věd o chování, podává kniha R. B. Bushe a F. Mostellera: *Stochastic Models for Learning*, J. Wiley, New York 1955.

podstatnou úlohu informačních procesů¹⁰.

Proto také rozvinutá schopnost užívat sdělovacích prostředků musí být považována za podstatný rys člověka vůbec. Z těchto důvodů se někdy k známé Fraňklinově charakteristice člověka jako živočicha vyrábějícího nástroje (tool-making animal) dodává, že člověk je také živočich užívající znaků k dorozumívání (sign-using animal). To lze doplnit tak, že člověk vlastně sám vytvořil znakové systémy, a to systémy abstraktní povahy, kterých užívá jako prostředků přenosu, zpracování a zachování informace.

Při analýze společenského jednání z uvedeného hlediska bývají odlišovány tři procesy: 1. procesy získávání informace, respektive organizace získané informace, 2. procesy zpracování informace pro různé typy rozhodovacích problémů, 3. procesy výběru určitého rozhodnutí z množiny možných nebo přístupných rozhodnutí na základě získané informace. To znamená, že to, co někdy nazýváme „data“, „poznatky“ apod. nelze posuzovat izolovaně, ale ve vztahu k určité sféře lidského jednání, k určité oblasti rozhodovacích problémů a k nárokům, které jsou zde kladeny na kvalitu rozhodování. Z těchto důvodů je účelné při analýze rozhodovacích problémů klást otázku o *relevantnosti dat* vzhledem k cílům a nárokům na kvalitu rozhodování v dané oblasti rozhodovacích problémů.

Pro lidské jednání je charakteristické to, že člověk orientuje toto jednání — alespoň racionální úrovně lidského jednání — na základě velikého množství dat. Přitom jde jak o data, jejichž získání bezprostředně souvisí s daným jednáním nebo s danou oblastí rozhodovacích problémů, tak také o data, která jsou vybavována z tzv. paměťových prostředků. (Je nutno připomenout, že pojem „paměťových prostředků“ z hlediska teorie rozhodování je širší než běžný psychologický pojem „paměti“, že u člověka zahrnuje

i tzv. vnější paměť, tedy například zápisy, knihy, publikace, grafy, obrazy apod.). I když jde o veliké množství dat, je nutno předpokládat, že toto množství je *konečné*. To znamená, že i zde je nutno uplatnit finitistický přístup, neboť i ten nejdokonalější člověk, společenská skupina, instituce, společenský orgán apod. není s to se rozhodovat na základě nekonečného množství dat. V této souvislosti vyvstává významný úkol studia procesů výběru relevantních dat, studia redukce velikého množství dat na takový okruh dat, který na jedné straně umožní zachovat požadovanou kvalitu rozhodování, na druhé straně dovoluje rozhodovat ekonomicky, tj. například s minimem nároků na dobu, množství vynaložených prostředků apod.¹¹.

Nezbytnost použití relevantních dat při rozhodování, které má splnit jisté nároky na kvalitu rozhodování, neznamená, že tato data jsou vždy k dispozici. Obecně vzato, lidské jednání se zpravidla opírá o rozhodování při znalosti jistých dat a neznalosti jiných dat. (Této neznalosti si ovšem subjekt rozhodování nemusí být vždy vědom.) Proto se jeví jako velice důležitý a perspektivní úkol zkoumat rozhodování za přítomnosti určité nejistoty — při jisté neznalosti některých dat, která jsou buď objektivně relevantní vzhledem k dané úloze, nebo která subjekt rozhodování sám považuje za potřebná¹².

Viděli jsme, že rozhodování zahrnuje celý komplex problémů. Přitom vlastní rozhodování zahrnuje v podstatě principy 3.–4., principy 1.–2. ukazují přístup a stanovení problému, a konečně principy 5.–8. způsoby opatření a zpracování dat pro rozhodování.

Je tedy otázka, kdo se má účastnit na tomto celém komplexu rozhodování. Exaktní rozhodnutí na základě zadaných hypotéz, vytyčených cílů, daných stupnic a údajů provede matematik. Ale položení problémů, zadání hypotéz, vytyčení cílů a stupnic musí dodat odborník příslušného

¹⁰ Souhrnný přehled těchto aspektů informačních procesů, které mají bezprostřední vztah k lidskému sdělování, podává například kniha C. Cherryho *On Human Communication*, The Massachusetts Inst. of Techn. Press 1957, jakož i některé další práce, uveřejňované v řadě „Studies in Communication“.

¹¹ O těchto aspektech rozhodování a modelů rozhodování pojednává studie A. Pereze a L. Tondla: *On the Role of Information Theory in Certain Scientific Procedures*, in: P. Bernays, S. Docks

(eds.), *Information and Prediction in Science*, Academic Press, New York 1965.

¹² Analýza rozhodování za nejistoty je předmětem výzkumu psychologů, sociologů, ekonomů a dalších odborníků; viz např. J. Feldman: *Stimulations of Behaviour in the Binary Choice Experiment*, G. P. E. Clarkon: *A Model of the Trust Investment Process*, in: *Computers and Thought*, ed. by E. A. Feigenbaum and J. Feldman, McGraw-Hill Comp., New York 1963.

oboru. Matematik může rovněž přispět některými metodami pro získání dat a jejich zpracování. Znamená to, že konečné rozhodnutí je výsledek souhry více oborů — je problémem interdisciplinárním.

Uplatnění základních principů teorie rozhodování při analýze lidského chování ukazuje ještě na závažnost některých dalších metodologických problémů humanitních oborů:

a) Uvedené principy a obraz lidského jednání, který lze na základě nich sestavit, představují spíše jakési racionální schéma, nebo to, co Max Weber charakterizoval jako „ideální typ“. „Ideální typ“ není sám o sobě výsledkem empirického zkoumání, ale opírá se o některé teoretické koncepce, o některé hypotézy apod. Přitom empiricky dostupná skutečnost se může více či méně blížit „ideálnímu typu“. Ideální typ tak slouží jako měřítko empiricky zjištělých skutečností, přičemž tyto skutečnosti jsou hodnoceny podle toho, nakolik se „blíží“ nebo „vzdalují“ ideálnímu typu.

b) Na základě uvedených principů lze koncipovat racionální modely lidského jednání, které mohou mít případně podobu formalizovaných modelů. Problematice modelování v humanitních oborech, zvláště pak modelování různých sfér lidského jednání, byla v posledních letech věnována mimořádná pozornost¹³. Přitom modely, především formalizované modely, opírající se o využití náročného matematického aparátu, mohou mít ve vědecké analýze dvojí úlohu: Mohou přispět k přesnému vyjádření základních závislostí a tím umožňovat vysvětlení nebo předpovědi. Mohou však také být zpro-

středkujícím článkem mezi konkrétním lidským jednáním a simulací tohoto jednání jinými než bezprostředně lidskými prostředky. V souvislosti s rozvojem moderní číslicové techniky, s rozvojem možností automatizovat řadu úloh, které člověk dosud pokládal za výsadní doménu svého intelektu, dostává se tato stránka modelování lidského jednání do popředí pozornosti. Mluví se obvykle o problémech tzv. umělé inteligence (Artificial Intelligence) a o simulaci základních racionálních nebo kognitivních procesů. Sem patří např. studium simulace poznávacích procesů, tvoření pojmů, racionálního rozhodování v ekonomii, politice, v lékařské diagnóze apod.

V široké veřejnosti se tyto nové trendy ve vývoji humanitních oborů a nová orientace hlavní pozornosti jeví jako něco, co soustřeďuje pozornost spíše na počítač než na člověka, na abstraktní algoritmus řešení určité úlohy spíše než na spletitou cestu pokusů a omylů, kterou se ubírají konkrétní lidé v konkrétních situacích. To je však jen velice povrchní a v zásadě nesprávný dojem. Tyto nové tendence ve vývoji humanitních oborů, i když počítají s přínosem matematiky a moderní metodologie, i když jsou spjaty s úvahami nebo pokusy o modelování či imitování některých úseků lidského jednání, ve skutečnosti vedou k potřebě vrhnout ostřejší světlo nejen na stroje, na exaktní matematický aparát, ale především na člověka samotného, na všechny detaily a současně na konkrétní celek jeho osobnosti, jeho osobitých a nevyčerpatelně rozmanitých projevů.

¹³ Obecný rozbor problematiky modelů v humanitních oborech podává práce M. Brodbecka: *Models, Meaning and Theories*, in: Symposium on Sociological Theory, Row Peterson Comp., Evanston 1957.

O různých modelech člověka a lidského chování viz. H. A. Simon: *Models of Man*, New York, Wiley 1957.

Zeň sovětské sociologie

V SSSR (na rozdíl od některých jiných socialistických zemí v Evropě) nelze hovořit o nějakém období přerušení sociologických výzkumů. Ve skutečnosti se v zemi nikdy v minulosti v nějakém širším měřítku tímto způsobem ani pracovat nezačalo, natož aby se utvořila tradice, která by pak mohla být přerušena. Předrevoluční období v Rusku zachytilo pouze éru „velkých“ sociologických systémů, ke kterým přirozeně po revoluci marxisté zaujali ostře kritické stanovisko. Přejchod západní sociologie k převážně empirickému zaměření nebyl zde po dlouhou dobu vůbec registrován a později byl pojímán s aprioristickým a paušálním odsuzováním pouze z aspektu svého pozitivistického teoreticky metodologického založení. Vlastní, marxistická tradice empirických výzkumů, k níž se vytvořily pouze první náběhy ve dvacátých letech, se v souvislosti nejprve s hegelizujícími tendencemi a později s převládajícími dogmaticky zplošťujícími přístupy pracovníků na úseku historického materialismu nerozvinula. Výzkumy demografické, etnografické nebo jednotlivá monografická líčení i s analýzami (Makarenko) nemohly jistě takovou tradici nahradit.

Proto je nutno přechod celé řady převážně mladých pracovníků z oboru historického materialismu (k nimž se připojují i psychologové, ekonomové a představitelé dalších speciálních disciplín) k empirickým sociologickým výzkumům z perspektivního hlediska posuzovat jako kladení základních kamenů ke zcela nové tradici metodicko-vědního zaměření. Tento přechod byl podnícen na jedné straně stále naléhavějšími potřebami společenské praxe a na druhé straně vzrůstající gnoseologickou nespokojeností mladší generace dosavadními málo plodnými způsoby práce v historickém materialismu. Řada starších pracovníků přitom pozitivně přispívá.

Zrod nové tradice probíhá zatím po dobu přibližně 7–8 let. Jakákoliv pravdivá historická analýza bude muset vzít v úvahu celou řadu znevýhodňujících okolností: nemožnost navazování na domácí tradice, skutečnost, že mladí badatelé neprošli na vysokých školách příslušnou metodickou přípravou a spíše naopak byli před ní zrazováni, stále přežívající dogmatické prvky u nemalé části ideologicko-teoretických pracovníků atd. Do-

savadní některé výsledky však naznačují, že sotva bude nutno se k tomu uchýlovat jako k okolnostem polehčujícím.

Určitou zeň těchto výsledků představuje dvousvazkový sborník *Sociologie v SSSR*², jehož obsah je neadekvátnějším kritériem při analýze dosavadního stavu sovětské sociologie vůbec a empirických výzkumů sovětských sociologů zvláště. Sborník obsahuje 44 článků různých autorů, nepočítaje v to předmluvu, 7 úvodů k jednotlivým oddílům, závěr a krátký slovník sociologických termínů. Jména autorů předmluvy, úvodů i slovníku nejsou uvedena.

Předmluva upozorňuje na to, že v oblasti konkrétních sociálních výzkumů byly v SSSR zatím učiněny pouze první kroky, že však již nyní je zřejmý jejich velký význam pro tvořivé zpracovávání teoretických a praktických problémů komunistické výstavby. Tato okolnost si vynucuje zamyšlení nad předmětem sociologie. Osipov ji definuje jako „vědu o zákonitostech utváření, vývoje a střídání společensko-ekonomických formací, přičemž jako formy projevu těchto zákonitostí vystupují rozličné konkrétní sociální (materiální i duchovní) jevy, procesy, faktory“ (I, 42). Tato definice a stejně tak další výklad o společenské struktuře jako předmětu sociologie neobsahují zásadně nic nepřijatelného. Kategorie „formace“ a „struktura“ náleží k základnímu pojmoslovnímu vybavení marxistické sociologie. Tak či jinak se však jimi obírá většina společenských věd. Proto citovaná definice nemůže být východiskem k vydělení předmětu sociologie ze souborného předmětu společenskovědního studia.

Teoretické články sborníku — výslovně Konstantinov (I, 97), i závěr (II, 479), — zcela předpokládají, že marxistickou sociologií je historický materialismus. Avšak v souvislosti s tím navozuje ve sborníku sporné problémy otázka vnitřní vědoslovné diferenciaci sociologie. Identifikace sociologie v jejím celku s historickým materialismem vyvolává totiž základní nejasnost: cožpak může historický materialismus jakožto součást marxistické filosofie zahrnovat také detailní výzkumy, které se zabývají např. využíváním volného času, vztahy mezi členy rodiny atd? V situaci, kdy jsou tyto výzkumy legitimizovány, není jiné možnosti než odlišit obecnou sociologii, tak či jinak se prolínající s filosofickou problematikou, od speciálních

¹ Hlavní faktické a jmenovité údaje o této evoluci sovětské sociologie viz v autorově informaci *Sociologie v SSSR v Přehledu 1965*, č. 2, str. 130–132.

² *Sociologija v SSSR*, Mysl, Moskva 1965, sv. I., str. 536, sv. II., str. 504; hlavní redaktor G. V. Osipov.

sociologických disciplín, které samozřejmě nepracují na této rovině obecnosti. Ve sborníku je v přístupu k tomuto problému skrytý spor. Explicitně, zejména ve statích o obecných otázkách sociologie, se speciální sociologické disciplíny nepřipouštějí, v jejich zpracovávání je viděn pouze buržoazní třídní příznak západní sociologie. Úvod k závěrečnému oddílu vyslovuje obavu, že takové „konkrétní sociologie“ by mohly substituuovat obecnou sociologii (II, 335, poznámka). Je to obava neodůvodněná. Právě směřování obecných a speciálně sociologických problémů by mohlo být takové substituci příznivější než jejich — samozřejmě relativní — rozčlenění.

V mnoha místech se však existence speciálně sociologických disciplín implikuje, jednotlivé statí jsou fakticky věnovány sociologii práce, volného času, inteligence atd. Dokonce se letmo hovoří o sociologii rodiny (II, 484), sociologii práce (II, 117), nebo alespoň o oblastech sociologie, zabývajících se problémy města či venkova (II, 265). Tyto případy bezděčného připouštění speciálních sociologických disciplín jsou komplexnímu pojetí společenských vztahů, jež je směrodatné pro celkový ráz sborníku, daleko adekvátnější než explicitní výroky opačné.

Významnou předností materiálů sborníku je právě cílevědomá snaha o zachycení komplexního rázu sociálních vztahů, které umožňuje studovat společnost v mnohotvárnosti jejích specifických stránek. Velmi dobrý je po této stránce trojčlenný koncept momentů, které podle jedné z úvodních statí určují sociální změny: 1. Objektivní podmínky především ekonomické, vedle nichž velkou úlohu hrají nadstavba, společenské ideje, názory a tradice. 2. Zvláštní životní podmínky utvářející vědomí každé jednatelky osoby. 3. Aktivita osobnosti utvářející se v sociální situaci (I, 15—16). Komplexní přístup je aplikován i na sociálně psychologickou problematiku. Např. Selivanov zdůrazňuje potřebu zvláštní soustavy pojmů, která by odrážela celostní chování osobnosti a nebyla redukovatelná na sumu pojmů, označujících jednotlivé zvláštní psychologické procesy (I, 467).

Velmi sympatickým rysem sborníku je snaha o organickou jednotu sociologie a historie, o studium společenských vztahů především v jejich dynamice. Teoreticky to naznačuje již úvodní stať Fedosjejeva a Francova o vztahu sociologie a historie, která ovšem na druhé straně nevyznačuje jasně specifické rozdíly v základním zaměření obou vědních oborů. Mšvenieradze a Osipov přikládají analýze historické situace velký metodologický význam při sociologických výzkumech a vyznačují etapy této analýzy. Všechny metodologické statí si všímají problémů vědeckého zachycení sociální dynamiky.

Všemi statěmi sborníku intenzivně proniká též ohled na praxi socialistické společnosti. Osipov vidí ve vypracování vědeckých základů plánování sociálních změn jeden z charakteristických rysů marxistické sociologie (I, 48). Olšanskij zdůrazňuje, že při hospodářsko-organizační a ideologické práci je

třeba respektovat specifikum skupinového vědomí, jehož zákonitosti jsou zjišťovány pomocí sociologických výzkumů.

Ze sedmi oddílů sborníku jsou nejrozsáhlejší dva: oddíl o metodologii a metodice sociálních výzkumů a oddíl o sociálních problémech práce a volného času. Oba také obsahují nejcecnnější články.

První z uvedených oddílů svědčí o tom, že sovětská sociologové používají nejrozumnějších heuristicko-metodických postupů (včetně studia institucionálních a osobních dokumentů, zúčastněného pozorování, často zdůrazňovaných experimentů atd.). Současně se snaží teoretickou analýzou stanovit a ověřovat jejich gnoseologickou hodnotu. Největší důraz je kladen na metody teoretické analýzy shromážděného materiálu a na vypracování teoretické hypotézy, která podle úvodu k oddílu nemusí vždy předcházet terénnímu výzkumu, nýbrž může následovat na základě některých výsledků jeho prvních etap (I, 106—107). Andrejevová a Nikitin přistupují k vytváření modelu expikace faktu, tj. stanovení adekvátního místa nového faktu v celkovém teoretickém systému (I, 134 an.). Přihlížejí zejména k mnohofaktorialitě a statistické povaze zobecněných sociologických faktů. Uznávajíce nutnost funkcionální expikace sociálních vztahů a institucí, kritizují její absolutizaci, jak se projevuje v Malinovského funkcionalismu. Samy tyto funkce zůstanou podle nich neobjasněny, nebude-li odkryto jejich místo v třídní struktuře společnosti.

Velmi přínosný je Grušinův článek o struktuře dynamických procesů. Modeluje procesy vzniku prvku, diferenciace prvku, vzniku vazby uvnitř systému, změnu již existujících vazeb, podřízení a přetváření vazby systémem. Je podána typologie struktur. Článek není však sociologický, má tak obecně gnoseologický ráz, že může být aplikován v kterémkoliv vědním oboru.

Podobný ráz má článek Sadovského, rozebírající tendence soudobé vědy k systémové analýze a zajímavým způsobem porovnávající definici systémů u různých autorů. Sám Sadovskij vytýčuje tyto specifické komponenty obsahu pojmu „systém“: 1. množina prvků; 2. existence vazeb mezi nimi; 3. celostní charakter daného útvaru (I, 171 an.). Specifičnost systému je třeba hledat zjišťováním příznaků spojujících všechny prvky dané množiny v jednotný celek.

Maslov uvádí, že modely sociálních jevů mají na rozdíl od formulí mechanických procesů podmíněný ráz. Rozlišuje modely dynamické, strukturální a vzájemných závislostí. Zdůrazňuje hodnotu kovariační analýzy pro sociologické výzkumy.

Řada článků tohoto oddílu je věnována speciálním metodikám výzkumů jednotlivých problémů společenské skutečnosti. Je to článek Starovského o metodice výzkumů prvků růstu obyvatelstva (který je ovšem spíše porovnáním demografických údajů SSSR, různých socialistických i kapitalistických zemí); článek Pisareva o metodice výzkumu životní úrovně pracujících (který má pře-

vážné ekonomický ráz; analyzuje metody srovnání a výpočtu dynamických ukazatelů charakterizujících životní úroveň); článek Smuleviče o metodách určování zdraví obyvatelstva; článek historika Mitrochina o metodologii konkrétních výzkumů v oblasti náboženství.

Speciální stať Němčinova je věnována vztahu mezi sociologií a statistikou. Autor správně ukazuje, že nejrůznější oblasti společenského života, v jejichž rámci působí kvantitativně vyjádřitelné masové procesy, jsou studovány příslušnými statistickými obory, jako např. ekonomickou statistikou, kulturní statistikou a dalšími. Považuje je přitom za složky statistiky, nikoli však již za složky politické ekonomie a jiných společenských věd, jejichž předmětem je podle něho vysloveně kvalitativní stránka příslušných sociálních jevů. Považujeme za adekvátnější hovořit o prolínání vědních disciplín, takže určitě statistické analýzy ekonomických jevů mohou být řazeny současně do základní skupiny ekonomických věd i do průběžné skupiny statistických věd. Za úkol statistické vědy Němčinov považuje oddělit individuální rozdíly, které mají specifický (systematický) charakter, od rozdílů náhodných, a kvalitativně určit specifické rozdíly vlastní individuálním veličinám. Článek se týká využití statistiky ve všech společenských vědách. O sociologii samotné přes svůj název téměř vůbec nepojednává. Řada dalších článků sborníků však dokládá, že i sociologové v SSSR intenzivně studují racionální možnosti a meze uplatnění matematických metod. Karpov — Kočetov — Šubkin dokonce usuzují, že jen stěží lze poukázat na takový sociologický výzkum, při kterém by nemohly být využity kvantifikační metody (II, 425).

Metodologický oddíl vykazuje tři společné rysy:

1. Tendenci k metodickým kombinacím, snahu předcházet jednostrannostem (anketování aj.).

2. Zamýšlení nad vztahem výzkumů a marxistické teorie, snahu předcházet empirickým jednostrannostem. V souvislosti s tím je třeba uvést, že některým statím lze vytknout nepochopení pro kategorii „empirie“, kterou nezdůvodněně již předmluva ztotožňuje s ilustrativním výběrem faktů k předem známým tezím (I, 7). Empirické je stavěno do protikladu ke konkrétnímu a důsledně se hovoří o konkrétních (nikoliv empirických) výzkumech. Odhlédneme-li od terminologické nejasnosti, vyjadřuje tím ovšem sborník zcela správnou tendenci k nedílné jednotě sociologické teorie a výzkumů sociální skutečnosti.

3. Až na tři články (Francov, Andrejevová-Nikitin, Čangliová) nemají materiály metodologického oddílu vysloveně sociologický charakter. I když lze o vhodnosti jejich publikace právě v tomto sborníku diskuto-

vat, nesporně pozitivním rysem je to, že největší sociologové těsně spolupracují s metodology — nesociology, usilují o využití jejich výsledků pro svůj obor. Velmi slibné je zejména osvojování nových matematických a kybernetických metod, modelování atd.

Článek Čangliové o metodologických aspektech výzkumu sociálních problémů práce fakticky uvádí již do bohatého oddílu článků zabývajících se sociologickými otázkami práce a volného času. Tento článek vzájemně odlišuje pojmy: charakter práce, obsah práce a forma práce. Charakter práce vyjadřuje vztahy mezi prací jednotlivce a prací celé společnosti a jeho změna předpokládá změnu vlastnických vztahů. Naproti tomu obsah práce autorka charakterizuje jako strukturu výdajů fyzické a duševní energie při vykonávání pracovních funkcí. Je tedy podmíněn spíše technicky. Je zde vystižena vnitřní dichotomičnost práce a pracovních vztahů. Méně záleží na pojmoslovných a terminologických otázkách, které v souvislosti s tím mohou vznikat a o kterých lze diskutovat. [Ostatně Jeremejev spojuje pojem „charakter práce“ naopak s takovými příznaky, jako je stupeň mechanizace práce a vykonávané výrobní funkce (II, 77)]. Vážné však na dané koncepci je to, že např. problematika alienace je spojována pouze s charakterem práce a že podle ní „odcizení, vlastní nesvobodné práci, je snáto revolučním převratem ve vztazích vlastnictví“ (I, 227). Obě stránky práce jsou ve skutečnosti navzájem spjaté těsněji, což se bezpochyby projevuje v tom, že ustavení společenského vlastnictví je pouze prvním počátkem složitého a rozporného dezalienačního procesu v poměru k práci (viz jednotvárná práce na pásu aj.).

Úvod k oddílu o sociálních problémech práce odlišuje dvě skupiny faktorů ovlivňujících člověka v pracovním procesu: Za prvé faktory měnitelné v souladu s potřebami společenského rozvoje (respektování utváření celostní osobnosti při konstruování nové techniky, zlepšení pracovních podmínek a organizace výroby, změna forem vzájemného působení lidí ve výrobním procesu), a za druhé faktory zatím nezměnitelné, jejichž působení však může být značně změkčeno (nekvalifikované druhy práce, nízká úroveň kulturně technického rozvoje člověka atd. (II, 6)).

Pro celkový ráz oddílu je příznačné, že se opírá o svěží, zpravidla metodicky dobře shromážděný materiál z výzkumů a že je zde předložena řada teoretických závěrů založených na analýze tohoto materiálu. Po této stránce je nutno zejména vyzvednout články založené na již u nás známých výzkumech moskevské a leningradské sociologické skupiny³. Z výzkumu gorkovských závodů, provedeného moskevskou skupinou, čerpá celkem osm článků sborníku. Velmi dobrá je sociálně psychologická analýza rysů

³ Věnujeme jim zde méně pozornosti, než by zasluhovaly, a to proto, že jsme o nich již v jejich průběhu informovali v článku *Základní problémy*

sovětských sociologických výzkumů na téma Technika, práce člověk (Filosofický časopis 1964/5).

osobnosti dělníka, spjatých s obsahem práce (Valentinová). Jemně jsou tu vyznačeny rozdíly postojů i návyků u rukodělných pracovníků, představitelů mechanizované práce (se zvláštním přihlédnutím k práci na páse) a automatářů. Autorka dochází k závěru, že „studium další evoluce charakteru a obsahu práce v souvislosti s rozvojem moderní techniky a se vztahem mezi schopnostmi, návykovými jednotlivců a určitými druhy práce má mimořádně velký význam pro určení cest a prostředků uvědomělého formování takových rysů osobnosti, které by podmiňovaly její harmonický celostní rozvoj“ (III, 115). Na umovou pojednává o sociální podmíněnosti emocionálního vztahu k práci.

Z leningradského výzkumu čerpá článek Zdravomyslova a Jadova o souvislosti mezi prací a hodnotovými orientacemi osobnosti. Užívá přesných kvantifikačních postupů, přičemž užité metody jsou přístupné objasněny. Výzkum ukázal toto pořadí hodnotových orientací mladých dělníků: rodina, vzdělání, veřejná činnost, výrobní práce, mzda (II, 203). Pořadí mohlo být podle autorů ovšem ovlivněno — zejména u výrobní práce — nestejnou přísností kritéria výběru do příslušných skupin. Nejvyšší úroveň vztahu k práci (dle kritérií iniciativy a efektivity práce, stupně uspokojenosti prací a stupně pochopení společenského významu práce) měla přirozeně skupina, orientovaná na výrobní práci; následují skupiny orientované na veřejnou činnost a vzdělání. Ti, kteří se orientují na rodinu, vykazují poměrně vysoký stupeň pochopení společenského významu práce.

Článek Ošanina o zvyšování efektivity operátorské práce v automatických systémech obsahuje řadu hlubokých postřehů, má však ryze inženýrsko-psychologický, nikoli sociologický charakter. Gurjanov podává výsledky výzkumů čtenářských, vzdělanostních a jiných duchovních zájmů dělníků.

Jeremejev analyzuje na podkladě výzkumů závislosti mezi technickou tvořivostí a takovými faktory jako obsah práce, úroveň vzdělání, kvalifikace, délka práce a věk dělníka. Výzkumy ukázaly, že nejvyšší počet racionalizátorů je mezi těmi profesionálními skupinami dělníků, jejichž počet se v důsledku technického rozvoje zvyšuje (automatáři, seřizovači, údržbáři). Projevila se zřejmá tendence ke zvýšení účasti dělníků v racionalizaci v podmínkách přechodu od hromadné masové, velkosériové výroby k výrobě malosériové, individuální. Odtud závěr: „Technická tvořivost je stimulována univerzální prací, pohyblivostí výrobních funkcí, a je tlumena úzce členěnými druhy práce“ (II, 87).

Celá řada článků se zabývá problematikou sociologie povolání. V některých z nich jsou cenné postřehy týkající se např. rozporného procesu sblížení profesí v povolání širokého profilu a jejich členění v užší specializace nového charakteru [Aitov (I,

388—389)] o zemědělských mechanizátorech, povolání duševní práce (v článku Rutkjeviče o inteligenci) atd. A. P. Osipov (odlišovat od hlavního redaktora sborníku a autora tří jiných statí, G. V. Osipova!) sleduje vznik profesí širokého profilu, přičemž se poněkud jednostranně domnívá, že „v přítomnosti je třeba za profese širokého profilu považovat všechny profese dělníků, spjatých s komplexně mechanizovanými a automatizovanými výrobními procesy“ (II, 26). Jeremejev má za to, že přechod ke komplexní mechanizaci a automatizaci příkře zesiluje tendenci k absolutnímu i relativnímu zvýšení počtu vysoce kvalifikovaných dělníků na úkor dělníků operačních a pomocných (II, 88).

Svědčí-li o tom nesporné údaje z jednotlivých závodů, nemusí to v úplnosti charakterizovat globální procesy. Jiní autoři vsutku nechápou tento proces tak lineárně. Smirnov v rozboru bohatého statistického materiálu dochází na jedné straně k závěru, že „růst mechanizace je provázen zvyšováním počtu a podílu kvalifikovaných dělníků“, na druhé straně však „stále ještě zůstává značný počet pracovníků těžké, nekvalifikované práce: nakládačů, přidavačů, pomocných dělníků. A jejich počet nejen že se nesnižuje, ale v řadě případů i vzrůstá“ (I, 355). Valentinová na výzkumných materiálech strážlivě konstatuje, že mezi dělníky obsluhujícími automatické stroje a linky je vedle vysoce kvalifikovaných iniciativních operátorů — seřizovačů, vykonávajících tvořivou práci, „i taková část dělníků (převážně ženy s nízkým všeobecným vzděláním a nízkou profesionálně technickou přípravou), kteří vykonávají nejjednodušší funkce pozorování, regulace, podávání a odebrání produkce“ (II, 112).

Rutkjevič z různých aspektů osvětluje proces vzniku (na základě novodobého technického rozvoje, zejména automatizace) vrstvy dělníků — inteligentů, která je doposud málo početná, ale již náleží budoucnost. Odmítá „buržoazní sociologie vytvořenou teorií sociální mobility“ (I, 410) a dokonce tvrdí, že v SSSR jsou před dělníkem otevřeny všechny cesty v té míře, že volba jeho životní dráhy závisí jen na jeho rozhodnutí, že není ničím podmíněna. Z realističtějšího hlediska opravují v jiném sborníku⁴ jeho stanovisko Aganbegjan a Subkin, kteří stavějí problém, jaké vyhlídky na vzdělání mají děti z rodin různého typu, a přímo konstatují, že zatímco v prvních třídách základních škol převažují děti dělníků a rolníků, v prvních ročnících vysokých škol to jsou naopak děti inteligence, úředníků.

Kogan sděluje některé výsledky průzkumu, který ukázal vliv uspokojení člověka povoláním na snížení fluktuace dělnických kádřů v podnicích.

Tři články jsou věnovány výzkumům volného času. Kolpakov a Prudenskij srovnávají údaje o využívání mimopracovní doby v SSSR ve 20. letech a v současnosti.

⁴ *Socialnyje issledovanija*, Nauka, Moskva, 1965, str. 60.

Osipov a Florov z analýzy příslušných údajů získaných gorkovským výzkumem vyvozují závěry o nejméně příznivé struktuře časových snímků administrativních pracovníků (II, 233), o negativní korelaci mezi počtem dětí a vynakládáním času na zvyšování kulturní a profesionální úrovně (II, 237 — škoda, že příslušné statistické údaje nejsou diferencovány pro muže a ženy). Je předložen matematický vzorec vyjadřující využití času. Žuravlev zpracovává výsledky výzkumů volného času pomocí metod variační statistiky.

Zvláštní pozornosti zasluhuje analýza pojmu „sociální skupina“, provedená ve výstižné zkratce v úvodu k oddílu o sociálních skupinách a osobnosti (I, 436). Sociální skupina je zde vymezována jako „skupina lidí, sjednocená společenstvím určitých cílů a zájmů i společným úsilím o jejich dosažení“ a jako taková je považována za prvek sociální struktury určité formace. Společné rysy všech sociálních skupin jsou vytyčeny takto:

1. Existují uvnitř jednotného, konkrétně historického systému sociálních vztahů, jsou prvky, plnicími přesně vyznačené funkce.
2. Existují objektivně, nezávisle na vůli svých členů.
3. Jsouce determinovány materiálními podmínkami své existence, determinují ze své strany sociální chování svých členů.
4. Vůči jiným skupinám vystupují jako jednotný celek.
5. Každá sociální skupina má specifické sociálně psychologické rysy, predispozici k určité soustavě hodnot, odražející nejpřesněji její skupinové zájmy.

Úvod vcelku akceptuje odlišení sociální skupiny (ve smyslu makrostrukturálním) od malé („psychologické“) skupiny. Uvádí vymezení malé skupiny jako „souboru určitého počtu lidí, navzájem shodně relativně dlouhodobě působících na základě společných hodnot, bezprostředně ovlivňujících jeden druhého a přitom se vědomě vydělujících z okolí“ (I, 438—439).

Současné se však správně dodává, že sociální nebo „psychologická“ skupina se zřídka vyskytuje v čisté podobě. Buď se ztotožňují (pracovní skupina, malá dílna), anebo se těsně sblíží (členové jedné sociální skupiny společně odpočívají). S odvoláním na nesporné průkazné Makarenkovy pedagogické experimenty se uvádí, že právě taková sociálně psychologická skupina (jinými slovy skupina s optimálním vztahem institucionální a pospolitostní stránky) vykazuje rozhodující vliv na utváření osobnosti.

Oddíl o třídní struktuře sovětské společnosti výrazně dokumentuje procesy překonávání třídních rozdílů. Nechává však stranou otázku o novém charakteru společenské diferenciace, nastupující na místo diferenciace dosavadní, třídní. Předmluva předkládá sociální strukturu SSSR tradičním způsobem: „1. dělnická třída 2. kolchozní rolníci 3. pracující inteligence“ (I, 340), a řadu dalších skupin (úředníky, kvalifikované odborníky, dělníky sovchozů, vědce, umělce atd.)

traktuje jen jako vnitrotřídní vrstvy. Třídní aspekt je tedy považován stále ještě za základní kritérium společenské struktury. Není ani postaven problém, zda již nemají převažující význam spíše rozdíly dané odvětvovou délkou práce (co např. sblížíže rolníky a dělníky v zemědělství proti pracovníkům jiných odvětví), statutem ve vztazích nadřazenosti a podřízenosti (zvláštní postavení řídících pracovníků) atd. Zmínka o tom, že „je třeba vedle toho brát v úvahu i sociální skupiny, které postupně ztrácejí třídní příznaky a jejichž členové jsou současně pracovníky jak fyzické, tak i duševní práce“, (tamtéž) není konkretizována.

Pro socialistickou společnost je příznačné, že spoju s oslabováním strukturální úlohy třídních zájmů vystupují do popředí skupinové zájmy různého druhu (pracovní skupiny závodu, mládeže, žen, různých povolání atd.). Tento centrální problém se zatím nestal středem pozornosti sovětských sociologů. Pojem „skupinového zájmu“ se v celém sborníku vyskytuje jen ojediněle.

Aitov píše na jednom místě (I, 379) o skupinových zájmech, ovšem pouze v tom smyslu, že v budoucnosti specifické skupinové zájmy kolchozníků zmizí. Přesnější by bylo uvést, že se (spolu se zájmy sovchozních dělníků a venkovské inteligence, spjaté se zemědělstvím) přetvoří ve skupinové netřídní zájmy pracovníků zemědělství jakožto specifického hospodářského odvětví.

Pokud někteří autoři na problematiku nového charakteru skupinových zájmů narazili, nechápou přirozenou možnost rozporů mezi skupinovými zájmy navzájem ani mezi skupinovými a celospolečenskými zájmy a tím eliminují danou problematiku vůbec. Dokonce Golubevová a Kuzmin při zpracování svého dobrého výzkumného materiálu podotýkají, že „sblížování mezi dělníky, prohlubování vzájemných vztahů uvnitř výrobních kolektivů, nevytvářejí situaci familiárnosti, nerodí vztahy skupinového spětí na úkor společenských zájmů“ (II, 389). V některých případech tomu tak skutečně může být, běžné jsou však známy i případy opačného rázu. Velká většina pracovních kolektivů však představuje komplexní zájmový útvar, který je v určité míře ve shodě se společnými zájmy, v určité míře se prosazuje „na úkor“ těchto zájmů, anebo dokonce usiluje o změny v tom, co bývá nazýváno celospolečenskými zájmy. Právě tyto rozporné difference dávají smysl sociologickému výzkumnému přístupu. Kdyby zájmových rozporů nebylo, neměla by sociologie co na práci.

Selivanov se přibližuje k problematice multikolektivních vztahů (I, 466 an.). Uказuje, že vztahy v různorodých kolektivech se utvářejí na různých základech a že jeden a týž člověk se chová různě podle toho, v jakém kolektivu v daném okamžiku působí a jakou roli v něm má. Staví problém podmíněk přenosu forem chování, které se utvořily v jednom kolektivu, na chování člověka v jiném kolektivu.

Rovněž Olšanskij přihlíží ke skutečnosti, že členové dané sociálně psychologické

skupiny jsou zároveň účastníky jiných skupin, a to v souvislosti s objasňováním rozpornosti skupinového vědomí.

Velkým problémem sborníku je otázka vztahu mezi marxistickou a buržoazní sociologií. Velmi silně převládá tendence ke kriticky věcné polemice. Zvláště zaujme pokus Andrejevové a Nikitina v souvislosti s poukazem na krizi empirické sociologie postavit problém vztahů mezi popisem a explikací v sociologické metodologii a kritizovat takovou explikaci, která se nepřibližuje k poznání podstaty a příčinné podmíněnosti jevů sociálního života. Současně si však autoři neodpustili pohrdavou poznámku o „sociografických“ výzkumech (I, 130), ač je známo, že právě tyto výzkumy v zemích s různým zřízením přinesly množství cenného vědního materiálu, který v mnohém ještě čeká na své teoretické zobecnění vyššího řádu.

Maslov doporučuje některé matematické postupy, vypracované v západní sociologii. V podstatě správně zdůrazňuje, že využití jejich zkušeností musí být kritické, zdá se však, že neobstojí jeho argumentace, která se odvolává na „zásadní rozdílnost objektů studia“ (I, 201) jako na důvod zásadní metodické odlišnosti. Lze uvažovat i takto: Pokud západní sociologové nerespektují antagonističtý třídní charakter své společnosti (jakožto „zásadně rozdílného objektu studia“), vypracovávají bezděčně řadu postupů, které se při své aplikaci na výzkum socialistické společnosti mohou přiblížit podstatě jejich základních procesů spíše než při původní aplikaci na společnost kapitalistickou. Kromě toho, jedny a tytéž metody mohou být někdy použity při srovnatelných výzkumech v zemích obou společenských soustav.

Francov ve svém metodologickém článku v mnohém zdůrazňuje nutnost využití a marxistické interpretace metod vypracovaných v západní sociologii. Pozitivně se vyjadřuje o metodě stanovení funkčních závislostí i o matematické formalizaci získaných údajů (uvádí k tomu Mertona). V dobře míněné snaze zdůrazňovat zásadní, koncepční protikladnost marxistické a buržoazní sociologie však v jiných případech sahá k povrchní pejorizaci. Tak např. tvrdí, že pro buržoazní sociologii je společenské vědomí sumou individuálních vědomí, což je prý základem pojmu „veřejné mínění“ v ní užívaného (I, 117). Je jisté, že západní sociologie obchází třídní kořeny tvorby veřejného mínění, přitom ovšem právě američtí sociologové konkrétními experimenty prokázali skupinovou podmíněnost těchto procesů. Američtí výzkumníci zdůrazňují, že veřejné mínění je zpravidla rozdělené a že jeho postoje jen velmi složitě a postupně krystalizují. Proto jim rozhodně nelze přisuzovat (jak činí Francov) představu o veřejném mínění jako jednoznačném produktu zpracování lidí

prostředky masové komunikace. Ostatně velmi překvapuje, že Francov považuje „veřejné mínění“ za pojem buržoazní sociologie (I, 117). Jiní autoři mají ovšem odlišný názor. Osipov přikládá studiu veřejného mínění v SSSR velký praktický význam.

Podobná skrytá polemika v poměru k západní sociologii je příznačná i pro probírání mikrosociologické problematiky. Sborník obsahuje výsledky několika zajímavých výzkumů pracovních skupin, které cílevědomě a vcelku úspěšně použily sociometrických technik a přistoupily i k matematickému zpracování. Je to výzkum Valentinové, jenž vychází z dichotomie institucionální a pospolitostní struktury v těchto skupinách. První z nich nazývá autorka oficiální nebo vnější, druhou neoficiální nebo vnitřní strukturou (I, 445). Uplatnění matic při opakovaném výzkumu umožnilo sledovat skupinovou dynamiku⁵.

Za druhé jde o výzkum Golubevové a Kuzmina, kteří srovnávali 19 dělnických brigád s různou úrovní vzájemných vztahů členů. Číselné zpracování ukázalo, že s těmito vztahy pozitivně koreluje úsilí o zvyšování kvalifikace, ukázněnost ($r = 0,86$) aj. Menším metodickým nedostatkem je záměna vztahu k práci s uspokojením danou prací (II, 392 an.). Jde o různé faktory jen zčásti se překrývající. Neuspokojení danou (třeba jednotvárnou, neúměrně namáhavou apod.) prací nemusí nikterak svědčit o nepříznivém vztahu k práci.

Olšanskij podává zprávu o zajímavém a metodicky dobře podloženém výzkumu několika pracovních a studentských skupin. Soustředil se na zjišťování sociálních hodnot v těchto skupinách platných. Zjišťuje sociálně psychologicky podmíněné zvláštnosti orientace různých skupin na určité sociální hodnoty. Výsledná křivka začíná nejvyšším ohodnocením altruistického modelu, nadprůměrné hodnoty mají různé varianty služby společnosti, nejníže jsou egoistické modely (I, 480–481). Velmi záporné je hodnoceno bohatství jako životní cíl. Ukázalo se též, že hodnocení lidí téhož věku z různých skupin se od sebe odlišují více než hodnocení lidí různých věkových skupin, náležejících k jedné skupině. (Taky naše sociometrická měření v pracovních skupinách ukázala značné omezený význam faktorů věku při utváření pospolitostně neformálních vztahů).

Určité, vskutku tvořivé rozvinutí sociometrických metod předkládají také Karpov, Kočetov a Šubkin v článku o aplikaci kvantifikačního hodnocení při výzkumu sociálně psychologických vztahů kolektivu a osobnosti. Stavějí si za úkol vyjádřit v kvantitativní podobě gradace kvalitativních příznaků osobnosti. Podle každé ze sedmi skupin kvalit (intelektuální, pracovní kvality, motivy chování, vztah k životu atd.) bylo zjišťováno, bodováno a graficky vyjadřováno

⁵ Příspěvek do sborníku jen poněkud upravuje článek N. Valentinové, který pod názvem *Vliv kolektivu na zvyšování zájmu o práci* vyšel v Otáz-

kách filosofie, 1964, č. 6, a o němž Sociologický časopis přinese anotaci v č. 6/1966.

19 různých hodnotících informací (osobnost o sobě, osobnost o kolektivu, muži o mužích, ženy o kolektivu apod. kombinace). Ukázalo se, že kolektivní model osobnosti, vybudovaný na základě průměrů vzájemně se křížících hodnocení, očistuje charakteristiky osobnosti od jednostrannosti subjektivních hodnocení (II, 424). Autoři soudí, že podobná bodovací hodnocení mohou být použita při analýze ve statické i v dynamice.

Faktická aplikace sociometrických metod není však provázána jejich výslovným uznáním. Sami Golubevová a Kuzmin a také Olšanskij hovoří o „sociometrických“ sondách a testech v uvozovkách (I, 473, II, 389). Poslední z uvedených autorů, zaujímaje kritické stanovisko vůči základům Morenovy mikrosociologie, se ovšem snaží o materialistickou interpretaci některých jejím empiricky stanovených faktů (I, 477, 521 an.). Maslov, jehož příspěvek má jinak vysokou úroveň, považuje za nutné dokonce před sociometrií varovat: „Dejme tomu, že jsou rozebírány podmínky vytvoření, rozvoje a upevňování soudržného pracovního kolektivu spolu s analýzou konkrétních situací, s vylíčením odporujících antagonistických psychologických faktorů aj. Bylo by neoprávněnou vymyšleností budovat pro takový sociologický výzkum matematický model podle příkladu neblaze proslulé sociometrie“ (I, 199). To by prý byla samoučelná aplikace matematiky pro matematiku. Ve skutečnosti bez takových modelů sotva vystihneme hlubinnou skupinovou dynamiku, bez nich by nemohly být zpracovány ani zmíněné sovětské výzkumy. Citovaná poznámka zaráží tím víc, že se vymyká vysokému pochopení pro matematizaci jak u tohoto, tak i u řady dalších autorů. Maslov sám naznačuje (I, 207 an.) některé matematicky kombinatorické předpoklady sociometrického měření.

Ke sborníku je připojeno několik statí z mezí oblastí sociologie a příbuzných věd. Kromě některých již uvedených sociálně psychologických studií je to stať Aljošinová o změnách v úrovni života dělnických rodin, založená na výzkumných materiálech ekonomického charakteru. Jde o výzkumy v mnohem srovnatelné s výzkumem rodinných rozpočtů periodicky prováděným v naší zemi. Slesarev a Urlanis publikují demografické statí, z nichž druhá představuje dynamicky komparativní analýzu délky života mužů a žen. Z faktů značně rychlejšího prodlužování života u žen než u mužů činí zajímavé závěry o nutnosti pozvednout délku života mužů na úroveň délky života žen, a to též proto, že nedostatek mužských pracovních sil je závažným zdrojem některých ekonomických potíží. Překvapivě navrhuje, aby ochrana mateřství byla doplněna ochranou otcovství a aby byly zřízeny i mužské poradny.

Tak rozsáhlý sborník nemůže přirozeně obsahovat všechny statí stejně vysoké úrovně. A tak vedle hodnotných programových i metodologických článků figurují téměř bezobsažné články o sociologických výzkumech v praxi ideologické práce a o vztahu mezi

sociologií a politikou. Vedle článku o vlivu pospolitostních vztahů v pracovním kolektivu na zájem o práci, zobečňujícího nejmodernějšími metodami provedený výzkum, nalézáme bezproblémový a plochý článek o vlivu prvotních rolnických kolektivů na utváření osobnosti. Žel, právě čtyři články ze sociologie venkova patří ve sborníku — přes jednotlivé cenné postřehy — k nejslabším. Buď jsou popisné, anebo rozvádějí vcelku již známé věci. Nevidí žádné nové problémy. Není to náhoda. Sociologie venkova je zatím úzkým profilem sovětského sociologického studia. Na tomto úseku jsou sovětské sociologové dodnes nejméně právní mimořádně vysokým nárokům společenské praxe, jejíž rozpory se právě v zemědělství vyhrotily nejcitelněji. Příznačný je článek Todorského — Arbatova, který při porovnání předrevolučního a nynějšího stavu některých společenských vztahů ve venkovském okrese klade důraz na nesporné pozitivní výsledky a obchází vývojové rozpory nového typu.

Články předkládající materiál z výzkumů jsou tematicky rozděleny poněkud nerovnoměrně. Zatímco některé tematické okruhy (sociologie tříd, sociologie práce v průmyslu) jsou zastoupeny významně, jiné (sociologie města, venkova, zemědělství) jsou značně v pozadí, a to kvantitativně i kvalitativně. Obráží to skutečný stav sovětské sociologie, která se i při nezbytné šíři záběru zatím převážnou měrou věnuje výzkumům v průmyslových závodech. Články Pčelinceva a Bočarova — Rabinoviče o rozvoji měst mají charakter zajímavých a podnětných úvah, neopírají se však o konkrétní výzkumný materiál.

V některých statích převládá předvídaní budoucnosti, které se v dostatečné míře neopírá o výzkumy a analýzy současného stavu a reálných historických tendencí (Semjonovův článek o změnách inteligence a úředníků v procesu rozvinuté výstavby komunismu, oba články o vývoji měst).

Ve sborníku se nezdává projevuje normativisticky reglementující přístup ke společenské skutečnosti. Selivanov např. sice píše o nepřipustnosti reglementovat shora vzájemné vztahy lidí v rodinných kolektivech, ale hned v rozporu s tím dodává, že je nepřipustné přenechávat intimní procesy v rodině živelnosti. Navrhuje organizovat speciální výchovnou práci s hlavami rodin (I, 464).

Polemicky kritické připomínky této recenze nic nemění na tom, že recenzent hodnotí sborník v jeho celku jako přímo vynikající přínos sovětských kolegů k rozvoji marxistické sociologie a k hlubšímu, diferencovanějšímu proniknutí k základům socialistických společenských vztahů. Vědecké principy jejich práce jsou shrnuty v závěru (II, 479 an.): aplikace obecné sociologické teorie marxismu na výzkumy faktů, spojování induktivních a deduktivních metod, vědecká analýza systému faktů, přihlížení k teoretickému i praktickému smyslu výzkumů, pronikání metod exaktních věd do sociologie, obnova sociologického pojmového aparátu z děl Mar-

xe, Engelse a Lenina, intenzivnější rozpracovávání otázek metodiky a techniky, důraz na sociální experimenty. S těmito principy se jistě ztotožníme. Čtenáře jistě bude zajímat, že výťah nejlepších materiálů ze sovětského sociologického sborníku se chystá k vydání v českém překladu.

Dragoslav Slejška

Pitirim A. Sorokin: *Sociology of Yesterday, Today and Tomorrow*

Presidential Address Delivered at the Annual Meetings of the American Sociological Association in Chicago, September 1965. American Sociological Review, Vol. 30, No 6, December 1965, 833—843.

P. A. Sorokin (ruského původu, nar. 1889), v l. 1919—1922 profesor sociologie na universitě v Leningradě, od r. 1924 na universitě v Minnesotě (předtím krátce pobyl v Československu) a od r. 1930 na Harvardu, sociolog mimořádné erudice a po řadu let vedoucí sociolog v USA, autor velmi užívané učebnice *Contemporary Sociological Theories*, 1928 (přeložené do češtiny v r. 1936 a doplněné zesnulým prof. Zd. Ulrichem), několika speciálních monografií (např. o revoluci, o sociální mobilitě aj.), čtyřsvazkové *Social and Cultural Dynamics* (se spolupracovníky) s cyklickým pojetím vývoje kultury, z níž jakýsi výťah tvoří *Crisis of our Age*, 1941 (přel. do češtiny 1948), s pokračováním a pozměněním v *The Basic Trends of Our Time*, 1964 (viz o něm Porketův článek v 6. čísle I. ročníku tohoto časopisu), a autor sociologického systému v *Society, Culture and Personality* (1947, 1962³). (Autobiografie: *A Long Journey*, 1960.)

O jeho jedinečnou znalost sociologické, obecně vědecké a filosofické literatury, o jeho kritiku moderní sociologie, obsaženou ve spise *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*, 1956, a též o jím ohlášený a citovaný spis *Sociological Theories of Today* se opírá shora uvedená přednáška, kterou konal jako prezident Americké sociologické společnosti. V ní Sorokin vychází z obecného pozorování, že v dějinách vědy a filosofie se střídají období analytická a faktografická (tak by se asi u nás mohl přeložit jeho termín „fact-finding“, ovšem bez podceňujícího významu, v jakém se většinou nyní u nás užívá) s obdobími převážně generalizujícími a syntetizujícími. Tak sociologie vytvořila v prvním období svého rozvoje, v letech 1875—1920, velké syntézy a vybudovala velké soustavy (Spencer, Marx, Durkheim, Tarde, Weber, Scheler, Simmel, Spengler, Tönnies, Ward, Sumner, Pareto, Ross), rozvinula se jako generalizující věda, narýsovala odvážně svůj podstatný rámec, svůj předmět, své úkoly a metody. Jejich teorie jsou ještě základní stavbou dnešní sociologie a soustavou, na níž se odkazuje.

Současná sociologie (1920—1965), převážně analytická, elaborativní a faktografická, je odvozena z některých jejích podstatných znaků. Je namířena více k výzkumným techni-

kám a poněkud méně k objevu a formulaci podstatných, rozsáhlých teorií týkajících se základních sociokulturních problémů (Sorokin užívá termínu sociokulturní místo pouze sociální). Velká většina sociálního bádání v poslední době jednala hlavně o poměrně specifických „mikrosociologických“ problémech sociokulturní skutečnosti a toliko menší část o „makrosociologických“ základních problémech, jako jsou civilizace, kulturní systémy a supersystémy, globální společnosti a sociální systémy historické. Četní sociologové tedy zaujali negativní postoj k rozsáhlým zkoumáním základních forem a pochodů, k velkým soustavám sociologickým a k filosofické analýze předpokladů a domněnek empirického bádání. Současné bádání záleží hlavně v opětném opakování, obměňování, třibení a ověřování metod a teorií rozvinutých sociology předešlého období od škol mechanistických k sociologickým. Téměř všechno se týká druhotných rysů a jen málo z toho představuje něco revolučního nebo od základu nového. Přinejlepším přináší toliko zlepšení detailů, a někdy vůbec žádné. Je to období (až na málo výjimky) spíše „pěšácké“ (pedestrian), epigonské a alexandrijské než opravdu tvůrčí. Žádní noví sociologičtí Platonové, Aristotelové, Newtonové a Galileové, ba ani vůdcové ráže vynikajících sociologů 19. a začátku 20. století. Zůstává epigonské i v združňování negativních sociálních jevů jako zločin, šílenství, konflikt a jiné formy sociokulturní patologie, místo aby se soustředilo na pozitivní jevy jako genius, tvořivost, altruismus apod.

Sociologické bádání se stává stále více a více kolektivní. Tyto družiny nakopou sice množství „faktů“, ale jen sem tam několik zrnek zlata poznání: to spíše „individuální prospektori“ sociologičtí i nesociologičtí. Přesto současní sociologové projevíli silný sklon formulovat nejrůznorodější „analytické“ teorie a konstruovat „pojmová schémata“ a modely sociokulturních jevů s nárokem aplikovat je na všechny nebo četné sociální systémy, skupiny a kultury (např. teorií středního dosahu). Tyto analytické a faktografické metody se soustředí na vybranou stránku sociálního jevu nebo na řadu faktů abstrahovaných ze složitých, mnohorozměrných jevů, a výsledky předloží ve formě plně rozvinuté sociologické teorie (ekologické, funkční, strukturální, sociometrické atd.). Tento nadbytek různorodých teorií v moderní sociologii je zároveň dialektickou výhodou i nevýhodou: Výhodou, že tyto teorie vzaty dohromady obohacují naše poznání mnoha stránek točtální sociokulturní reality, nevýhodou a nebezpečí je v imperialistickém rozšíření hlavních vět na různé reality nebo na celou sociokulturní skutečnost a v nedostatečné integraci, vyrovnání a vzájemném doplnění různorodých teorií v jednu integrální teorii, která by nám dala poznání všech základních stránek celého sociokulturního universa nebo plnější poznání celé sociokulturní reality. Pokud se věda skládá z velké části z takovéto teorie, zůstává polovědou a podává nejen pravdu, nýbrž i polopravdu, lžipravdu a

zřejmý omyl. Potud taková sociologie zůstává také polovědou. Všechny takové teorie poskytují přinejlepším poznání několika rozptýlených jednotlivostí celého universa, nepo- učující mnoho o jejich vzájemných vztazích nebo o universu jako celku.

Má-li sociologie pokročit, musí pokročit od těchto analytických teorií k jejich syntéze, jinak stagnuje a zůstává sterilní, ale také bez přibývání znalosti těchto jednotlivostí a jejich empirických skutečností, bez tohoto nového a důležitého materiálu nelze formulovat plodné, rozsáhlé generalizace a platné uniformity a takové syntézy a generalizace se změní v prázdné abstrakce.

Od charakteristiky a kritiky dosavadního vývoje sociologie přikročuje Sorokin k odhadu příští povahy sociologie, pouze k odhadu, protože pravý pojem tvořivosti obsahuje něco nového, nepředvídaného a nepředvídatelného, a — jak vytýká i jindy — za předpokladu, že nebude žádná světová sebevražedná válka. Domnívá se, že sociologie se bude rozvíjet nejen vnějšně jako v nedávném období, nýbrž i vnitřně jako generalizující věda o superorganické čili sociokulturní skutečnosti, že přejde postupně od přítomné převážně analytické a faktografické povahy k převážně integrující, syntetizující a generalizující, jak jsou toho již některé známky, že integrací nynějších nesouhlasných teorií velmi rozmnoží poznání celého lidského universa i jeho základních dimenzí, vztahů a stejností, že bude zkoumat pozitivní, tvořivé sociokulturní jevy neméně než negativní, patologické a destruktivní, a že až uskutečnění všechny syntézy možné v tomto stadiu, přejde do nové analytické a faktografické fáze, aby sbírala nové fakty a studovala nové analyticky důležité jednotlivosti sociokulturní skutečnosti, a že toto střídání obou fází bude pokračovat v budoucnu, pokud sociologie bude růst a zrát.

Sorokin opakuje pro to své již naznačené důvody a zejména dokazuje, že mezi různými analytickými teoriemi přibývá shody, že pokračuje jejich konvergence v řadu principů shodných vůbec nebo většinou, a vypočítává podle své soustavy tyto principy, uváděje z nich např., že sociokulturní jevy mají tři stránky: kulturní, sociální a osobní, jež představují tři hlavní konkrétní formy mnohorozměrných sociokulturních jevů, jež spolu těsně souvisí a z nichž nelze rozumět jedné bez zřetele k druhým. Dále je to např. rozlišování mezi systémy jako souborem vět v plných vztazích k sobě a skupinami (shluky, congeries), jimž schází taková úplná souvztáznost. Systémy a skupiny mají pak své vlastní metody studia. Mezi jiným opět zdůrazňuje, že žádná významná teorie nemůže být čistě abstraktní, bez důležitého empirického obsahu, ani nemůže pozůstatvat z pouhé sbírky empirických faktů bez adekvátní vysvětlující teorie. Zatímco novější faktografické bádání nahromadilo horu empirických faktů bez vši poznávací hodnoty, hlavně protože mu scházela adekvátní teorie, trpí mnohé z nedávných teorií „asketickým odloučením“ od empirické sociokulturní rea-

lity a představují zvláštní směs „strašidelných“ modelů sociálních mýtů bez empirického obsahu, mechanických analogií rovnováhy, energie, termodynamických zákonů, kybernetických opor nebo homeostáze. Tato abstraktní schémata sociálních modelů tvoří sítě s oky tak velkými, že prakticky každá „empirická ryba“ proklouzne. Mimoto jsou tato abstraktní schémata konstruována tak staticky, že neregistrují většinu změn.

Jako poslední důvod pro svůj dohad o příští povaze sociologie uvádí to, že přes zdánlivou neshodu nebo rozpory se existující teorie vylučují nebo si odporují, pokud jsou nesprávné, zatímco v mnoha podstatných bodech se navzájem spíše doplňují než vylučují. Každá vedle chybných nebo sporných bodů obsahuje řadu správných vět, jež jsou slučitelné s platnými větami jiných teorií nebo je doplňují. Zdravé části jednotlivých teorií mohou být sjednoceny v „mnohorozměrnější“ a adekvátnější integrální teorii, jež poskytne plnější poznání. A konstatuje, že se již některé nedokonalé pokusy o takové integrální teorie staly. „Můj integrální systém je jedno takové nedokonalé úsilí. Jistě lepší, adekvátnější integrální systémy sociologie budou vybudovány v budoucnu.“ A že se sám dále zabývá touto otázkou, ukazuje ohlášený referát na VI. sociologickém kongresu v Evianu: *Problems of the Concordance of Basic Theories*.

Svou přednášku uzavírá Sorokin slovy: „Takové jsou v stručnosti důvody pro mou prognózu povahy příští integrální sociologie. Ze dvou cest si sociologie zvolí cestu tvořivého růstu a eventuálně vstoupí do svého nového období velikých syntéz. Doufám, že v této konjekturální prognóze budu mít asi takové štěstí jako ve svých dřívějších prognózách válek, revolucí, osvobození v nitru člověka od »nejhoršího ze zvířat«, diktatur a jiných změn sociokulturního života, jež jsem učinil na konci let dvacátých a opětoval značně podrobně ve své *Dynamice* (III, 16, IV, 17) a v *Krizi našeho věku*. Přes přísnou kritiku mých »předpovědí« se téměř všechny z nich splnily. Doufám, že můj dohad o »příští povaze sociologie« bude také potvrzen jejím objektivním vývojem v budoucnu.“

Referoval jsem poměrně obšírně o Sorokinově přednášce, sleduje ovšem jen hlavní její ideu a vynechává jeho výklady předpokládající jeho systém, ze dvou důvodů.

Předně Sorokinova kritika dosavadní sociologie má svou váhu jako pocházející od autora světového rozhledu, velmi kritického (ale také hojně kritizovaného) a s mimořádnou činností publikační.

Druhý důvod je ten, že se nyní u nás vyskytuje hojně výzkumů v rámci společenských věd se speciálními tématy, označených jako sociologické a že tedy kritika tohoto vynikajícího vědce může výzkumníky na leccos upozornit a také usměrnit v lecčems jejich postup a konečně zaměřením. Jistě jak bádání vůbec, tak speciálně výzkum bez podložené teorie nebo aspoň hypotézy a bez zřetele k problému nebo tézi obecněji pojatým, ne-

bo dokonce k prozatímní soustavě, lze sotva právem označovat jako sociologické.

Sorokin se ve své přednášce zabývá problémem, který je starostí i úkolem velké části dnešních sociologů, spojit empirické bádání, a z toho především zjišťování faktů, s vyvozováním obecných nebo podle jeho termínů integrálních teorií a budováním sociologických soustav. Jeho dělení dosavadního vývoje na dvě období, jež se střídají (jeho oblíbené cyklické pojetí), platí jen převážně, což ostatně i sám naznačuje. Obě období se nedají od sebe ostře oddělit, oba ty směry přecházejí jednotlivými sociology i pracemi přes stanovenou hranici. Také druhé období je vzato příliš rozsáhle, vždyť jistě již od 50. let je dosti pokusů o obecnější teorie. Mimoto nelze také sociologické pracovníky řadit výhradně buď do skupiny sociologů-faktoGRAFŮ nebo do skupiny sociologů-systematiků nebo syntetiků, neboť jsou i empirici, kteří dospívají k střízlivějším teoriím, a obráceně systematici, kteří se opírají o vlastní výzkumy. Ale i jeho rozlišování víceméně přímých, bezprostředních závěrů z faktů a pak obecnějších teorií, např. teorie středního dosahu a jiných, jak je uvádí, a teorií integrálních, v nichž vidí cíl sociologického myšlení v sociologii, nelze také vždy dosti určitě od sebe oddělit. Platí tedy toto třídění směrů i sociologů toliko v hlavních rysech a vyjadřuje pouze hlavní tendenci, jak to ostatně lze již usuzovat z jeho výkladu. Snad také přihlíží více, aspoň v druhém období sociologie, k americké sociologii než k evropské, které se často vytýká její ne-li filosofické východisko nebo spekulativní ráz, tedy aspoň sklon k tvoření obecnějších teorií a k systemizování.

Je charakteristickou vlastností Sorokinovou, že dovede pod různými názvy a pojetími odkrýt to podstatné, co lze sloučit nebo co se doplňuje, a to ho vede k tomu, že lze z toho vybudovat integrální teorii nebo dokonce sociologickou soustavu, v čemž by snad někdo mohl vidět jistý eklecticismus. Ale Sorokin předpokládá a zdůrazňuje v takové integraci nutnost překonání existujících rozporů. A odpovídá také jeho pojetí cyklického, nebo lze snad i říci, dialektického vývoje, že tato období se budou pravidelně opakovat a střídát, ačci vždy dokonalejší.

Josef Král

Revue française de Sociologie. Vol. VI. No 4 (X.—XII. 1965)

Denis Szabo: Société de masse et inadaptations psychoculturelles

Industrializované společnosti jsou společnosti masové (na Západě stejně jako na Východě) a vytvářejí masovou kulturu. V ní se podstatně zmenšila tyranie přírody nad člověkem (v důsledku zdokonalené technologie, automatizace, více volného času atd.), zato však nesmírně vzrostl nátlak ekonomicko-technologický. Ekonomika trhu na Západě, stejně jako ekonomika plánování na Východě vyžadují stále hlubší pronikání do du-

ševního života lidí prostřednictvím masových prostředků: Vzrůstající koncentrace hospodářství a jeho vztahy k systému vojenských aliancí, technickým programům, měnovým konvencím atd. zesilují nátlak masové společnosti na jednotlivce. Přitom však jednotlivci vyrůstající pod vlivem primárních skupin (rodina, kamarádské skupiny atd.) nejsou takto změněné masové společnosti adaptováni. Masová společnost vytváří na jedné straně masovou kulturu, na druhé straně „tisíce ghet“. Sociální diferenciace spíše vzrůstá, než aby se zmenšovala (různosti národnosti, povolání, věku, náboženství aj.). Například v USA ani obrovská vertikální i horizontální mobilita neodstranila problém národnostních menšin.

K výzkumu těchto jevů nestačí strukturálně funkcionální metoda, nýbrž je třeba používat metody historické, zjišťovat, jak vznikly přetrvávající kulturní hodnoty, jaká sociální struktura podmiňovala chování lidí v jednotlivých fázích sociálního vývoje. Klasická sociologie nám pro tento výzkum poskytuje podle autora tři důležité koncepty: Marxův koncept odcizení, Weberův koncept byrokratizace a zejména Durkheimův koncept anomie. Tento koncept, vytvořený Durkheimem pro označení „anomické sebevraždy“, vystihuje konflikt rolí a hodnot, k němuž u jednotlivce dochází při náhlých otřesech sociálního systému.

Dosavadní demokratické pospolitosti, jako je obec nebo kraj, ztrácejí při vzrůstající mobilitě obyvatelstva na svém významu a stávají se pouhým nástrojem odcizené státní správy. To je také jednou z příčin neúčinnosti boje proti kriminalitě, zejména mládeže. Vzrůstá zejména kriminalita skupinová, různě organizovaná. Zločinecké skupiny si vytvářejí vlastní systém hodnot, protikladný k hodnotám masové společnosti. Skupiny vytvářené lidmi, přicházejícími z oblastí jiného sociálního systému, jsou svou odlišností v masové společnosti hendikepovány, a proto se z nich rekrutuje nejvíce nepřizpůsobených a zločineckých jednotlivců. V oblasti sociálně psychologické bude nutno hlouběji zkoumat vlivy rodiny na utváření psychy dětí, zejména v raném předškolním věku. Příkladem těchto problémů může být otázka barevných a tuláků v USA. Kdežto zločinnost podmíněná příčinami sociálně ekonomickými v industriálních společnostech klesá (vzhledem k rostoucímu blahobytu), vzrůstá naopak zločinnost rostoucí z protikladných nároků, z neuspokojených potřeb vznikajících za podmínek masové společnosti. K vysvětlení těchto nových jevů mohou mnoho přispět teorie o konfliktu kultur, sub-kultur a protikultur. Je třeba vytvořit typologii zločinecké osobnosti v jejím vztahu k různým subkulturám.

Mattei Dogan: Le vote ouvrier en France. Analyse écologique des élections de 1962

Analýza sociální struktury voličstva v listopadových parlamentních volbách roku 1962 a srovnávat ji se složením voličstva v referendu, konaném v říjnu téhož roku

(při zvolení de Gaulla prezidentem), je možno jediné s použitím ekologické metody. Veliká rozmanitost Francie po stránce ekonomické, sociální i kulturní vedla autora k tomu, aby si rozdělil masu voličstva podle 90 departmentů a výsledky shrnul v 16 grafických tabulí. K zajímavým výsledkům dochází již při srovnání většího počtu socialistických voličů hlasujících při plebiscitu pro de Gaulla, kteří v parlamentních volbách hlasovali proti. „Tento hybridní volič, zároveň odpůrce a soupevník, který je srdcem na levici a hlavou na pravici, je zajiště jedním z nejzajímavějších druhů politické flóry“ (str. 445). Avšak otázku, bylo-li více pravicových anti-gaullistů nebo levicových pro-gaullistů, nelze zodpovědět ani ekologickou metodou a je třeba použít výzkumu veřejného mínění, který volbám předcházela. Z něho je patrné, že při referendu hlasovalo pro de Gaulla mnoho voličů, kteří se jinak o politiku nezajímají a neúčastnili se parlamentních voleb. Strukturu voličských mas sleduje autor tak, že si rozdělil departmenty na tři skupiny: 1. plně industrializované, 2. jen zčásti industrializované a 3. zemědělské. Komunistická strana je nejsilnější v departmentech plně industrializovaných, kde je mocný potenciál dělnické třídy, k níž se připojuje i část zaměstnanců a funkcionářů. Dá se říci, že pro komunisty hlasovalo v parlamentních volbách cca. 38 % průmyslových dělníků a 11 % jiných kategorií voličstva. V některých departmentech (zejména v zemědělských) ztěžoval pozice všech socialistických stran silný vliv katolicismu. Ve 23 departmentech (zóny odkřesťanstvené) byly pozice socialistických stran silnější než v celostátním průměru, ve 35 departmentech (zóny křesťanské) byly pozice socialistických stran slabší.

Jan Mertl

Autorita jako sociální vymoženost.

Zájem o kategorii *autority* v současné industriální společnosti nebývávala roste. Jestliže se u nás v poslední době ozývají hlasy, které upozorňují na pokles autority¹, potom je třeba o to naléhavěji tuto sociologickou kategorii meritorně zkoumat. Komunikace se západní sociologií může tento úkol podstatně ulehčit. V našem podvědomí existuje klasifikace autority *Maxe Webera*², k jehož chvále je třeba říci, že s jeho *Herrschaftssoziologie* polemizují dodnes autoři úvah o *autoritě*, *moci*, *panství* a *prestiži*. Jedním z nich je západoněmecký sociolog *Heinz Hartmann*, který publikoval v roce 1964 svou habilitační

práci nazvanou *Funkční autorita*³. Tato pojednání vztahující se k jednomu druhu autority si klade za cíl vyjasnit mnoho různých výkladů obsahu funkční autority v soudobé západní sociologické literatuře.

Hartmann rozdělil studii na dvě části po čtyřech kapitolách. V první kapitole se zabývá převážně problematikou definování funkční autority. Snaží se o vyjasnění vztahů mezi kategoriemi autority, vlivu, panství, převahy a moci. Druhá kapitola shrnuje výsledky výskytu funkční autority. V třetí kapitole analyzuje „Sociologii panství“ *Maxe Webera* a odpovídá na otázku, zda je pojem funkční autority již obsažen v jeho typologii. Druhá část studie zdůvodňuje, jaké konsekvence má výskyt funkční autority pro určitou sociální situaci. Nejprve posuzuje, jaké příznaky sociálních vztahů se obzvláště zračí ve funkčních vztazích (4. kapitola), a s kterými aspekty se tento typ autority převážně spojuje (5. kapitola)⁴. Staví funkční autoritu do střídavého sociálního prostředí, jako je malá skupina s funkčními komponenty vůdcovství — „leadership“ (6. kapitola), „normální“ organizační struktura (7. kapitola) a společnost jako celek (8. kapitola).

Hartmann vychází z předpokladu, že jde o autoritu, která se zakládá na odbornosti a znalosti⁵. Tato sociální vymoženost byla nepostradatelnou zřejmě již pro čínskou a egyptskou byrokracii. Přesto se s pojmem ponejvíce setkáváme až v moderní literatuře o vedení a organizaci podniku. *F. W. Taylor* svým konceptem funkčního uspořádání podniku přispěl k rozšíření pojmu funkční autority⁶. Představitelé autority se vyznačují zvláštními vědomostmi a dovednostmi. *Taylorova* terminologie zůstává u pojmu, aniž ho dále rozvádí, především ve vztahu mezi autoritou a mocí. *Chester I. Barnard* charakterizuje již sociální situaci jednotlivce jako funkcionální status (*functional status*)⁷. Vlastníci těchto statusů (*Statusinhaber*) se vyznačují zvláštními schopnostmi, které jim zaručují společenský vliv. Není však zřejmé, zda tento vliv způsobuje jakost výkonu, či význam výkonu z hlediska funkčních vztahů. V koncepci *Roberta Dubina*⁸ je funkční autorita chápána jako moc založená na funkci (*function-based power*) a individuální vědní ustupuje do pozadí.

Autoři literatury o podnikové organizaci, jako *Newman*, *Koontz* a *O'Donnell*, chápou funkcionální autoritu (*functional authority*) jako moc štábních specialistů rozhodovat (*Entscheidungsmacht*) vzhledem ke zvláštní odbornosti. Také u *Sherwooda* a *Pfiffnera* se autorita objevuje u technických expertů, kteří pro své větší znalosti a dovednosti uplat-

¹ S. Pekárek: *O autoritě*, Literární noviny č. 33, 1965.

² M. Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft* 1922.

³ Heinz Hartmann: *Funktionale Autorität*, uveřejněno v edici *Soziologische Gegenwartsfragen*, sešit č. 22, nakladatelství Ferdinanda Enke, Stuttgart 1964, 139 stran.

⁴ str. 63–81: funkční autorita v rámci „pattern variables“, definitorischer Aspekt, relationaler As-

pekt, kognitiver Aspekt, Offenheitsaspekt, Schichtungaspekt, dezisionistischer Aspekt.

⁵ Auf Sachverständigkeit beruhende funktionale Autorität.

⁶ F. W. Taylor: *Die Betriebsleitung insbesondere der Werkstätten*, Berlin, Springer 1920.

⁷ Ch. I. Barnard: *Functions and Pathology of Status Systems in Formal Organizations in Industry and Society*, New York, McGraw Hill 1946.

ňují jistý typ autority (who exercise a type of authority because of their superior knowledge and skill)⁹. Mezi specialisty zahrnují nejen techniky, ale každého, kdo je zdrojem specializovaných informací.

Hartmann považuje diskusi o funkční autoritě v oblasti americké literatury za teoreticky nejfundovanější. Svědčí o tom skutečnost, že k této sociologické kategorii zařazují stanoviska přední představitelé americké sociologie jako je Moor, Parsons, Reissman, Gouldner, Janowitz a Presthus.

V poznámce k překladu Maxe Webera pozastavil se Talcott Parsons¹⁰ nad skutečností, že Weber sice ocenil všeobecný význam odbornosti pro fungování každého byrokratického systému, ale přece jím přehlédl možnost, že tato odbornost může být zvláštním druhem autority. Tím neodlišil autoritu založenou na technické kompetenci od hierarchické, „racionálně právní“ autority úřadu. Parsons označil funkční autoritu jako funkční nadřazenost (*functional superiority*), nebo na jiném místě jako profesionální autoritu (*professional authority*). V úvodu ke svým sociologickým statim vyzvedává Parsons technické experty a připisuje jim zvláštní vliv¹¹. Nemá při tom na mysli exkluzivní skupiny osob, jako jsou štáby, nýbrž experty a specialisty. Jsou v podstatě podřízeni administrativnímu stupni, ale vzhledem ke zvláštnímu vědění a dovednosti nejsou chápáni pouze jako podřízení. Odbornost jim propůjčuje spíše určitou nezávislost, a proto ztělesňují funkční autoritu v „byrokratické“ organizaci.

Také Gouldner rozlišuje mezi expertem a pravým byrokratem (*true bureaucrat*). Funkční autoritu považuje za demokraticky oprávněnou¹². Málokdy se však experti ztotožňují s organizací, která je zaměstnává, v té míře, jako se ztotožňují se svým „odborným společenstvím“ (*Fachgemeinschaft*).

Na rozdíl od Parsonse a Gouldnera, kteří zkoumají funkční autoritu v souvislosti se studiem organizace průmyslových podniků, M. Janowitz vychází z vojenské organizace a zkoumá zde konflikt mezi tradiční hierarchickou autoritou (*traditional hierarchical authority*) a autoritou dovednosti a výkonu (*authority of skill and achievement*) neboli technickou autoritou (*technical authority*)¹³. Technickou autoritu váže k určitému stupni speciálních rolí nebo k civilnímu typu zaměstnaných skupin uvnitř vojenského systému. Mezi odborníky počítá nejen příslušníky technických a vědeckých povolání, ale i administrativních povolání.

Hartmann udržuje kontinuitu s dosavadním pojmovým utvářením autority ve značném rozsahu. Důkazem toho je citace 150 autorů.

Funkční autorita je pro něj takovou sociální vymožeností, která má poskytovat na základě osobní odbornosti šance v budoucím jednání. Tyto šance, jako formy sebeprosažení, včetně panství, byly již definovány Maxem Weberem. Autorita je pro Webera jen synonymem panství a atributem osoby vstupující do sociálního vztahu. Hartmann rozlišuje pět všeobecných základních vlivů: *vědění, víru, vzájemnost, manipulaci a nátlak*. Vliv zakládající se na *nátlaku* určuje Hartmann *mocí*, která se mu rozpadá ve dvě kategorie: *přesilu* založenou na síle a *monopol* zakládající se na vědecké, sexuální a jiné závislosti. Toto rozdělení se blíží Weberově definici *moci*. *Manipulace* znamená *převahu*, která s *mocí* reprezentuje vnější vlivy.

Vnitřní sociální vlivy tvoří především *víra a vědění*. Dělicí linie (*Trennungslinie*) mezi nimi není ostrá. Vliv zakládající se na *víře* označuje pojmem *panství*, zatím co *autorita* je typem *vědění*. Rozpadá se na kategorie *representativní autority*, založenou na *identitě* a na kategorii *funkční autority* zakládající se na *odbornosti*. *Panství* se štěpí na tři kategorie: *charismatické, tradiční a racionální panství*. „*Trennungslinie*“ mezi *vírou* a *věděním* a uvnitř *vědění* je zcela zřetelná, a proto Hartmann konstatuje, že pojem funkční autority není ve Weberově typologii panství obsažen.

Funkční autorita vystupuje na scénu v posledních desetiletích především vlivem rostoucí *racionalizace a byrokratizace* sociálního systému. Vědění je s racionalizací světa primárně spojeno nejen jako způsob poznání, ale i jako způsob ovládnutí. Paralelně s byrokratizací sociálního systému probíhá druhý vývojový proces tak zvané *profesionalizace* některých sociálních skupin. Ne náhodou Parsons označuje funkční autoritu synonymem profesionální autority (*professional authority*). Profesionalizace se dotýká manažerů, důstojníků v armádě, učitelů a částečně i politiků. Funkční autorita je tedy úzce spojena s vývojovými tendencemi *racionalizace, byrokratizace a profesionalizace* a znamená vážný interest pro vývojové dějiny *funkcionalizace* interpersonálních vztahů.

Odhalit jev funkční autority v rozličných dimenzích znamená především prokázat předpoklad, že odbornost má svoji sociální hodnotu a na jejím základě může legitimně působit. Hartmann poznamenává, že nikoliv odbornost jako taková může již legitimně působit, nýbrž prokazatelná znalost věcí (*Sachkunde*) jednotlivců či skupin, kteří jsou vybaveni zvláštním věděním a znalostmi, může působit v určitém sociálním systému. Tato odbornost musí být společností uznávána a

⁹ Robert Dubin: *The World of Work*, New York, Prentice-Hall 1958.

¹⁰ John M. Pfiffner a Frank P. Sherwood: *Administrative Organization*, New York, Prentice-Hall 1960.

¹¹ Parsonsův úvod k překladu M. Webera, *The Theory of Social and Economic Organization*, New York 1947.

¹² Talcott Parsons: *Structure and Process in Modern Societies*, Free Press 1960.

¹³ Alvin W. Gouldner: *Patterns of Industrial Democracy*, Free Press 1954.

¹⁴ Morris Janowitz: *Sociology and the Military Establishment*, Russel Sage Foundation, New York 1959.

vážena (geachtete Sachverständigkeit), na-proti tomu uchazeč o tuto autoritu musí vědění a odbornou znalost (Fachkenntnis) veřejně demonstrovat a jiné o své znalosti přesvědčit. Latentní odbornosti, stejně jako privátní, „neveřejné“, není přisuzována legitimní působnost. Odbornost získává legitimní charakter (Legitimitätsverweb) jenom v takovém sociálním vztahu, v němž je žádoucí a odpovídá-li kandidát představě o sociální hodnotě (Wertvorstellung).

Výskyt funkční autority je podmíněn současným procesem *institutionalizace*. Odbornost má platit jako institucionalizovaná hodnota a jak uchazeč o tuto autoritu, tak proti stojící strana jsou podřízeni normativnímu nátlaku. K instituci znalectví (Expertentums) náleží předpisy o nabytí, dokládání, upotřebení a ochraně této hodnoty. V rámci této instituce je konstatováno, ve kterých situacích znalost věci nabývá plného ocenění.

Hartmann se pokouší odhalit funkční autoritu v dimenzi skupiny. Ztotožňuje se s názory *Olmsteda*¹⁴, který dělí sociální strukturu skupiny na „vnitřní“ situaci, tj. sociální vztahy mezi členy skupiny, a na „vnější“ situaci, kde jde o vztahy mezi ideovými a hodnotovými představami.

První dimenzi „vnitřní“ situace jsou štábní funkce vzhledem k dělbě práce a řadové funkce vzhledem ke struktuře sociálních vlivů. Těto dimenzi odpovídají určité vůdčí role. Štábní funkci zastávají techničtí experti a řadovou funkci hospodářští vedoucí. Dimenzi „vnější“ situace tvoří dva kulturní symboly: vědění a informace, kterým z vůdčích rolí odpovídá „ideový dárce“ (Ideenspende) a „shrnovatel“ (Zusammenfasser). Obě dimenze patří do oblasti instrumentální činnosti. Proti ní Olmsted staví citový projev (Gefühlsäusserung). Druhou dimenzi „vnitřní“ situace tvoří sociální funkce, která se dělí na síť emotivních spojení a přináležejí jí role „očisťovače“ („Nettester“), a na solidaritu, které odpovídá role šprýmaře, hostitele, „vyrovnávače“. Hodnotové představy patří k dimenzi kulturních symbolů a odpovídá jim dárce (Stilgeber) a role symbolické hlavy (Oberhaupt).

Hartmannova studie postrádá empirický materiál, i když je zřejmé, že podnětem ke zvolení problematiky byly jeho zkušenosti z organizace německých podniků¹⁵. V duchu americké sociologie popisuje funkční vztahy silně deduktivně jako „idealtypische Charakterisierungen“. Jeho studie postrádá také historický aspekt, čehož si je autor vědom.

Lze se domnívat, že funkční autorita je právem označována za sociální vymoženost industriální společnosti. Přesto však je tato autorita zakládající se na hodnocení odborníků v „byrokratické“ organizaci nejen spojována s osobou jednotlivce či skupiny, ale především s rolí, jakou tomuto jednotlivci či skupině určil *status* v rámci „byrokra-

tické“ organizace. *Funkční autorita* se nám potom jeví jako *převaha*, jež se může vyvinout v *moc* založenou na *funkčním prestiží*.

Lubomír Krbec

Betty Frieden: Mýtus ženství

Bell Publishing Co., New York 1963, str. 384

Na rozdíl od situace v Československu, kde rychle vzrůstá počet zaměstnaných žen, a lékařů, pedagogů, ekonomů atd. se vážně zajímají o to, jak tento jev působí na rodinu, děti, na některá hospodářská odvětví a na duševní a tělesné zdraví žen samých, vyvinul se po válce ve Spojených státech problém docela jiný. Jde o problém mrhání lidskými schopnostmi a frustrace velké části populace — žen (často vysokoškolsky vzdělaných), které byly vychovány k názoru, že je „neženské“ — a tedy tabu — hledat zaměstnání, vážně se zajímat o vědu, umění, světové záležitosti, místní politiku nebo o cokoli jiného než o své muže, domácnosti a děti. Místo toho ženy věnují svou inteligenci a energii úsilí zkomplikovat práce v domácnosti a udělat je „tvořivými“, takže jim zaberou více času, dají jim pocit „nápíně“ a budou je odvádět od otázky: „Je tohle všechno, proč žijeme?“

Paradoxem z hlediska československého čtenáře je ovšem fakt, že právě americké ženy, které osvobozujícími vymoženostmi v domácnosti a službami získaly nejvíce, zřejmě zavrhnou všechny výhody, které by tyto věci měly poskytovat.

Problém je podán ve velmi rozšířené knize, která vyšla r. 1963 v USA a spadá do všeobecné kategorie populární sociologie. Ačkoli ji pro širokou veřejnost napsala žurnalistka, jejíž přístup je vysoce subjektivní a zabarvený jejím vlastním zájmem o emancipaci žen, může být kniha československým sociologům prospěšná: podává totiž detailní obraz toho aspektu americké společnosti, jehož existenci si zde lidé sotva uvědomují. Opírá se o seriózní výzkum a autorka značně používá sociologických a lékařských studií k podpoře svých argumentů. Kromě toho může čtenář v poznámkách najít užitečný dokumentační a bibliografický materiál. Po vyjítí knihy byl výraz „mýtus ženství“ ve Spojených státech akceptován jako termín označující ideologii, jež hlásá, že skutečně emancipovaná žena je jen ta, která zůstává doma.

Autorka popisuje, jak po 15 let hlásali americkým ženám tisk, knihy, televize, inzerenti, lékaři, psychiatři a pedagogové, aby hledaly svou životní náplň jen v roli ženy a matky. „Znova a znova se ženám opakovalo, ať už terminologií tradicionalistů nebo terminologií intelektuálního freudismu, že nejkrásnější úděl, po němž mají toužit, je jejich vlastní nádherné ženství. Odborníci

¹⁴ Michael S. Olmsted: *The Small Group*, Random House, New York 1959.
¹⁵ H. Hartmann: *Authority and Organization in Society* Press 1959.

German Management, New York, Princeton University Press 1959.

jim radili, jak získat muže a jak si ho udržet, jak kojít děti a jak je naučit chodit na hrníček, jak si poradit s jejich sourozeneckou rivalitou, jak se kupuje myčka na nádobí, jak se peče chléb, jak se znamenitě připravují hlemýždi, jak si vlastníma rukama ude-lat na zahradě bazén; jak se oblékat, jak vypadat a jak se chovat ženštěji a jak do-kázat, aby manželství nezevšednělo; jak chránit manžela, aby nezemřel v mladém věku, a jak způsobit, aby se z jejich synů nestali chuligáni. Vštěpovalo se jim, že mají litovat ty neurotické, neženské, nešťastné že-ny, které se chtějí stát básničkami, fyzickami nebo presidentkami. Byly poučovány, že opravdu ženská žena netouží po kariéře, po vyšším vzdělání a možnostech, za něž bojo-valy staromódní feministky“.

Výsledky této kampaně byly, že
— koncem padesátých let tohoto století klesl průměrný věk, kdy se ženy vdávají, na 20 let a stále klesá;

— procento žen studujících na vysoké ško-le kleslo ve srovnání s muži z 47 % v r. 1920 na 35 % v r. 1958;

— uprostřed 50tých let tohoto století pře-stalo 60 % žen studovat na universitách, aniž dokončily studia, buď aby se vdaly, nebo protože se obávaly, že příliš vysoké vzdělání by bylo manželství na překážku;

— koncem 50tých let byla zaměstnána jed-na třetina dospělých amerických žen, ale jen jedna třetina jich pracovala na plný úva-zek a málo jich zastávalo kvalifikované mís-to. 40 % zaměstnaných žen bylo přes 45 let, většinou byly svobodné, ovdovělé nebo roz-vedené;

— zatímco procento žen pracujících mimo domov nepatrně vrostlo, procento žen ve svobodných povoláních de facto pokleslo. Z téměř poloviny pracovních sil ve svobod-ných povoláních ve Spojených státech v roce 1930 klesl podíl žen na pouhých 35 % v r. 1960, přestože s všeobecným rozšířením vy-sokoškolského studia se počet žen, které ab-solvovaly universitu, téměř ztrojnásobil.

„Za 15 let po druhé světové válce se stal tento mýtus o náplni ženského života oblí-beným a samočinně se obnovujícím jádrem současné americké kultury“, praví autorka. Nevěří, že příčinou toho byl strach před eko-nomickou soutěží žen, neboť tento jev se vy-vinul v letech hospodářské prosperity, a ženy, které jsou jím dotčeny nejvíce, jsou poten-ciální pracovnice v medicíně, ve vědách, v sociální práci, ve výuce, v ošetřování ne-mocných a jinde, kde je třeba kvalifikované lidské práce, a v nehonorané veřejné čin-nosti.

Podle jejího mínění byla nová ideologie (kterou prohlašuje prostě za staré anti-femi-nistické předsudky v novém vědeckém hávu) posílena

— poválečnou touhou Američanů uniknout válce a společenským problémům do sou-kromého světa, v němž je dovoleno, ba chvá-lyhodno, myslet jedině na své osobní štěstí;

— poválečnou potřebou rozšířit prodej kon-zumentům. Výrobci vymožeností pro domá-cnost, šatstva, aut, nábytku, mydla atd. obje-

vili, že americká žena obstarává nejvíce ro-dinných nákupů a že je mnohem snazší pro-dávat ženám, jejichž život se točí kolem do-mácnosti a sexu, než ženám, jejichž život je přeplněn jinými zájmy;

— vlivem Freudovy psychologie a obzvlášť její zkomoleně podávané popularizace v časopisech a jiných sdělovacích prostředcích, které zdůrazňují ženinu „přirozenou pasivitu“ a „méněcennost.“

Mínění, že ženy jsou určeny pro výlučně biologickou roli, převzali pedagogové. Vyso-koškolské osnovy byly modifikovány tak, aby vyhovovaly představě, že ženy mají být vy-chovávány v prvé řadě pro manželství a děti. Většina žen jde studovat na vysokou školu proto, aby se setkala s muži, nebo aby nějak vyplnila čas, než se provdá — a když dívka projeví vážné zájmy, je pokládána za „out-sidera“.

Podle autorčina názoru působí nátlak spo-lečnosti ve svém celku tak, že „ženy vyrů-stají, aniž si uvědomují, že mají touhu a schopnosti, které mýtus zakazuje.“ Typická absolventka university při interviewu prohlá-sila: „Nechci mít zájem o kariéru, které se budu muset vzdát.“

Autorka popisuje frustraci žen, které se snažily žít podle mýtu, a jejich nespokoje-nost se sebou samými, s jejich manžely a dětmi. Pro ženu, která nemá zájmy mimo domov, znamenají mechanizace práce v do-mácnosti a široce rozvětvené služby hrozbu, protože jí berou smysl života. Proto taková žena dělá své hospodaření komplikovanějším a výrobci spotřebního zboží ji v tom utvrzují reklamou a svým vlivem na ženské časopisy, aby ji udrželi doma, a aby stále kupovala jejich výrobky.

Výzkumy ukazují, že americké hospodyně tráví právě tolik času domácí prací jako je-jich matky před 30 lety, ač mají menší byty a sedmkrát více zařízení k úspoře práce. A přece pracující ženy svedou obstarat stejně velikou domácnost za polovinu tohoto času.

„Hospodyňský syndrom“ — tj. únava, pro-vážená různými fyzickými potížemi, které podle všeho nemají žádnou organickou pří-činu — se v 50tých letech stále více šířil a jeho symptomy byly stále vážnější. Lékaři diagnostikovali hlavní potíže jako nudu, izo-laci, prázdnotu, pocit marnosti, bezcílnost v životě. Prožívání vlastního života ve svých dětech nese s sebou řadu potíží jak pro mat-ku, tak pro dítě.

Ženy, které se daly odradit od dalšího roz-voje, jsou duševně nevyspělé, neschopné jed-nat samostatně a — jsou-li vystaveny stresu — hroutí se. Podle výzkumu provedeného v Bergen County, New Jersey, v r. 1953—57 představovaly velkou většinu dospělých psy-chiatrických pacientů psychicky narušené mladé hospodyně. Také starší ženy, jejichž děti už odrostly a které samy neměly vzdě-lání, byly postiženy. V 50tých letech se drasticky zvýšil počet sebevražd žen starších 45 let a počet hospitalizovaných psychia-trických patientek, jejichž děti opustily do-mov. Jiné výzkumy vykazovaly podobné vý-sledky.

Nastal-li zvrat v této tendenci, děje se tak — podle autorčina mínění — velmi pomalu a nesměle. Mnoho starších žen, jimž se nedostává „vůbec žádného povzbuzení od společnosti,“ se vrací do škol, aby nabyly potřebného vzdělání, a nastupují do zaměstnání, ale „jen ty nejsilnější z nich po téměř 20letém působení mýtu ženství dovedou jít kupředu samostatně.“ Jen málo škol a universit pořádá opakovací kursy pro ženy a

vzhledem k množství potřebného času a peněz se vyplatí jedině pro nejinteligentnější a nejdohodlanější z nich. Autorka uzavírá, že Amerika potřebuje drasticky změnit svou kulturní představu ženství, aby ženy mohly dosáhnout zralosti a stát se celými lidmi, kteří nestojí v konfliktu se svou biologickou rolí.

Hilda Lassová

Diskuse o sociologii volného času

Dne 9. února 1966 uspořádalo oddělení volného času Sociologického ústavu ČSAV diskusi k problematice volného času. Sešli se na ní zástupci řady pracovišť, která se problematikou volného času zabývají (katedry politické ekonomie Vysoké školy stranické, Kabinetu tvorby životního slohu ČSAV, Výzkumného ústavu výstavby a architektury, fakulty osvěty a novinářství a katedry politické ekonomie Karlovy university v Praze, Osvětového ústavu v Praze a katedry marxismu-leninismu vysoké školy ekonomické v Praze).

V úvodním slovu vyjádřila Blanka Filipcová, vedoucí oddělení sociologie volného času v SÚ ČSAV, všeobecnou potřebu užší spolupráce a výměny informací o práci na tomto úseku. Na jednotlivých pracovištích bylo hodně uděláno, avšak koordinace práce zatím neexistuje. Často se pracně získaných dat nedostatečně využívá. Ukazuje se také naléhavá potřeba seznámit se s dělbou práce, jak se dosud vyvinula, aby se odkryla „bílá místa“, což by mělo značný význam pro zaměření nových pracovníků i aspirantů. Zároveň je potřeba vytvořit podmínky pro koordinaci a vzájemnou spolupráci jednotlivých pracovišť a pracovníků.

Při vědeckovýzkumné činnosti ve sféře volného času je možno využít značných zkušeností z ostatních zemí. Současně je však nezbytná kritická konfrontace přístupů a východisek. B. Filipcová se obšírně zabývala pojetím vztahu práce a volného času u některých západních sociologů a pojetím marxistickým. Například u Riesmana, Friedmana a Dumazediera vystupuje do popředí antagonismus práce a volného času. Práce je v jejich pojetí spíše sférou, v níž se tvoří hodnoty, ale nikoliv člověk sám. Jestliže práce zůstává odcizením, pak sférou vlastní realizace člověka se stává především volný čas. Marxistická koncepte vychází z toho, že tyto dvě sféry nestojí proti sobě, ale vztah mezi nimi je dialektický. Člověk se realizuje nejen ve volném čase, ale i v pracovním procesu; humanizace volného času není tedy myslitelná bez humanizace práce. Problém humanizace lidské práce je však dnes otevřenou otázkou; v jejím řešení je nezbytné konfrontovat Marxovy hypotézy s reálným vývojem industriální společnosti kapitalistického a socialistického typu. Různost přístupů k tomuto zásadnímu vztahu se přirozeně projevuje i v poněkud odlišném hodnocení vztahu individuálního a společenského momentu, což má řadu důsledků jak pro samotný vý-

zkum, tak pro posuzování a klasifikaci aktivit volného času. Zabývat se těmito otázkami je nezbytné také z hlediska komparativnosti výzkumů v socialistických a kapitalistických zemích. Rada výzkumů se již provádí a my musíme mít zájem na tom, abychom měli vypracovanou vlastní metodologii a koncepci, odpovídající našim podmínkám a našim potřebám.

A. Červinka hovořil v diskusi o zkušenostech kolektivu, který pod jeho vedením zpracoval materiál *Tendence volného času a jeho využívání*. Potvrdil, že přijmout rozdělení aktivit volného času ze západní sociologie je možno pouze z hlediska komparability. Avšak pro potřeby výzkumu volného času u nás si musel i jeho pracovní kolektiv ujasnit vlastní přístupy. Práce bude ještě v letošním roce publikována a obsahuje i některé metodologické závěry. Hlavním obsahem schůzek pracovníků z úseku problematiky volného času by mělo být podle názoru A. Červinky projednávání zkušeností z přípravy nových projektů výzkumů a interní hodnocení závažné produkce.

Při zkoumání vztahu práce a volného času se ukazuje, že nevystačíme s rozdělením na dělnickou třídu, rolnictvo a inteligenci. Sociální struktura společnosti je daleko složitější. Otázky práce se zkoumají především z hlediska ekonomického a filosofického a sociologická hlediska jsou uplatňována nedostatečně. Přitom například otázky vlivu pracovního kolektivu, řízení společnosti a její ideologie, rodiny apod. podstatně ovlivňují vztah k práci i to, jaké hodnoty člověk volí (M. Švígová). V této souvislosti upozornil M.ENDERŠť na to, že pojetí volného času je ovlivňováno společenskou nivelizací, která má vliv i na aktivity volného času. Monotonnost společenského života je daleko větší, než plyne z monotónnosti práce. Lidé se jí musí podrobovat, aniž by chtěli a aniž jim vyhovuje. K vědeckému řešení těchto otázek je však třeba podle názoru M. Gottlieba překročit oblast empirické sociologie středního dosahu. Dělení volného času a práce je například u řady povolání, jako je práce vědce nebo umělce, velice složité. Klíč k řešení těchto problémů spatřuje M. Gottlieb v teoretickém řešení takových otázek, jako je například otázka svobody.

Velmi důležité místo při zkoumání volného času má problematika kultury. V. SOLECKÝ upozornil na diskusi o masové kultuře, která se rozvíjí na stránkách Literárních novin, a na nutnost zachovávat sociologický přístup ke kulturním hodnotám. Polemizoval s názory, které nedoceňují masovou

kulturu a staví proti ní tzv. kulturu autentickou. V. Solecký se opíral zejména o pojetí polské socioložky A. Koskowské, obsažené v její práci *Masová kultura*.

Diskuse ukázala, že kromě nevyjasněných teoretických otázek je nejožehavějším problémem současného výzkumu volného času sjednocení kritérií a kategorií, které jsou při výzkumu používány. O prvotnosti tohoto úkolu zejména pro provádění praktických výzkumů v oblasti volného času hovořil M. Disman. Navrhoval publikovat metodiky důležitých výzkumů, čímž by byly vystaveny odborné kritice a zároveň by se podařilo ovlivnit i výzkumy další.

Podobně také V. Juřík vyzvedl potřebu sjednocování teoretických a metodologických přístupů a celého kategoriálního aparátu. Navrhoval stanovit určitý model pro jednotlivé oblasti, například model vzdělávání, což by nemělo význam jen pro sociologické výzkumy, ale také například pro Socialistickou akademii.

K otázce modelů se rozvinula živá diskuse. Projevily se v ní i obavy, aby vytváření modelů a sjednocování kategorií nevedlo k normativním zásahům, které by nebyly vědě ku prospěchu (O. Nahodil).

K. Rychtařík hovořil o těžkostech při výzkumu volného času vojáků v základní prezenční službě, kde je vůbec problémem vymezení pojmu volný čas. Pracovníci sociologie v armádě by proto uvítali užší spolupráci s ostatními pracovišti, zejména v teoretické oblasti. Neujasněná problematika základních kategorií, s nimiž se pracuje, snižuje hodnotu empirických výzkumů.

Všichni účastníci besedy uvítali možnost pravidelných informačních schůzek pracovníků na úseku sociologie volného času. Souhlasili také s potřebou systematické informace a výměny materiálů. Navrhovali zabývat se touto otázkou podrobněji a požádat o spolupráci dokumentační střediska.

Kolektiv se bude scházet k vyjasňování některých hlavních metodologických a teoretických problémů. Na této bázi může vzniknout reálná a neformální koordinace vědecko-výzkumné činnosti. Na nejbližších seminářích bude třeba vyjasnit základní kategoriální aparát, referenční systém sociologie volného času a metodologické přístupy, zajistit maximální komparabilitu československých výzkumů a vytvořit předpoklady pro československou účast v mezinárodních výzkumech.

Marie Huláková

Zpráva o mezinárodním průzkumu časového rozpočtu obyvatelstva.

Koncem března tohoto roku skončily základními výpočtovými operacemi na samočinných počítačích práce na mezinárodním výzkumu časového rozpočtu obyvatelstva.

Výzkum časového rozpočtu obyvatelstva byl z iniciativy Evropského sociologického centra se sídlem ve Vídni v roce 1965 proveden v Belgii, Bulharsku, Francii, Jugoslávii, Maďarsku, Německé spolkové republice, Peru, Polsku, Sovětském svazu, USA a v ČSSR.

Úkolem tohoto výzkumu je:

- a) na konkrétním materiálu systematicky sledovat a porovnávat změny v charakteru a časovém rozvržení denní aktivity obyvatelstva, vystaveného různým důsledkům urbanizace a industrializace v průmyslových aglomeracích a v jejich užším nebo širším okolí;
- b) rozvinout metody sbírání a zhodnocení časových rozpočtů, jež mají z hlediska teoretického značný význam pro organizaci pracovní doby v průběhu týdne a dne, dobu začátků pracovních směn, provoz ve špičkových hodinách apod., i pro vytváření uspokojivých podmínek pro kulturní využití volného času pracujících;
- c) dosáhnout spolupráce a standardizace výzkumných technik a výměny kvalitativních údajů v mezinárodním měřítku mezi výzkumnými pracovišti ve stejném oboru, usilujících o dosažení srovnatelných výsledků nebo o jejich společné upřesnění.

Jednání o účasti některého výzkumného pracoviště v ČSSR na výše uvedeném projektu bylo zahájeno na jaře minulého roku a probíhalo mezi zástupcem vídeňského centra profesorem Salaiem a některými představiteli sociologických pracovišť u nás.

Stranické a státní orgány vyslovily souhlas s naší iniciativou a účastí. Vedením a organizací výzkumu časového rozpočtu u nás byla pověřena sociologická laboratoř při Českém vysokém učení technickém v Praze, vedená doc. Bedřichem Weinerem.

V době, kdy jsme se s projektem výzkumu seznámovali, byla již v jiných zemích jeho realizace v plném proudu, v některých již dokonce skončena.

Vlastní administrativně hospodářskou, technickou, organizační a teoretickou přípravu výzkumu bylo možno zahájit až začátkem září 1965. Povinnost dodržet mezinárodní dohodnutý termín ukončení celé akce do 31. 12. 1965 stavěla organizátory výzkumu do složité situace, zvláště proto, že poslední měsíc v roce je velmi silně ovlivněn přípravou obyvatelstva na vánoční a novoroční svátky a jejich časový rozpočet se v prosinci značně odlišuje od rozpočtu v normálním měsíci. Z hlediska cílů výzkumu byl proto pro nás prosinec nevyhovující. Výzkum musel být uskutečněn na stanoveném vzorku již v měsíci listopadu a mohl nejvýše zasáhnout do prvního týdne prosince.

Úspěch či neúspěch celé naší účasti závisel na tom, zda jsme schopni vyřešit během velmi krátké doby řadu těžkostí a problémů, které doprovázejí realizaci každého podobného výzkumu. Úspěch závisel i na tom, zda najdeme nadšený a schopný kolektiv organizátorů, který by v místě připadajícím v úvahu jako „site of survey“ byl s to akci přímo v terénu provést a navíc, zda se setkáme s dostatečným pochopením těch, o něž se nejvíce jednalo — u obyvatelstva v místě výzkumu.

Na předběžných jednáních, která probíhala v roce 1964 v Budapešti, se účastníci dohodli na principech, podle nichž bude průzkum

proveden. Je velkou škodou pro nás, že jsme se nemohli na této etapě přípravy podílet. Byli bychom získali cenné zkušenosti v organizování velkých mezinárodních komparativních sociologických průzkumů. Skutečnost, že se na výzkumu časového rozpočtu podílelo devět evropských zemí a dvě zaoceánské, je velmi důležitá. Je velmi málo příkladů mezinárodní spolupráce, dokonce i v menším měřítku, v oblasti srovnávací sociologie. Dohoda výzkumných pracovníků z takového počtu zemí s tak rozdílnou společensko-ekonomickou strukturou o jednotlivém postupu při výběru vzorků, při získávání údajů a jejich zpracování, o vzájemné výměně výsledků a společném hodnocení zjištěných skutečností ukazuje, že výzkum časového rozpočtu nemá pravděpodobně precedentu.

Na budapešských jednáních byl dohodnut nejen způsob výběru vzorku, ale i techniky a metodiky výzkumu, zásady kódovací soustavy i způsob zpracování údajů. Zástupci sociologických pracovišť z vyspělých zemí se usnesli pomoci méně vybaveným partnerům při strojovém zpracování výsledků.

Subjekty výzkumu jsou jednotlivá sociologická pracoviště z různých zemí, nikoliv státy jako takové.

Metodika a technika, stejně jako kódovací soustava, jsou dílem spolupráce sovětských a belgických odborníků. Ředitelem celého projektu byl jmenován prof. A. Salai z Budapešti.

Účastníci budapešských jednání určili údaje, které budou zkoumány všemi partnery. Jsou důsledně v souladu s cílem výzkumu časového rozpočtu. Navíc však každému účastnickému pracovišti byla dána v systému výzkumu možnost použít volných kapacit sloupců IBM/80 soustavy mezinárodního modulu ke zjištění takových údajů, o něž má pracoviště speciální vědecký zájem. Jednotlivá pracoviště mají tímto možnost, aby si vedle určených otázek a korelací v rámci téhož výzkumu určila vlastní otázky a korelace, odpovídající jejich odbornému zaměření. Tyto speciální údaje mohou, ale nemusí být sdělovány ostatním účastníkům. To je dobrá a velmi cenná myšlenka, která může být do budoucna silným podnětem pro jednotlivá sociologická pracoviště v různých zemích k účasti na velkých a složitých komparativních výzkumech.

Není snad ani zapotřebí zdůrazňovat, že ukázněné dodržování všech dohodnutých zásad společného postupu v jednotlivých etapách výzkumu je nezbytné. V opačném případě bychom našli vklad do společného výzkumu znehodnotili a navíc bychom se zbavili možnosti porovnat námi zjištěné údaje se zjištěnými fakty z ostatních zemí.

Zásady výběru vzorku

Záměr a cíle výzkumu vyžadovaly, aby místem výzkumu (site of survey) bylo město s 40 000–200 000 obyvateli a s okolními obcemi a čtvrtěmi, v nichž nejméně 5 % zaměstnaných obyvatel má své pracoviště ve

městě, nebo kde nejméně 5 % pracovních míst je obsazeno obyvateli z města.

Místo výzkumu má mít jasně vymezené a ohraničené centrum města s rozmanitou obchodní sítí, kulturními a společenskými zařízeními, a nesmí být vytvořeno volným sloučením na sebe navazujících městských aglomerací.

Nejméně 30 % obyvatel vybraného města má být zaměstnáno v místním průmyslu a část obyvatelstva zabývajícího se zemědělskou výrobou nesmí přesáhnout hranici 25 % z celkového počtu obyvatelstva. Místní průmysl nemá být tvořen jediným odvětvím, ale naopak, vyžaduje se maximálně pestrá skladba.

Projekt výzkumu se vztahuje na studium okrajového pásma urbanizačního procesu, jež obepíná ve většině zemí městská centra průmyslových měst. Urbanizace a účast na životě městského centra, jeho přitažlivost pro obyvatelstvo z okrajových míst, mají různé formy i různou intenzitu. Každé městské centrum je cílem různých pohybů obyvatelstva, které k němu směřuje za nákupy, kulturou i zábavou. Zachytit tento pohyb a provést jeho analýzu povede nesporně k zajímavým poznatkům jak pro urbanisty, pracovníky v dopravě a distribuci, sociální a kulturní pracovníky, tak i pro zdravotníky, národní výbory a řadu dalších institucí. Ukáže potřebu kapacit kulturních a společenských zařízení, ztráty času obyvatelstva přejížděním z místa bydliště do zaměstnání, účelnost a reálný stupeň využití různých sociálních zařízení, racionální uspořádání pracovní doby, optimální umístění nových sídlišť a závodů, reálnou kapacitu masových dopravních prostředků apod. Možnost využití výsledků výzkumu bude tedy skutečně všestranná.

Po zpracování výsledků výzkumu bude možno porovnat časové změny v průběhu dne v nejbližším okolí města podle oblastí více nebo méně vzdálených od městského centra, podle různých společensko-ekonomických vztahů obyvatel těchto oblastí k centru.

S ohledem na tyto cíle výzkumu bylo místo výzkumu záměrně voleno tak, aby zajistilo ve všech zemích zkoumání srovnatelného vzorku, a aby z výzkumu byla vyloučena velká města. Vznikání velkých měst a pravidla formování jejich okrajových oblastí podléhají zřejmě jiným zákonitostem než růst měst středního typu. Města s obyvatelstvem nad 200 000 vznikají zpravidla slučováním či spojováním několika míst nebo vesnic z blízkého okolí, kde nestačila vzniknout, nebo v další výstavbě již zanikla charakteristická urbanizační okrajová pásma, která nás zajímají. Problematika velkých měst tedy není objektem tohoto výzkumu.

Určitou výjimku z tohoto pravidla výběru vzorku tvoří Belgie. Vzhledem k silné industrializaci země a značné omezenosti územního prostoru je celá Belgie považována za „site of survey“. Většina měst je zde spojena velmi intenzivním denním pohybem obyvatelstva dojíždějícího do zaměstnání. Vzhledem k těmto skutečnostem mohli v Belgii

zkoumat kterékoliv místo v zemi s výjimkou velkých měst.

V Maďarské lidové republice se zkoumalo město Győr se 70 000 obyvateli, v NSR město Osnabrück se 138 000 obyvateli, v Jugoslávii město Kragujevac s 52 000 obyvateli, v Bulharsku město Varna se 119 000 obyvateli, v Polsku město Kielce se 49 000 obyvateli. Ve Francii se zkoumala některá středně velká průmyslová města v severní části země.

V Československu se zkoumala Olomouc se svými 75 000 obyvateli a osmnáct okrajových míst z bližšího nebo vzdálenějšího okolí města, pokud vyhovovala podmínce 5 % obyvatel dojíždějících za zaměstnáním do Olomouce. Jako vzorek vyhovuje Olomouc všem podmínkám a hlediskům výzkumu. Má vhodné množství lidí zaměstnaných v místním průmyslu i odpovídající počet dojíždějících. Má rozmanité zastoupení různých průmyslových odvětví i jasně vymezené městské centrum. Jsou zde podniky těžkého strojírenství, chemického průmyslu, potravinářského a oděvního průmyslu, stavebnictví a dopravy. Je zde:

- 10 závodů s 50—100 zaměstnanci
- 25 závodů s 101—300 zaměstnanci
- 10 závodů s 301—500 zaměstnanci
- 10 závodů s 501—1000 zaměstnanci
- 5 závodů s 1000 a více zaměstnanci.

V místě jsou četná sociální a kulturní zařízení, rozsáhlá, dobře pracující obchodní síť, projekční kanceláře, fakultní nemocnice, vysoká škola apod., s pestrout paletou zaměstnanců dojíždějících denně z okrajových oblastí do centra za prací, nákupem, kulturou a zábavou.

Populační základna

Bylo to vždy bydlisté, které rozhodlo, zda určitý občan může či nemůže být součástí zkoumaného vzorku. Z populační základny byly předem vyloučeny osoby mladší 18 let a starší 65 let, dále vojsko v prezenční službě, osoby hospitalizované a příslušníci rodin výlučně zemědělských. Časový rozpočet dětí a mládeže, důchodců i vojáků, podobně jako zemědělců, je značně odlišný od časového rozpočtu ekonomicky aktivních obyvatel. Jejich rozpočet bude určován jinými faktory než faktory průmyslové aktivity.

Výběr vzorku byl podřízen zásadě náhodného výběru, která byla nejprve uplatněna při výběru čtvrti, přilehlých vesnic a ulic Olomouce. Po druhé byla tato zásada náhodného výběru uplatněna při výběru jmen a adres jednotlivých respondentů z volebních seznamů národních výborů. Tento dvoustupňový náhodný výběr nám nahradil jiné složitější metody výběru z rozsáhlých a zastaralých kartoték evidence obyvatelstva.

S ohledem na to, že dosud neexistovaly zkušenosti z tak velkého výzkumu, bylo třeba se zajistit před jakýmkoli nahodilostí dostatečně velkou rezervou náhradních jmen a adres i interview. V případě častější neochoty respondentů nebo neschopnosti respondentů vyplnit časový rozpočet, či z jakýchkoli jiných důvodů, bylo třeba v každém případě mít zajištěno vídeňským centrem požadované minimum 2000 úplných a komplet-

ních dokladů vzorku. Tato rezerva byla v našem případě dosti velká — asi 800 respondentů navíc. Umožnila nám jimi nahradit rozhovory nedostatečné či nepřesně provedené.

Časový rozpočet

Výzkum se zabýval časovým rozpočtem obyvatelstva. Pod tímto pojmem rozumíme výzkum aktivity obyvatelstva v průběhu dne, její charakter, dobu trvání, místo konání, i kdo se dané aktivity zúčastňoval. Zkoumala se aktivita primární i aktivita sekundární.

Výzkum byl zaměřen nikoliv na pracovní aktivity v době zaměstnání, ale právě na aktivity v době mimopracovní. V době placené práce jsme zkoumali takové aktivity, které nastávaly buď v přestávkách, nebo kdykoliv normální práce byla z jakékoliv příčiny přerušena bez ohledu na to, zda šlo o plánované nebo náhodné přerušení pracovní činnosti.

Nelze popírat, že studium volného času je v posledních letech jednou z nejvíce sledovaných sociologických otázek. Je to logické. Všeobecně se pocituje zrychlující se tempo životního stylu a stálý nedostatek volného času. Moderní způsob výroby klade na člověka neustále větší nároky, a i nároky na jeho volný čas. Chronický nedostatek času člověka a tlak na jeho časový rozpočet je problémem člověka moderní doby bez ohledu na to, v jakém společenském systému žije.

Ve světové literatuře jsou četné studie k problematice volného času, i když se nepodařilo dosud uspokojivě, přesně a hlavně jednotně definovat, co to volný čas je. Volný čas a časový rozpočet obyvatelstva již na první pohled spolu těsně souvisí. Náš výzkum časového rozpočtu může proto značně přispět k řešení i teoretických otázek volného času.

Byla již konána různá šetření časových rozpočtů městského i vesnického obyvatelstva. Měla však tu nevýhodu, že výzkum probíhal v různých nesrovnatelných podmínkách, na různých místech, v různé době, na rozdílných vzorcích i rozličnými metodami. I když zřejmě přinesly svým autorům díle výsledky, kterých chtěli v uvedených výzkumech dosáhnout, nemají z hlediska teoretického i z hlediska mezinárodního srovnání příliš velkou užitnou hodnotu. Proto výzkum časového rozpočtu v mnoha zemích, prováděný na srovnatelném vzorku, jednotnou metodou, vyhodnocovaný jednotným způsobem, je velmi pozitivním jevem. Výzkum postihne nejen jednotlivé aktivity člověka v průběhu dne, ale ukáže, jak jednotlivé aktivity ovlivňují či určují druhé v různých oblastech města a jeho okolí a může přinést i zajímavé poznatky o životních podmínkách obyvatelstva, jehož pracoviště je více nebo méně vzdálené od místa bydliště.

Rozpor mezi různými kategoriemi každodenních činností a časovými nároky má různou intenzitu v různých podmínkách, v nichž lidé žijí. U jednotlivých skupin oby-

vatelstva mají odlišné aktivity odlišné časové nároky — jedny omezují druhé. Zajímavé bude i srovnání motivace různých aktivit obyvatelstva.

Průběh výzkumu

Základní techniku použitou v tomto výzkumu všemi účastníky byla technika podložného interview. Den před vlastním záznamem jsme respondenta navštívili a požádali o spolupráci na výzkumu. Ve většině případů jsme se setkali u občanů Olomoucka s velkým porozuměním a ochotou. Respondenti jsme předali předem formuláře časového rozpočtu s vysvětlením způsobů jejich vyplňování. V den „N“, který byl zpravidla dnem následujícím po první návštěvě, provedl respondent autozáznam o tom, co v průběhu 24 hodin dne „N“ dělal, jak dlouho trávil čas různými činnostmi, co případně dělal jako činnost sekundární, v čí společnosti aktivity probíhaly a kde se činnosti konaly. Následující den jsme respondenta navštívili znovu a prověřili s ním záznam, úplnost a přesnost údajů a provedli s ním podložné interview. Tímto způsobem jsme získali asi 2 800 kompletních, všem mezinárodním ustanovením odpovídajících dokladů o časovém rozpočtu obyvatelstva středně průmyslového centra v ČSSR.

Den „N“, v němž respondent provedl záznam, byl vybrán tak, abychom získali doklady o všech dnech v týdnu, včetně dnů, v nichž se nepracuje a abychom současně postihli týdny na začátku, uprostřed a koncem měsíce.

U 10 % respondentů jsme navíc provedli předběžný volný interview, jehož účelem bylo prověřit rozdíl v kvalitě a přesnosti obou typů rozhovorů, zjistit, která technika sbírání dat je přesnější, ekonomičtější, rychlejší a dokonalejší. Ověřili jsme si zkušenost, že kvalita podložného interview je nesrovnatelně vyšší než kvalita interview volného.

Hlavní práce při výzkumu časového rozpočtu obyvatel přímo v terénu připadla studentům prvních ročníků pedagogické fakulty v Olomouci. Z nich se vytvořil hlavní kádér anketiérů pracujících mezi obyvatelstvem. Jednorázové masové využití studentů nám sice pomohlo dohonit a vyrovnat časovou ztrátu zaviněnou pozdním zahájením výzkumu v ČSSR, nicméně vzniklo s tím mnoho problémů, kterým jsme se mohli vyhnout při použití menšího počtu zapracovaných a v sociologických výzkumech zkušených studentů. Práce sama vyžadovala vysoký stupeň připravitelnosti, taktu, ohleduplnosti, ale i důslednosti a vytrvalosti výzkumníků. Ne všichni studenti byli pro tuto práci vlastními životními zkušenostmi dostatečně připraveni. Získali jsme poznatek, že příliš velký kolektiv anketiérů, i když má nadbytek elánu a dobré vůle, je nevýhodný. Těžko se instruuje, těžko se prověřují jeho znalosti i kvalita jeho práce. V každém případě je řízení takové práce velmi náročné.

O rozsahu práce uskutečněné v tomto výzkumu svědčí několik dat. Přípravné práce do okamžiku zahájení vlastního výzkumu

mezi občany si vyžádaly asi 2 500 hodin, z toho asi 1 000 hodin práce kvalifikovaných vědeckých pracovníků. Vlastní výzkum 2 800 respondentů trval přibližně 7 500 hodin, inštruktáže anketiérů 1 200 hodin, kódování a vyhodnocování asi 1 500 hodin. Celkem věnovali organizátoři a výzkumníci i pomocný technický a administrativní personál výzkumu časového rozpočtu obyvatel asi 15 000 pracovních hodin. Z toho asi 2 500 hodin práce vědeckých sil, 420 hodin trvalo strojové zpracování materiálu, včetně pracovní doby samočinného počítače.

Miroslav Krpata

Ústřední archiv empirických sociálních výzkumů v Kolíně nad Rýnem

Instituce s tímto názvem je zatím jediná svého druhu v Evropě. Fakta o její činnosti však bezesporu potvrdí, že má eminentní význam pro sociologické a vůbec společenskovední studium a že se dříve či později podobné archívy stanou nezbytnou složkou systému vědeckých institucí i v dalších zemích (pravděpodobně nejprve vždy regionální archívy pro skupiny zemí, jak o to již začali usilovat sociologové v Polsku).

Ústřední archiv patří k hospodářsko-sociálněvědní fakultě kolínské university a pracuje od r. 1960. Jeho založení bylo vyvoláno tím, že empirické materiály z výzkumů bývají zpravidla pro primární analýzu a pro publikace svých autorů využity jen částečně. Celá řada možných tabulek a korelací není vypracována, přičemž v mnoha případech nelze ani předvídat, které další údaje se mohou v budoucnosti ukázat relevantními pro proces poznávání společenských vztahů.

Archiv pečuje o to, aby tyto údaje zůstaly zachovány a byly kdykoliv po skončení výzkumu a po původních publikacích výsledků k dispozici vědeckým pracovníkům pro sekundární analýzu. Ta může prokázat dříve nezjištěnou poznávací nosnost starších údajů. Tato sekundární analýza je především srovnávací analýzou výsledků řady výzkumů a v příznivém případě může sondovat i dlouhodobé vývojové linie. Dodatečných výsledků starších výzkumů může být využito i pro teoretickou a metodickou přípravu výzkumů nových, které by byly od počátku zaměřeny k vývojovému srovnání.

Důvodem k založení archívu byl také neustálý rostoucí počet výzkumů. Přehled archívovaných výsledků umožňuje přesnou orientaci v těchto výzkumech, přispívá k odstranění duplicit (má tedy nepřímo i koordinační funkci) a na druhé straně k tomu, aby důležité výsledky výzkumů nepřišly nazmar.

Ústřední archiv má tato oddělení: děrné štítky, protokol (dotazníky, popis procedur, kódy), kartotéka otázek (zakódování jednotlivých otázek), kartotéka tisku a informací (časopisy, separáty a jiné publikace o výzkumech) a knihovna. Udrzuje čtyři kartotéky: kartotéku otázek, kartotéku metodických instrumentů, kartotéku kompletů děrných štítků a kartotéku tiskových a jiných informač-

ních materiálů. Děrné štítky získává archiv od autorských výzkumných institucí, přičemž v případě potřeby si sám zhotoví duplikáty a originály pošle zpět.

Je zajímavé, a pracovníci archivu to považují za překvapující, že nejčastěji byla zatím návštěvníky žádána kartotéka tiskových a jiných informací.

V kartotéce instrumentů se kromě jednotlivých dotazníků, instrukcí, informací o vzorcích atd. shromažďují též generální metodické a technické popisy všech archivovaných výzkumů, provedené podle jednotlivých formulářů, v nichž jsou určité alternativní možnosti ve značné míře již předtištěny.

Knihovna se specializuje na publikace, založené na výzkumech, a na výzkumnou metodologii.

O kartotéce otázek dále podrobněji.

V r. 1965 dosáhl počet archivovaných výzkumů 86. Teritoriálně se omezují na výzkumy provedené v německy mluvících zemích a na mezinárodní srovnávací výzkumy. Podle seznamu archivovaných výzkumů je mezi nimi zatím devět mezinárodních výzkumů a kromě toho výjimečně tři výzkumy, realizované po jednom pouze na území USA, Francie a Holandska. Rakouské a švýcarské výzkumy nejsou zatím zastoupeny vůbec. 86 % archivovaných materiálů se tedy týká společenských vztahů v NSR.

Tematicky je soubor archivovaných výzkumů značně široký. Věcný katalog archivu obsahuje velký počet nejen vysloveně sociologických, ale i sociálně ekonomických, politikologických, psychologických a jiných kategorií. Poněkud větší důraz je v programu archivu kladen na ekonomické i politické chování a na studie o místním společenství. Mezi získanými materiály relativně převládají výzkumy zabývající se politickými vztahy a postoji, na druhém místě je problematika kultury a volného času. Sociologických problémů práce, průmyslu a průmyslového podniku se týká 13 archivovaných výzkumů. Archivují se přirozeně údaje s širší společenskovešední relevancí, nikoliv zaměřené na potřebu dne, jako tomu je u speciálních výzkumů trhu. Předpokládá se též určité minimum metodologického standardu.

Výzkumy jsou rozloženy na jednotlivé otázky jako na své základní jednotky. V kartotéce otázek jsou všechny otázky zaznamenány doslovně a kromě toho v pojmové zkratce přeneseny do věcného katalogu. V něm je pak desetinným způsobem utříděno kolem 600 pojmů, kolem kterých se koncentrují všechny otázky dotazníků, použitých při archivovaných výzkumech. Deset hlavních skupin tohoto katalogu je členěno takto:

- 0 Všeobecné otázky, metodika, teorie
- 1 Stát, politika, právo
- 2 Vojenství
- 3 Hospodářství, hospodářská politika
- 4 Podnikání, výroba, práce, podnik, povolání, příjmy
- 5 Finance
- 6 Společenská skupina, rodina, výchova, školství, umění, náboženství
- 7 Komunikace, veřejné mínění, volný čas

8 Práce o jednotlivých zemích

Pro přesnější představu uvádíme detailnější třídění několika témat:

42 Práce a podnik

- 420 Všeobecné
- 421 Pracoviště
- 422 Pracovní doba
- 423 Sociální vztahy v podniku
 - 0 Všeobecné
 - 1 Formální struktura
 - 2 Neformální struktura
- 424 Spolurozhodování (Mitbestimmung)
- 425 Sociální činnosti
- 426 Podnikové organizace
- 427 Stávka, výluka, smírčí řízení
- 428 Nezaměstnanost, invalidita
- 429 Formy mzdy

60 Skupina

- 600 Všeobecné
- 601 Status, role, prestiž
- 602 Skupinové normy
- 603 Individuálně psychologické kategorie
 - 0 Všeobecné
 - 1 Osobnost
 - 10 Všeobecné
 - 11 City
 - 12 Vnímání, informovanost
 - 13 Psychologické charakteristiky
 - 14 Inteligence
 - 15 Životopisy
 - 16 Názory, postoje, předsudky
 - 17 Očekávání
 - 2 Procesy chování
 - 20 Všeobecné
 - 21 Způsoby chování
 - 22 Změny v chování
- 604 Sociálně psychologické kategorie
 - 0 Všeobecné
 - 1 Interakce
 - 2 Vedení skupin
- 605 Vztahy vůči jiným skupinám
- 606 Sociálně antropologické kategorie

61 Formy malé skupiny

- 610 Všeobecné
- 611 Důvěrníci, přátelství
- 612 Podskupiny
- 613 Herní skupiny

62 Rodina

— — — — atd.

Velmi málo otázek z dotazníků může být do tohoto katalogu zařazeno jednoznačně. Každá otázka je sem proto zařazena v průměru 2,5krát. Působí na to též okolnost, že v zájmu účinnějšího praktického využití katalogu představuje daný klasifikační systém kompromis mezi souborem deskriptivních kategorií a systémem analytických pojmů (což je ovšem problém jakéhokoliv věcného třídění sociologické látky).

Podle hesel ve věcném katalogu získá badatel, používající archivu, informaci o tom, ve kterých výzkumech byly obsaženy otázky, které jej zajímají. Po prostudování metodiky si pak může vyžádat příslušné tabulky. Pokud výpočetní oddělení archivu samo zhotovilo základní i odvozené výpočty, vypracuje mu tyto tabulky. Usiluje o potřebné zpracování všech studií; zatím je jich realizo-

váno v této formě asi 20 %. Předpokládá se ovšem prostudování všech těch výsledků daných výzkumů, které byly již publikovány, aby tak nebyla objednáвана zbytečná práce. Jestliže si uživatel přeje získat na podkladě základních výpočtových tabulek určité korelace, musí si je nechat zhotovit na strojích výpočetního střediska kolínského university.

Archív je s úspěchem používáno i při výuce sociologie. Studenti přijdou do praktického styku s mechanizovanou složkou svého oboru a získávají návyky potřebné k jejímu správnému využití v badatelské práci. Hypotézy, formulované samotnými studenty na seminářích, mohou být ihned testovány materiálem archívu a na příštím semináři pak se značnou měrou spolehlivosti řešeny. I jiným požadavkům se pracovníci archívu snaží vyhovávat s maximální pohotovostí. Archiv usiluje o maximálně neomezenou přístupnost všech archivovaných materiálů vědeckým pracovníkům. Přesto jsou z různých důvodů nutná určitá omezení. Podle stupně přístupnosti jsou výzkumy utříděny do tří typů:

A: Výzkumy bez omezení, všeobecně a volně přístupné vědeckému vyhodnocování, s možností publikace a šíření výsledků.

B: Výzkumy volně přístupné k vyhodnocování, šíření výsledků je však povoleno jen po písemném schválení původních autorů.

C: Výzkumy, jejichž vyhodnocování předpokládá písemné svolení původních autorů.

Do typu A spadá 30 výzkumů, do typu B 23 výzkumů a do typu C 23 výzkumů (relativně nejčastěji jsou mezi nimi zastoupeny výzkumy politických a volebních postojů, ale též 2 výzkumy sportovní aj.).

Vedení ústavu se snaží působit na autor-ské instituce v tom směru, aby souhlasily se standardními obdobími, po jejichž uplynutí by byly výzkumy typu C přesunuty k typu B a výzkumy B k typu A.

Služby archívu včetně strojního zpracování otázek jsou vědeckým (nikoliv komerčním) institucím k dispozici bezplatně, a to i vědeckým institucím zahraničním. Již před 2 lety archiv trvale spolupracoval se 70 výzkumnými institucemi. Za návštěvy v archívu bylo autorovi této zprávy výslovně řečeno, že vážný badatelský zájem československých sociologů by byl vítán. Je možné vyžádat si potřebné tabulky, případně jiné informace o archivovaných výzkumech i písemně. Dáleko efektivnější by byl ovšem třeba i kratší pobyt zájemců přímo na místě. Zde by mohli studovat metodiku, publikované výsledky, a tak se daleko lépe orientovat v tom, co lze z archivovaných výzkumů získat. Bylo by škoda této možnosti konkrétní a vysoce efektivní mezinárodní spolupráce nevyužít. Případně pozdější důkladné seznámení s činností a zkušenostmi tohoto archívu by bylo závažným příspěvkem ke zřízení podobného regionálního archívu v některé socialistické zemi¹.

Dragoslav Slejška

¹ Další informace o kolínském Ústředním archívu empirických sociálních výzkumů, viz:

1. Schmölbers G.: *Das Zentralarchiv für empirische Sozialforschung in Köln*, in *Köllner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1963, č. 2.

2. Scheuch E. K., Brüning I.: *The Structure and Mode of Operation of the Zentralarchiv*, in *International Social Science Journal*, Unesco, 1964, No. 1, Vol. XVI.

Z domova...

Dalším příspěvkem k sociologii mládeže

je staf R. Olšínského *Úvaha o slobode, cigaretách a pive*, ktorou přinesl Kultúrny život (1966, 13). Úvaha je zajímavá tím, že promítá přímé reportážní zážitky z bratislavského vězení mladistvých a uvádí část výsledků vězeňské statistiky.

Autor především konstatuje, že sociologové, psychologové i psychiatři usilují o zjištění kořenů kriminality mládeže, aby mohlo být trestným činům zabráněno před jejich spácháním. V podstatě se shodují v tom, že pachatelé trestných činů jsou duševně narušení — nevědí však, co v tak masovém měřítku mládež duševně narušuje. Obvykle se tvrdí, že hlavním zdrojem kriminality mládeže je rozvrácená rodina. „Vo věznici (pokračuje Olšínský) urobili si menšiu štatistiku... ktorú budeme brať s najväčšou rezervou, ale aj tak nám ukáže, že naše predstavy o zdroji kriminality mládeže sú prinajmenšom nepresné“: Ze stovky mladistvých, kteří prošli bratislavským ústavem v posledních letech, žilo totiž (podle zmíněné statistiky) 65 ve spořádaných rodinách a 72 v dobrých hmotných poměrech, 59 z nich mělo oba rodiče. 43 dobrou, 50 zanedbanou a jen 7 špatnou výchovu. Tento výklad (jako jedině vysvětlení kriminality mladistvých) tedy selhal. a proto autor hledá další a přesvědčivější vysvětlení. Přijatelnějším se mu zdá výklad baltimorského psychologa Lindnera: Žádáme od mladých lidí, aby se přizpůsobili zásadám společenského soužití a společnosti — která se sama těmito požadavky neřídí, a proto vzbuzuje u mládeže protest. „Mládež (uzavírá R. Olšínský) vždy proti jestvující společnosti, do které sa bez vlastnej zásluhy dostala, protestuje: protestuje už tým, že vnáša do nej svoj intelekt, tvorivú energiu, túžbu po sebauplatnení, že ju dotvára a pretvára na vlastný obraz. Ak však v spoločnosti — v širokej či užšej — je taký rozpor medzi hlásanými zásadami a bežnou praxou, že prestáva byť bázou pre tvorivý protest začínajúceho človeka, konflikt, ktorý z toho vzniká, dáva protestu charakter úplnej negácie či deštrukcie. Podľa schopnosti, intelektu a iných dispozícií jednotlivca sa protestuje v škále — od pasivity cez cynizmus až po prepádávanie dospelých, ktorí v očiach dorastajúceho človeka sú zodpovední za tento svet“.

I tato úvaha bratislavské kulturní revue ukazuje (poněvadž ani psychologický výklad

podle prof. Lindnera nelze považovat za jedině možný a všestranně vyčerpávající), jak naléhavě potřebujeme organizovaný sociologický výzkum mládeže — a co by nám přinesl třeba jen výzkum mladistvých ve všech nápravně pracovních zařízeních. Soudíme, že všechny tyto otázky spadají do kompetence vědecké rady zřízené při ministerstvu vnitra podle zákona o výkonu trestu odnětí svobody (viz SČ 1965, 5), o jejíž činnosti dosud bohužel nepronikly do veřejnosti žádné podrobnější informace.

O sociologii rodiny

pojednává úvaha Jolany Jančovičové *Rodina v socialistickej spoločnosti* (Nová mysl, XX, 3). Autorka ukazuje, jak hlubší zájem o problémy rodiny souvisí s rozvojem marxistické sociologie. Přerušený vývoj sociologie u nás žádá přehodnotit a navázat na naše pozitivní sociologické práce minulosti a též se seznámit se stavem sociologie za hranicemi. „Na Západě“, pokračuje autorka, „je sociológia rodiny obzvlášť reprezentovaná početnými výskumami a obsiahlymi prácami. Tieto práce popri mnohých nesprávnych zovšeobecneniach, najmä čo sa týka miesta rodiny, majú určitú všeobecnú platnosť pre súčasnú vyspelú spoločnosť vôbec. Pravda, v socialistickej spoločnosti má tento proces nielen svoje špecifické, ale i kvalitatívne nové stránky. Charakteristické pre formovanie sa novej socialistickej rodiny. Úlohou sociológie rodiny tak u nás, ako v iných socialistických krajinách je odhalit práve tieto zákonitosti formovania socialistickej rodiny, spoznať tie sily, ktoré jej vývoj napomáhajú a ktoré ho brzdia“.

V nejprůmyslovějších kapitalistických státech začíná dezintegrace patriarchální rodiny koncem 19. století a je způsobena oddělením pracovníků od domácnosti a odchodem žen do zaměstnání. Ekonomické osamostatnění ženy vede k větší nezávislosti na muži a postupně také mezi rodiči a dětmi nastupuje určitá demokratizace a individualizace. Socialistická společnost působí stabilizačně a zároveň nivelizačně na rodinu v naší společnosti. Do protikladného procesu mezi důslednou emancipací ženy, její plnou účastí v zaměstnání a základní funkcí rodiny — reprodukce lidského rodu — přistupuje i ekonomická motivace. „Posledné výskumy ukazujú (píše Jančovičová), že najoptimálnejšie podmienky pre takéto uspokojovanie vznikajú v rodinách, kde sú zamestnaní obaja manželia a kde majú len jedno dieťa. Prirodzene, znovu ide hlavne o zamestnanie

s určitou kvalifikací a vzděláním nielen mužů, ale i ženy. Z hlediska perspektivy je potřebné rátať s tým, že počet práve takýchto manželstiev bude vzrastať a že ich dôsledkom budú i negatívne prejavy v populácii. Riešenie tohto problému si vyžaduje skutočne premyslené a predvídavé opatrenia. V ich centre stoja nové hodnotiace meradlá populácie. Súvisia s predlžovaním aktívneho veku ľudí, s poklesom dočeskej úmrtnosti a s vyššími nárokmi na kvalitatívnu stránku populácie — telesným zdravím a duševným rozvojom obyvateľstva“.

V závere autorka zdôrazňuje, že rodina prestáva byť prevážne etickou otázkou. „Najdôslednejšie chápanie rodiny vychádza z marxisticko-leninskej teórie rodiny ako súčasti spoločnosti, v ktorej sa odráža ekonomická, kultúrna a morálna úroveň spoločnosti“.

Sociologický výzkum a jeho metody

je název úvahy, ktorou Dragoslav Slejška napísal do *Nové mysli* (1966, 3). Konstatuje najprv, že nemôžeme omeziť pohľad na sociológiu len obzorem empirického (inak tiež tzv. konkrétneho) výzkumu v teréne. „Sám o sobe terénny výzkum ešte není vědou, je to soubor heuristických přístupů k objektu vědy. Sociologie jako věda je nedílnou jednotou sociologického výzkumu a sociologické teorie. Teorie tvoří páteř sociologie a výzkumy ji ze své strany zásobují živnými látkami. Obojí jsou tudíž strukturálními složkami sociologie jakožto organického celku vědního poznání o určité oblasti skutečnosti.“ Definice sociologie se proto nemůže obejít bez teoreticky složitých pojmů. „Marxistická sociologie“, pokračuje autor, „se ve značné míře prostupuje s historickým materialismem. Nepochopíme ji jako soubor hotových teorií, ale jako teorii rozvíjející postupně celou řadu nových sociologických kategorií a koncepcí, a tím se tvořivě obohacující“.

V dalším se pak autor zabývá rozborom a problematikou jednotlivých výzkumných metod. Vyslovuje se (nejstručnejši rečenou) pro kombinaci jednotlivých heuristických metod, pro statistickú reprezentativnosť, pro kombinaci extenzívnych a intenzívnych výzkumů. Za optimální pokládá takový výzkum, „při kterém extenzivní výzkum širšího souboru objektů (metodou analýzy dokumentů a již hotových statistických údajů, popřípadě i metodou jednoduché ankety) doplňuje intenzivní výzkum úzkého souboru objektů, ve kterých se provádí dlouhodobé pozorování a prohloubené rozhovory.“

V závěru své úvahy D. Slejška konstatuje, že představy značné části našich občanů o možnostech sociologie vedou leckdy k nepodloženým pokusům o sociologický výzkum. „Tyto představy mají sice i svou kladnou stránku — výzkumníci se při své práci ve velké většině setkávají s pochopením dotazovaných i s jejich přímou pomocí. Je však důležité právě tuto aktivní účast značné části naší společnosti na sociologických výzkumech udržet a rozvíjet důkladným pro-

myšlením a přípravou každé výzkumné akce. K tomu patří i přesná znalost možností různých metod a procedur pro zajišťování určitého vymezeného problému, schopnost jejich kombinace a schopnost správného zpracování výsledků. K sociologii je nutno přistupovat právě jako k vědě.“

K sociologickým průzkumům naší mládeže

přibývá v poslední době četný nový faktografický materiál. Pracovníci Státní populační komise uvedli na tiskové konferenci konané koncem března t. r. jednak základní data o postupující dezintegraci rodiny, jednak o mladých manželstvích. Podle jejich údajů stoupá počet rozvodů, v Praze např. ztroskotává téměř každé třetí manželství — na 100 uzavřených sňatků připadá 30 rozvodů. To má ovšem neblahé populační důsledky; po jistém úspěchu, kterého bylo dosaženo v letech 1963 a 1964 (236 a 241 tisíc novorozenců) nastal v minulém roce opět pokles, narodilo se 232 tisíc dětí. Přitom, v důsledku prodloužení věku, přibývá ročně počet úmrtí: loni zemřelo 141 tisíc lidí, o 6 tisíc víc než v r. 1964 a o 15 tisíc víc než v r. 1961.

Problematickou mladých manželství se zabýval J. Prokopa (RP 1966, 1. III). Mladí snoubenci v době uzavírání sňatku (kdy je jim průměrně 24 a 20 let) mají po stránce sociální celkem příznivou situaci. Avšak pouze 12 % novomanželů ve městě bude po sňatku bydlet ve vlastním samostatném bytě, většina počítá s bydlením u rodičů a každá pátá dvojice bude dokonce bydlet zcela odděleně, každý zvlášť. Dvě třetiny mladých manželů nemají žádné úspěchy, jen jedna dvojice ze tří má aspoň základní vybavení do jednoho pokoje. Více než 25 % mladých žen je ve chvíli, kdy uzavírá sňatek, už v jiném stavu. — Autor je přesvědčen, že řešení složité situace mladých manželství nemůže být jednoznačné. „Větší odpovědnost mladých lidí v této době jistě souvisí s nutností větší připravenosti na manželství, a to nejen ekonomické, ale i psychologické. Nedomnívám se např., že je správné, když vznikají studentská manželství nebo když se berou lidé, kteří jsou více dětmi než dospělými. Jistě by neškodilo, kdyby se věk, v němž mladí lidé dnes uzavírají sňatek, zvýšil.“

Morálním stavem, *sexuální promiskuitou mládeže* a růstem pohlavních chorob se zabývala MUDr. Z. Bartůňková (RP 1966, č. 57). V průběhu 15 let po válce došlo i u nás k výraznému poklesu pohlavních chorob. V šedesátých letech však nastává pozvolný vzestup pohlavních chorob, zejména kapavky. V r. 1965 velmi znepokojivě vzrostl počet případů příjce v počátečním stadiu. Touto chorobou jsou postiženi převážně muži mezi 24.—27. rokem, kapavka se vyskytuje zejména u mladistvých. Příčiny vzrůstu pohlavních chorob u mládeže vidí autorka hlavně v oblasti sociologicko-psychologické. „Nemocní mladí lidé i při velmi nevhodném způsobu sexuálního života se nikterak necítí vinnými a nechápou, že tak přestupují zvyklosti a kulturu společenských

stýků. Mladí lidé se nestydí za pohlavní chorobu, ba jsou roztrpčeni pro zákaz pohlavního styku po dobu nemoci a často jej překračují. V posledních letech získal svůj podíl na šíření pohlavních chorob i zvýšený turistický ruch.“ Doporučuje proto správné formy výchovy k vyšší hygieně, kultuře a uměřenosti v sexuálních vztazích a také poukazování na nebezpečí pohlavních chorob. „Hlavní úlohu (uzavírá) by tu měli sehrát pedagogové vzdělání v oborech sociologie, psychologie, hygieny a estetiky, ale i rodiče. Krásná literatura a poezie, hudba a výtvarné umění rozvíjejí citovou složku člověka, nezbytnou i pro rovnováhu a kulturu sexuálního života.“

O trestnosti mládeže

uvedl oficiální data ministr spravedlnosti A. Neuman na tiskové konferenci 30. IV. t. r. Počet odsouzených osob se v roce 1965 zvýšil ve srovnání s rokem 1964 o 15 %; k největšímu růstu došlo v Praze, a to o 39 %. Trestná činnost mladistvých se na celkové kriminalitě podílí 8,7 %, což je více než dříve (v r. 1962 činil například tento podíl 7,5 %), ale počet trestaných z 10 000 mladistvých, který dříve činil až 110, poklesl na 81 v r. 1965. Je to sice méně než v kapitalistických státech, avšak varovným signálem zůstává, že roste počet násilných trestných činů spáchaných mladistvými. Počet osob odsouzených pro útoky na veřejné činitele se loni zvýšil v porovnání s rokem 1962 o 20 %, trestní činnost příživnictví ve formě prostituce vzrostla za stejnou dobu dokonce o 108 %. V minulém roce bylo také zjištěno přes 9 tisíc případů, kdy se mladiství do 15 let dopustili jednání, které je jinak soudně trestné. I když více než třetina trestných činů byla v minulém roce spáchána pod vlivem alkoholu, odsoudily soudy za celý rok jen 208 případů podávání alkoholu mladým lidem. Rozvodem rodičů bylo loni postiženo 19 174 nezletilých dětí, které ztratily otce či matku; osvojení bylo provedeno ve 2 122 případech.

Další statistická data ukazují vážnost problému recidivity: asi 40 % odsouzených bylo již dříve i vícekrát trestáno; u trestného činu příživnictví činila recidivita téměř 80 %. Soudy podle posledních opatření značně urychlí postih provinilých, aby bylo dosaženo výchovného účelu trestu. Rozšíří se také specializované senáty pro trestní věci mladistvých.

Také ústavní právní výbor NS projednával otázky kriminality mládeže, a to na základě analýzy předložené generální prokuraturou a opřené o průzkum u velké skupiny mladistvých provinilců. Výsledky šetření ukázaly, že nelze mluvit o materiální nouzi nebo o nedostatku výdělků jako o faktoru, který by nějak kriminalitu mládeže podmiňoval. (Příjmy od 800—1 000 Kčs měsíčně mělo 22,2 % mladistvých, 1 000—1 400 Kčs 29,1 % a 11 % dokonce nad 1 400 Kčs.) Spíše se ukazuje, že v řadě případů využívají mladiství svých výdělků k návštěvě

hostinců a restaurací (54,1 % ze zkoumané skupiny), a nočních podniků (16,2 %), že tedy jde o nevhodné hospodaření s penězi a nedostatečnou kontrolu rodičů. U zkoumané skupiny bylo také u 13,64 % konstatováno výslovné zhyčkáni při výchově.

Výmluvná jsou i fakta zjištěná v této analýze o rodinách mladých delikventů. Ve 43 % šlo o neúplné rodiny, z toho bylo 14,7 % rozvedených nebo rozpadlých manželství. V dalších 18,8 % šlo o špatné rodinné soužití, u 19 % otců a 14,62 % matek o lhostejnost vůči dětem. Neobyčejně velké bylo procento morální narušenosti rodičů: 28,75 % rodičů bylo přímo delikventních, ve 24,5 % byl otec alkoholik, špatná pověst provázela 25,03 % otců a 18 % matek. (Podle údajů RP 1966, 1. IV.)

Mnohé tyto statistické údaje, zjištěné o rodinném prostředí několika set mladistvých delikventů, by tedy bylo možno shrnout do závěru: „Chceme-li snížit kriminalitu mládeže, musíme se více zabývat rodiči.“ O nestabilitě dnešní rodiny v našem státě máme také výmluvný statistický materiál, který byl uveden na schůzi pléna Nejvyššího soudu (srov. denní tisk z 28. V. 1966). Statistiky ukazují, že počet rozvodů rok od roku stoupá; zatímco v letech 1950—1954 se rozcházelo v průměru 12 251 manželství, v roce 1962 bylo již 16 603 rozvodů, předloni 16 802 a loni dokonce 18 702. Přitom se zvyšuje i poměr počtu rozvodů k počtu obyvatel, a co je zvláště závažné — ve dvou třetinách loni rozvedených manželství byly nezletilé děti.

Sociologie pomáhá v kádrové práci

Strašnická Tesla přešla ze sériové výroby televizorů na malosériovou a kusovou výrobu investičního rázu, což se neobešlo bez obtíží, ztráty pracovních sil atd. Proto se pražský závod rozhodl vytvořit středisko studia lidské práce. Mají v něm pracovat tři odborníci, fyziolog, psycholog a sociolog. Prvním úkolem nově vytvořeného střediska (Večerní Praha 1966, 98) je analýza profesí a postižení jejich hlavních psychologických, fyziologických a sociologických aspektů. Na základě této analýzy bude vypracován návrh systému „Výběr a rozmísťování pracovníků na jednotlivá pracovní místa při respektování jejich psychologických a fyziologických možností.“ Podle návrhu pak chce závod zařazovat pracovníky na taková místa, kde by cítili, že je plně využito jejich schopností.

Plnější uplatnění sociologie v kádrové práci doporučil také J. Kadlec, vedoucí zaměstnaneckého útvaru oborového ředitelství Čs. obuvnického průmyslu v Gottwaldově. Provedli zde očistu kádrových spisů, odstranili jejich tajnost a budou seznamovat všechny pracovníky se zbylým kádrovým materiálem. Chtějí dále dosáhnout určité cirkulace a příliv nových lidí na vedoucí místa podřídit konkursum, v nichž spatřují posílení kvality vedoucích. Dalším problémem, pokračuje Kadlec (Práce 1966, 113), „jsou otázky průmyslové psychologie a sociologie.

To je věc, nad níž se mnohde mává rukou. Bylo by bezpochyby zajímavé zpracovat údaje o fluktuaci absolventů našich odborných učilišť. Vynakládáme na ně ročně 15 miliónů Kčs, přičemž učni na sebe zhruba třetinu této částky vydělají. Kdybychom ale na základě náročné sociologického průzkumu spočítali, kolik těchto vyučenců z podniku za rok uteče, vyšel by najevo „efekt“. Na rozdíl od dřívější kádrovou činnost v podnicích našeho oboru postupně soustřeďujeme do zcela nové složky — do tzv. zaměstnaneckých útvarů. Pracují v Gottwaldově, v Třebíči a Partyzánském. Smyslem útvarů je soustředit v každém podniku kádrovou činnost a jednotně ji řídit, přičemž pracovník pověřený vedením útvaru bude za jeho výsledky odpovídat přímo řediteli. Ještě donedávna byla taková praxe, že do personálních otázek mluvilo u nás půl stovky pracovníků.“

Obě zprávy jsou konkrétní ukázkou, jak si sociologie počíná i u nás klesat cestu do průmyslových podniků, protože dovede pomáhat i při řešení kádrových otázek, jež staví na objektivnější, širší a vědecktější základ, než tomu bylo dříve.

O struktuře naší dělnické třídy

poučují data, jež Věra Rollová, pracovnice pražského Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy, sdělila Kulturní tvorbě (1966, 17): Dělníci jsou nejsilnější sociální skupinou naší společnosti. V letech 1950—64 vzrostl jejich podíl o 113 % a z celkového počtu obyvatel dosahují 57,3 %. Dělnická třída sama prochází složitými přeměnami ekonomickými i politickými. V závodech je např. víc než třetina „poúnorových“ zaměstnanců. Na 30 % stoupl počet dělnic a téměř polovina dělníků je ve věku od 20—40 let. Mezi dělnictvem je mnoho lidí, kteří pocházejí z jiných tříd, sociálních skupin a mají nejrozdílnější životní i politické zkušenosti a návyky.

„Přibývá marxistických sociologů (pokračuje autorka), kteří jsou přesvědčeni, že bezprostředním základem diferenciaci uvnitř naší společnosti nejsou už pouze třídní rozdíly, ale stále ve větší míře především rozdíly v charakteru práce, v její složitosti a oduševnělosti, rozdíly mezi činností duševní a fyzickou, podle kvalifikace nebo kulturnosti pracovního prostředí atd. Sociologové například dokazují, že inženýrsko-techničtí pracovníci socialistického sektoru mají obdobný poměr k výrobním prostředkům jako dělníci, a podobně jako oni nabývají také své důchody, a že některé výsady, které je v kapitalismu rozdělují, jsou u nás překonávány. Nové rodící se formy výrobního procesu zařazují stále naléhavěji pracovníky vědy a inteligenci vůbec do „souhrnného dělníka“, to znamená do onoho kombinovaného pracovního personálu, jehož práce je nutná k výrobě materiálních prostředků. S nástupem nejnovější techniky se například vysoce kvalifikovaný dělník bude charakterem své

práce i svým postavením ve výrobě blížit technikům a naopak.“

Validitou při sociologických výzkumech

a přípravou sociologických výzkumů se zabývá J. Smrčka v Podnikové organizaci (1966, 3). Příprava sociologického průzkumu není snadná, nesmí se redukovat na sestavení a rozeslání dotazníků. Má několik základních etap, které je nutno dodržet: vymezení předmětu a cíle výzkumu, formulace pracovních hypotéz, stanovení koncepce výzkumu, jeho předběžný projekt, předvýzkum, organizační zajištění výzkumu a konečně projekt výzkumu. — Rozebíráje pak podrobněji tyto etapy výzkumu, autor vytýká našim sociologům dosud nedostatečný zřetel k hodnověrnosti (validitě) údajů a závěrů výzkumu. „Problematické ověřování validity (pokračuje) věnuji v současné době značnou pozornost na Západě, hlavně v USA. Mnoho prostředků se tam věnuje zejména na ověřování validity ankety. Organizují se např. k tomu účelu paralelní výzkumy, které zkoumají zcela stejné údaje dvěma různými technikami (např. anketou a řízeným rozhovorem). Tyto výzkumy mají pouze zjistit, zda lidé některé údaje v anketě zatajují nebo naopak přehánějí. Výsledné difference pak slouží jako podklady k opravení výsledků dalších nákladných výzkumů. Tento požadavek k nám zřejmě nepronikl, přestože je naprosto oprávněný“. Údaje, o jejichž hodnověrnosti pochybujeme, je třeba zkoumat pomocí dvou různých technik, např. pomocí řízeného rozhovoru a studia úředních dokumentů, čímž uplatňujeme jakousi křížovou kontrolu. Techniky je proto nutné volit tak, aby se v důležitých a sporných místech překrývaly; při použití jedné techniky se validita ověřuje zpravidla systémem kontrolních otázek.

Rigorózní zkoušky a akademické tituly pro obor sociologie

Vyhláškou ministerstva školství a kultury č. 26 ze dne 27. dubna 1966 byly vydány předpisy pro rigorózní zkoušky a v příloze k ní (ve Sbírce zák. a nař. 1966, částka 10) byl publikován *Seznam fakult a vědních oborů pro rigorózní zkoušky*. Podle tohoto seznamu filosofická fakulta Karlovy university uděluje titul doktora filosofie (PhDr.) pro řadu vědních oborů, mezi nimiž je také sociologie. Sociologie je zařazena jako rigorózní předmět dále do vědních oborů filosofické fakulty University J. Ev. Purkyně v Brně a filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě. Také na Vysoké škole politické ÚV KSČ v Praze je sociologie zařazena mezi vědní obory, v nichž možno získat titul doktora filosofie. — Na fakultě osvěty a novinářství je možno tento akademický titul získat i z pedagogické psychologie; bohužel tu nebylo pamatováno na prohloubené studium sociologie informačních prostředků (novin, rozhlasu a televize), ač má pro ně prvořadý význam teoretický i praktický.

Sociologové a právníci v Jugoslávii

se znovu zabývají starým problémem — odstraněním trestu smrti; také u nás před válkou patřil např. sociolog E. Chalupný a mnozí jiní k těm, kdož se vyslovovali pro zrušení trestu smrti. Odstranění trestu smrti bylo také hlavním tématem 5. konference jugoslávských právníků a prokurátorů, jež se konala v květnu 1966 v Ochridu. Návrh na odstranění tohoto trestu byl tématem úvodního referátu konference, který proslovil profesor Zlatarić, tvůrce moderního jugoslávského trestního práva. Profesor Zlatarić zdůraznil, že pevnost a stabilita socialistického zřízení v Jugoslávii je mimo diskusi. Zkušenost ukázala, že odstrašující působení trestu smrti v kriminálních případech nelze prokázat. Při politických deliktech pak se tohoto trestu v praxi už vůbec nepoužívá. Proto při chystané novelizaci jugoslávského trestního práva musí stát na prvním místě odstranění trestu smrti, přinejmenším v dobách míru.

Rozborem religiozity v Polsku

se zabývá T. M. Jaroszewski v článku *Dynamika praktyk religijnych i postaw swiatopogladowych w Polsce w swietle badań socjologicznych*, který byl otištěn v 1. čísle letošního ročníku Kultury i Społeczeństwa. Jeho studie sleduje výsledky průzkumu sociologů laických i katolických, který zkoumal náboženské přesvědčení obyvatel Polska i vztahy věřících k soudobé společenské problematice. Z výzkumu mimo jiné vyplývá, že z příslušníků inteligence s vysokoškolským vzděláním 40 % se označuje jako nevěřící (tj. ateisté nebo indiferentní), z inteligence všeobecně 34 %, z kvalifikovaných dělníků 25 %, z nekvalifikovaných pracovníků pak 17,8 %. Ostatní část obyvatelstva v těchto skupinách jsou lidé hluboce věřící či věřící. Z další části průzkumu vyplývá, že většina věřícího obyvatelstva Polska zcela akceptuje socialistické společensko-ekonomické zřízení.

Italská mládež

se stala předmětem útoků oficiálních míst proto, že např. žáci poslední třídy střední školy rozdávali letáky proti NATO. Ještě více pozornosti i rozhorlení vyvolaly výsledky ankety, která byla provedena mezi studentkami exkluzivního lycea Parini v Miláně a zjišťovala jejich názory na společenské poměry, náboženskou výchovu, manželství, kontrolu porodnosti a sexuální život. Výsledky této ankety byly otištěny ve školním časopise La Zanzara (Komár), a tak se dostaly do širší veřejnosti, v níž namnoze vzbudily pohoršení; dokonce část italské žurnalistiky, která výsledky ankety přetiskla, psala o „skandálu“.

Odpovědi studentek byly však vážné, svědčily o pocitu odpovědnosti. Soudily např., že v manželství je třeba upřímnosti, že je třeba

ba všude bojovat s pokrořectvím, k otázkám pohlavním přistupovat z vědeckých hledisek. V některých odpovědích — a to bylo příčinou ostré reakce konzervativních kruhů — byla kritizována náboženská morálka a poukazováno na konflikty, které způsobují církevní dogmata atd.

Ještě větší bouři v italské pokrokovější veřejnosti však vyvolala skutečnost, že milánský prokurátor vznesl proti jednomu děvčeti a dvěma chlapcům žalobu pro „nemorální činnost“, opíraje se o zákon z doby — fašismu. Interpelace v parlamentě, hlasy novín, ostrý úvodník v „L'Unita“, dopis vice-premiéra Nenniho — to vše muselo předcházet, aby soud žalobu prokurátora odmítl.

Vývoj lidských práv

je souborným tématem prvního čísla letošního ročníku Revue internationale des sciences sociales (1966. 1). Po úvodu, kterým číslo uvádí Marion Glean, následuje výklad polské socioložky M. Hirszwiczové o marxismu a lidských právech, dále práce o liberální tradici na Západě, o indické a buddhistické tradici atd.

O sociologii v Izraeli

informuje stať D. Danatha otištěná v časopise Revue française de sociologie (1965. 4). Autor uvádí jako střediska sociologického bádání sekci sociologie na Hebrejské univerzitě, kterou vede prof. S. N. Eisenstadt, dále Institut pro sociální bádání řízený prof. L. Guttmanem, Ekonomický ústav (Don Patkin) a nadaci Henrieta Szalda (M. Smilanski). Autor článku uvádí také díla předních izraelských sociologů, převážně věnovaná problémům integrace přistěhovalců, hnutím mládeže a problémům zemědělského družstevnictví. Uvedené informace doplňuje třístránkový seznam knižních i časopiseckých publikací izraelských sociologů.

Humanitas christiana a marxistický humanismus

Svácarský orgán strany práce Vorwärts přinesl v květnovém čísle (1966, 20) referát H. Marksteina o letošním kolokviu marxistů a katolíků, které z iniciativy katolické Pavlovy společnosti řešilo vztahy i pojetí marxistického a katolického humanismu. Z obsáhlé zprávy, která vyčerpává myšlenkový obsah kolokvia, zaznamenáváme partie podložené sociologickým pojetím jednotlivých problémů:

Rakouský marxista Walter Hollitscher vycházel z teze, že vědeckotechnický pokrok je předpokladem další humanizace člověka. Člověk ovládá přírodu využitím jejích zákonů. Pokroková tendence vývoje světa, osvobození a mohutný rozvoj výrobních sil jsou zároveň všeobecným vypracováním tvůrčí potence člověka po stránce tělesné i duševní.

H. Thielike, profesor teologie a sociální etiky na universitě v Hamburku (protestant) se zabýval marxistickou a křesťan-

skou antropologii; zdá se mu, že krea-
 věka, kterou marxismus vytváří, je pouze
 „homo economicus“, že prostřednictvím ekono-
 mického tlaku je v marxismu možné jen
 kolektivní jednání a myšlení, že zde nejde
 o hodnotu člověka, ale o jeho upotřebitelnost,
 že člověk je nástrojem cíle atd. Roger
 Garaudy, vedoucí Centre d'études et des
 Recherches Marxistes v Paříži, napadl a ostře
 odsoudil tyto formulace a pokračoval: Komu-
 nismus není koncem lidských dějin, ale
 vlastním počátkem dějin lidstva. Odstraně-
 ním soukromého vlastnictví jsou vytvořeny
 předpoklady učinit z každého člověka tvůrce,
 z každého člověka — skutečného člověka.

Z hlediska aktuálních otázek politické so-
 ciologie byl zajímavý dialog, který v závěru
 vedli J. Girardi, profesor filosofie papežské
 university Salesiánů v Římě, a C. Lupo-
 rini, profesor filosofie na universitě ve
 Florencii. Girardi, který patří mezi ty, kdo
 hledají společnou cestu, poukazoval na roz-
 por mezi teorií a praxí marxismu — avšak
 totéž lze vytknout křesťanství. Jen vážným
 zkoumáním a překonáváním krajností může
 a musí se na obou stranách prosadit huma-
 nismus a tak otevřít cestu ke společné práci.
 Prof. Loporini, italský marxista, zdůrazňoval,
 že spolupráce je možná jen za předpokladu
 oboustranné evoluce, která je (podle jeho ná-
 zoru) už v proudu. Od katolíků Loporini žá-
 dal, aby osvobodili člověka v jeho víře, aby
 tak se svobodným svědomím mohl dospět ke
 komunismu. Ve skutečně pluralistické spo-
 lečnosti (pokračoval) může světový názor
 upustit od expanzivních snah, protože v ta-
 kové společnosti odpadá nárok na ideolo-
 gický monopol. „Humanismus, obsah kře-
 stianství i marxismu, je základnou spojení,
 které je hodné našeho úsilí, spojenectví v bo-
 hatství a nikoliv v chudobě.“ V obdobném
 smyslu i anglický teolog Paul Oester-
 reicher vyjádřil názor, že antikomunismus
 podporuje antihumanismus.

* * *

V Literárních novinách uzavírá E. Kadle-
 cová svůj referát *Na téma dialogu* (1966, 22)
 konstatováním, že dialog se stal skutečností,
 která něco posunula vpřed a něco otevřela
 jak v křesťanství, tak v marxismu. „Jen
 utopista si může představovat, že se vše bude
 vyvíjet kladně, že rozhovor nemůže být tře-
 ba dočasně umlčen... Jsou zde zásadní pro-
 tiklady v nejzákladnějších východiscích, je
 zde minulost, jsou zde mocenské zájmy, je
 zde tisíc otázek každodenní praxe. Už z toho
 je zřejmé, že dialog nemůže zůstat jen dia-
 logem mezi marxisty a křesťany, ale že vy-
 žaduje stále vyjasňování všech problémů
 i uvnitř křesťanství, i uvnitř marxismu.“

O sociologicky orientovaný pohled na britskou současnost

se pokusil v májovém čísle časopisu Specta-
 tor lord Radcliffe, přední znalec anglic-
 kého ústavního práva. Ve své úvaze „o spo-
 lečnosti v rozkladu“ dovozuje, že britské
 státní a národní sebevědomí klesá, že chybí

nové plány a myšlenky, že se snižuje cel-
 ková duchovní temperatura země. Tváří
 v tvář této situaci stojí anglická mládež se
 svou nevyčerpatelnou energií, avšak společ-
 nost nemá, co by jí nabídl; nedovede jí
 poskytnout dosti široký akční prostor pro
 její mladistvý elán a uplatnění.

Staré společenské vazby — náboženství a
 tradiční mravy, dobrovolná kázeň a sou-
 družnost, převládající světový názor — to
 vše již nepostačuje. Pěstování římských stát-
 ních ctností v 18. století a víra ve svobodu
 v 19. století jsou dnes ve Velké Británii na-
 hrazovány vágní filosofií „řádného chování“.
 Moderní demokracie — pokračuje autor —
 ještě nevyvinula umění politické teorie, které
 spočívá v tom, že přání a žádosti většiny
 nesmí být prosazovány na úkor menšiny,
 ať je velká či malá. Na této základně pak
 autor vidí možnost renesance národního ci-
 tění a v něm nejpevnější pouto, které prý
 dnes ve světě existuje.

K sociologii liberální demokracie

napsal zajímavý příspěvek Karl J. New-
 man ve své knize o pádu demokracie
 v Evropě, o níž přináší kladné hodnotící re-
 ferát Kölner Zeitschrift für Soziologie (1965,
 4). Je to sociologická analýza zajímavá i pro
 nás, protože se dotýká středoevropského
 i českého revolučního roku 1848 a vidí jeho
 konečný nezdár v nevyřešeném poměru mezi
 demokracií a nacionalismem. Newman do-
 vozuje, že mezi demokratickým liberalismem
 a nacionalismem, oběma základními myšlen-
 kami francouzské revoluce, existoval od po-
 čátku rozpor, který byl v demokratických
 hnutích latentní až do roku osmačtyřicátého.
 Na tento rozpor a protiklad ztroskotala také
 středoevropská demokracie v roce 1848. Pol-
 ským demokratům, L. Kossutovi v Uhrách,
 Mazzinimu v Itálii a Frankfurtskému pa-
 rlamentu — všem šlo více o národní nezá-
 vislost a sjednocení než o demokratickou re-
 voluci.

Potom od roku 1848 v nacionálním libera-
 lismu nacionalismus dále zatlačoval libera-
 lismus. Národnostní otázky, zvláště v rakous-
 ko-uherské monarchii, byly už v počátku da-
 leko vzdáleny od svého klasického modelu,
 jakobinské národní demokracie. Také konec
 1. světové války nepřinesl v podstatě žádný
 obrát. Autor pak rozebírá knihu T. G. Ma-
 saryka z r. 1922 *Nová Evropa* a srovnává
 jejího autora s Limanowským: oba věřili
 v syntézu nacionalismu a internacionalismu,
 Limanowski právě jako Masaryk zastával
 dále jednotu nacionalismu, demokracie a so-
 cialismu, ale nejdůležitější jim byla národní
 nezávislost.

Český čtenář německé sociologické revue
 by měl ovšem řadu námitek k Newmanově
 sociologické analýze a rozboru ideových sil
 v českém revolučním hnutí roku 1848. Zá-
 roveň si však uvědomuje, že zahraniční au-
 tor, ač vážně se zabývající a podrobně stu-
 dující středoevropskou problematiku, není
 obeznámen s našimi novými a objevnými
 pracemi, např. o českých radikálních demo-

krátech, jako je V. Osvaldova edice Arnoldova díla. K. Kosíka souhrnný výklad o ideologii a významu českých radikálních demokratů, nebo z poslední doby J. Kočího studie *Havlíček a radikální demokraté* a *Havlíček a austroslavismus* (Dějiny a současnost 1966, 3 a 4). Je to jen jeho vinou — anebo je to také spoluvina těch, kdo výsledky původních českých prací rozšiřujících dosavadní poznání sociálních i ideových sil středoevropské revoluce nedovedou sdělit v zahraničí?

Sociologie politiky v Polsku

O studiu politických věd v Polsku informuje M. Zychowski v březnovém čísle varšavského časopisu *Sprawy międzynarodowe* (1966, 3). Konstatuje především, že dosavadní rozsah i způsob výuky ideologických předmětů na vysokých školách, hlavně filosofie, sociologie a politické ekonomie, nemohly splnit požadavky vyplývající ze soudobé problematiky. Tím byla vyvolána potřeba zavést na vysokých školách nový předmět, základy politické vědy. Autor připomíná, že v Jugoslávii už pět let existují vysoké školy politických věd v Bělehradě, Novém Sadu, Sarajevě a Lublani, které připravují kádry pro administrativní a hospodářský aparát, kulturní a publicistické pracovníky. Také v Záhřebu existuje na tamní univerzitě oddělení politických věd. V kapitalistických státech, USA, Francii, Anglii a jiných, existují školy i fakulty politických věd. Název nového předmětu („Podstawy nauk politycznych“) se zdá Zychowskému vhodný, protože dovolí oprostit se od jalových pseudo-teoretických spekulací i od dogmatismu; musí splnit ideové výchovnou funkci, povzbudit mládež k politickému přemýšlení, dát jí dostatečnou znalost současnosti. Aby v celém státě byla tato práce koordinována, byla současně zřízena Studia Nauk Politycznych a Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych na varšavské univerzitě.

V Polsku, zejména v posledním desetiletí, pokračuje autor, lze konstatovat oživení studií politických změn v současném kapitalismu, hlavně mezi právníky a sociology. Třeba tu uvést mj. práce S. Zawadzského *Państwo dobrobytu* a S. Ehrlicka *Grupy nacisku w strukturze politycznej kapitalizmu*. Některé práce sociologů (J. Wiatra a J. Hochfelda) obsahují příspěvky k sociologii ideologií, zabývají se sociologií politických stran a politických vztahů. Značný dosah v politickém smyslu mají práce sociologů o společenských strukturách, především práce J. Szczepańskiego a S. Wideszpila o sociologii dělnické třídy a inteligence v období socialistické industrializace. „Máme vážné mezery — končí autor — ve studiu politiky i politické evoluce buržoazie i buržoazních stran na Západě, ve studiu přeměn v obsahu i struktuře kapitalistických vlád, ve studiu antikomunismu. Pociťuje se rovněž potřeba sociologicko-historických studií o koncepcích vojenské i politické strategie hlavních imperialistických zemí, o politice Vatikánu i změnách, které se odehrávají v soudobém katolicismu“.

O vlivu americké sociologie v NSR

píše M. R. Lepsius v revui *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (1965, 4), a to u příležitosti německého překladu vybraných statí Talcotta Parsonse (*Beiträge zur soziologischen Theorie*, Berlín 1964). Konstatuje především, že překlady jsou bezesporu indikátorem rozsahu kulturní difúze, umožňují ji a symbolizují i receptivní připravenost. Pozoruhodně dlouho však trvalo — uvažuje Lepsius dále —, než tímto výběrem (který připravil a úvodem doprovodil Dietrich Rüschmeyer) byl širšímu publiku přiblížen Parsons a s ním i novější americká sociologie. S málo výjimkami (Homans, Lipset, Bendix) nebyly dosud do němčiny přeloženy nejdůležitější nové práce z teoretické sociologie. V této souvislosti autor také vytýká, že i přijetí Durkheima bylo v Německu blokováno, což dokládá faktem, že teprve v 70. letech bylo do němčiny přeloženo jedno z jeho děl.

Max Weber redivivus

První číslo letošního ročníku *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1966, 1), který rediguje H. Aubin, přináší přehled nejnovější literatury o M. Weberovi, jímž W. J. Mommsen dokazuje životnost a aktuálnost Weberova sociologického odkazu.

Weber nenašel ve dvacátých a třicátých letech přímého pokračovatele, s výjimkou Talcotta Parsonse v USA. Přesto je vliv jeho prací, který působí dodnes, mimořádně velký a všestranný; dokonce je možno dnes mluvit o nově ožvlém zájmu o dílo M. Webera, který můžeme pozorovat v USA, Anglii, Itálii, NSR a nejnověji i ve Francii. Renesanci zájmu o dílo tohoto významného sociologa dokazují právě nové a nejnovější edice a publikace věnované jeho významu.

Mommsen uvádí zejména tato díla webovské literatury z poslední doby: *M. Weber und die Soziologie von heute* (1965) — sborník projevů ze sociologického kongresu v Heidelbergu. — Zvláštní číslo (1963, 7) *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, které bylo věnováno Weberově památce a významu. — E. Baumgarten: *M. Weber, Werk und Person*. — Za nejcennější však Mommsen pokládá knihu Reinharda Bendixe *M. Weber, An Intellectual Portrait*, která vyšla 1960 v Novém Yorku a v r. 1964 v německém překladu s úvodem R. Königa. Tato kniha podává celkový obraz sociologického díla Weberova a klade důraz zejména na konkrétní výsledky jeho empiricko-sociologických prací. — Kniha K. Löwensteina *M. Webers staatspolitische Anschauung in der Sicht unserer Zeit* (1965) měří důsaznost a platnost Weberových státně politických teorií nejnovějšími politickými událostmi. — Poslední kniha Mommsenem uváděná je práce J. Janoska — Bendla: *Methodologische Aspekte des Idealtypus* (Berlín 1965), věnovaná klíčovému problému Weberova sociologického odkazu.

Václav Osvald

Bulharský list *Rabotničesko dělo* uveřejnil 12. března t. r. stať V. Dobrjanova *Sociologičeska i obščestvenna praktika* (Sociologie a společenská praxe), v níž se mj. praví:

Sociologie jako věda zkoumající vztah mezi různými složkami společenského pokroku má při realizaci nové soustavy plánování a řízení participovat na rozmnožení poznání o stavu a vývojových tendencích sociálních faktorů, jako vědy, vzdělání, kultury, zdravotnictví, reprodukce obyvatelstva, komunikací, ideové politického a mravního vědomí atd. Změna každého z těchto faktorů je závislá na změnách všech ostatních faktorů, a současně tyto změny ovlivňuje. Konkrétní sociologické výzkumy jsou nutným předpokladem pro zdůvodnění pracovní hypotézy experimentu s novou soustavou řízení a zvláště pro její právní realizaci, pro vyhodnocení a vysvětlení jejich výsledků. Dosud však představovala nejzávažnější nedostatek při jejím zavádění okolnost, že nebyly v širším měřítku zapojeny do programu konkrétní sociologické průzkumy, bez nichž nelze plně a přesně stanovit vliv nové soustavy na sociální strukturu společnosti.

Ríkáme např., že pracovní a veřejná aktivita lidí závisí na materiálních a morálních stimulech, na jejich jednotě. Ale dál za tuto všeobecnou formuli se nejde: Nezkoumá se elementární pojetí materiálních a morálních stimulů, jejich vnitřní vazba a prolínání, ani působení různých stupňů jednoty a protikladu těchto stimulů na produktivitu práce. Přitom bez hromadných výzkumů těchto jevů není možno — v soulase s předním úkolem sociálních věd odkrývat strukturu zkoumaných jevů — stanovit zákonitost, trvalé tendence a perspektivy jejich proměn, není možno vyzbrojovat praxi vědecky podloženými návody: Lze jen opakovat všeobecné formule a ilustrovat je náhodně vybranými, nic neříkajícími příklady. Je proto třeba, aby se při zavádění nové soustavy provádělo množství nejrozličnějších konkrétních sociologických výzkumů jak v jednotlivých podnicích, tak v rámci jednotlivých oblastí nebo

Sociologie mnoho dluží společenské praxi a nedovede čelit bouřlivému tlaku životních potřeb. Středem zájmu nejsou klasické práce o klíčových sociologických problémech, ale denní problémy současného vývoje naší společnosti a vědy. Silně je pocítována potřeba zpracovat sociologické problémy základních sociálních jevů: výroby, města, vesnice, rodiny, morálky, vědy, kultury, psychologie atd. Jde o otázku vybudování systému všeobecné sociologie, speciálních sociologických teorií a aplikované sociologie. Je nutné další zkvalitnění metodologie a metodiky sociologických výzkumů, zbývá mnoho vykonat v budování sociologického modelu současné společnosti. Konečně jde o otázku širokého použití sociologických výzkumů při usměrňování společenských procesů.

Nová soustava řízení představuje vhodný podnět k rozvoji sociologie — jen je třeba připravit mu vhodné podmínky, které prozatím v Bulharsku nejsou: Není např. speciální ústav, který by se zabýval plánováním a řízením teoretických a praktických sociologických problémů, není ani jedna katedra sociologie, a ani na jedné škole se sociologie nepřednáší: Nejsou tedy vychovávány žádné sociologické vědecké kádry. Dobrjanov se ptá, jak za takovýchto okolností může sociologie překonat své zpoždění a vyhovět rostoucím požadavkům praxe. Zmiňuje se o sociologických laboratořích závodů, sociologických institucích, knihách a časopisech, i o možnostech výuky sociologie v cizině, a říká: „Jen my značně zaostáváme. Hrstka pracovníků v sociologii v Institutu filosofie při Bulharské akademii věd není v stavu vyhovět rostoucím potřebám vědy a života. To jsou více méně nadšenci, kteří pracují jedině podle vlastního svědomí a přesvědčení, protože nemají oficiální zmocnění a nemají podmínky k zřízení sociologického střediska. Je třeba skoncovat s tímto stavem a dát sociologii všechny podmínky k jejímu rozvoji a zavedení do všech sfér života.

—Mj—

Bernard Berelson — Gary A. Steiner: Human Behavior. An Inventory of Scientific Findings Harcourt, Brace & World, Inc., New York/Burlingame, 1964. Stran 667. Bibliografický a věcný rejstřík.

Kniha obsahuje přes tisíc výsledků vědeckého studia lidského chování. Tyto výsledky podávají výstižný a celkový přehled o předmětu behaviorálních věd (tj. psychologie, sociologie, antropologie a dalších), o způsobu, jakým je tento předmět studován, a o druhu získaných poznatků.

Autoři se zabývají nejprve jedincem, a to možnostmi, hranicemi a procesy, na kterých spočívá lidské chování. Většina uvedených pouček charakterizuje podle autorů lidské chování per se, tedy v jakékoli formě a kdekoli, nikoli pouze chování určité skupiny nebo dokonce určité společnosti. Zahrnují sem vývoj chování (jeho biologické pozadí, růst, socializaci a vývoj osobnosti), vnímání, učení, myšlení a motivaci (fyzilogické a sekundární motivy, typologii osobnosti, frustraci a konflikt, nevědomé motivy atd.).

Po kapitole o rodině (kde se probírají vedle jiného otázky sexuálního chování, dvoreň, manželství a rozvodu) a po kapitole o malých skupinách se probírají otázky organizací, institucí, společenské stratifikace, etnických vztahů, masové komunikace, názorů, attitud a věr, společnosti a kultury.

Každá kapitola je rozdělena do dvou částí. V první části jsou uvedeny definice probíraných pojmů. V druhé části jsou uvedeny „nálezy“, tj. důležité a verifikované generalizace o chování lidských bytostí.

Autoři podávají fakta o lidském chování, nevěnují se však teorii a metodologii behaviorálních věd. A právě tyto otázky by byly důležité vzhledem k postavení, které tyto vědy zaujímají ve Spojených státech.

V knize je uvedeno množství diagramů a kvantitativních výsledků — behaviorální vědy zdůrazňují kvantitativní přístup. Předložená fakta jsou bohatě dokumentována.

Je škoda, že autoři nevěnovali více pozornosti vzájemnému působení mezi jednotlivými faktory, např. mezi jednotlivými institucemi, společenskou strukturou a osobností, ideami a chováním.

J. L. P.

Volkov G.: Sociologija i tehnika in „Kommunist“ 1965, č. 17.

Posledních 100 let vývoje lidské společnosti charakterizuje autor tím, že dva základní směry lidské činnosti — výrobní práce a vě-

decká práce — se spojily v jediný přetvářející proud. Sociologické problémy techniky jsou dnes spjaty s problémy rozvoje vědy jakožto celostního systému. Moderní věda je v určitém smyslu potencionální technikou, technika pak zvěcněnou vědou. Autor velmi podnětně staví otázku o vnitřních hybných silách vývoje techniky, jež podle něho nelze najít mimo proces práce. Jde mu zejména o vzájemné působení přirozených a umělých orgánů lidské činnosti, které je podle jeho názoru založeno na principu funkční jednoty (relativní příbuznost mezi pracovními orgány člověka a technickými prostředky, které je „modelují“) a na principu doplňování (technika nekopíruje lidské pracovní orgány, ale doplňuje je, zesiluje jejich výrobní možnosti). Společnost zná tři základní historické způsoby spojení člověka a techniky: 1. ruční práce (člověk jako hlavní článek, specializace nástrojů, subjektivní typ vazby člověka a techniky); 2. práce na strojích (dělník jako součást dílčího stroje, mechanizace, objektivní typ vazby); 3. práce s automaty (člověk vedle technologického procesu, kybernetizace, svobodný typ vazby).

Vedle chemizace lze dnes hovořit též o biologizaci (technické využití biologických vlastností živé hmoty) a fyzikaci výroby, které se všichni uplatňují prostřednictvím automatizace.

D. S.

Hillmann G.: Bürokratisierung oder Belegschaftskooperation in: Atomzeitalter 1961, č. 1.

Studie začíná historickou analýzou utváření dvou systémů v kapitalistickém podniku: systému hierarchického a systému bezprostřední produkce. Tento klasický model se mění vlivem tendence ke kolektivnímu vedení ve velkopodnicích, rostoucího počtu úředníků, přírůstku nových dělnických skupin mimo bezprostřední produkci, spolupráce skupin a oddělení bez zásahu podnikové hierarchie atd. Autor hovoří o krizi hierarchie, která buď musí určité funkce (nákup, stanovení mezd, disciplinární moc atd.) předávat štábním útvarům anebo je sdílet s podnikovou radou. Síla dělníka za podmínek vyšší techniky spočívá v tom, že řada jeho funkcí nemůže být obsažena v příkazech a předpokládá vlastní rozhodování, znalosti, orientaci a iniciativu. Největší hrozbou pro výrobu a vedení představuje postoj, že bude dělat jen to, „co mu bude přikázáno“. Autor uvádí řadu hlasů proti liniovému systému podnikového řízení. Kritizuje dokument asociace

zaměstnavatelských svazů, který se sice staví proti přísně autoritativním metodám řízení, ale současně zdůrazňuje nutnost podnikové hierarchie. Prání nerušené bezkonfliktní spolupráce v byrokraticky organizovaném podniku je podle autora iluze. Pokouší se nastínit charakter demokraticky organizovaného podniku, opřeného o kooperaci osazenstva; nebyl by sice bezkonfliktní, ale umožnil by „rozpuštění byrokracie v demokratické kooperaci“. Studie obsahuje řadu reálných sociologických analýz existujících vztahů, ale je otázkou, o co méně jsou její vlastní návrhy iluzorní ve srovnání s těmi, jež kritizuje. V každém případě je to jeden z dokladů toho, že se dnes v NSR stále více do středu pozornosti dostává problematika podnikové participace osazenstva.

D. S.

Chrbolka J., Starnovská E.: K sociologickým průzkumům na závodech

Státní výzkumný ústav ekonomiky ve spo-
třebním průmyslu, Praha 1965.

Cyklostylovaná publikace uvádí kromě populárního výkladu o předmětu a významu sociologie (které přisuzuje analytickou funkci zkoumání struktury lidského počínání a funkci inženýrsko-organizátorskou) a přehledu základních sociologických metod a technik zejména výsledky některých průzkumů, provedených v podnicích spotřebního průmyslu. Tyto výsledky jsou zde zpracovány pouze lineárně, nikoli v korelačních tabulkách. Průzkumy byly zaměřeny převážně na problematiku pracovní hygieny a pracovní doby (též přestávek) zaměstnaných žen. Jejich pracovní doba včetně práce v domácnosti se pohybuje kolem 13 až 14 hodin denně. V tom podle autorů spočívá příčina řady konfliktních situací. Bylo zjištěno toto pořadí objektivních příčin neplnění výkonových norem v konfekčních závodech: 1. nedostatky v organizaci práce, 2. pracovní prostředí, 3. pracovní předmět, 4. pracovní prostředky, 5. charakter pracovní činnosti. Ze subjektivních činitelů měly význam postoje k povolání, věk, malá zručnost, špatná spolupráce v kolektivu, zdravotní stav a mateřství. Na jiných třech závodech bylo zjišťováno, jak pracovníci hodnotí pracovní podmínky a lidské vztahy na pracovišti. Ověřilo se, že spokojenost a dobrá pracovní pohoda ovlivňují příznivě pracovní výkonnost, snižují fluktuaci a dokonce nemocnost, zlepšují vzájemné vztahy pracovníků i jejich vztah k pracovišti a závodu, zvyšují zájem o práci a odpovědnost za její výsledky. Stupeň spokojenosti s prací a s výdělkem i stupeň identifikace se závodem se v různých závodech podstatně odlišoval. Např. na otázku „Máte ráda svůj závod?“ odpovědělo kladně v jednom závode 85,6 % žen, v druhém 46,0 %, ve třetím pouze 17,1 %. Studie však nezjišťuje příčiny těchto rozdílů. Autoři konstatují velký praktický význam sociologických výzkumů pro řízení průmyslu.

D. S.

Brown R., Social Psychology.
Free Press, New York 1965, 785 str.

Social Psychology Rogera Browna (amerického čtenáři je R. Brown znám svou prací *Words and Things*) je vysokoškolskou učebnicí. Na rozdíl od mnoha učebnic nepodává definici oboru, který předkládá studujícím. Sociální psychologie je mezioborovou disciplínou bez pevných hranic. Brown se proto odmítá vázat definicemi a neusiluje ani o tematické ujednacení práce. Ve volném sledu pěti kapitol pojednává o základních oborech výzkumu. Východisko celé práce tvoří první část věnovaná sociálnímu chování zvířat. (Zde věnuje autor pozornost především Wynne-Edwardově homeostatické teorii sociální organizace.) Tato část tvoří jakousi společnou srovnávací základnu pro celou řadu problémů, o nichž autor pojednává v dalších kapitolách. Druhá část je věnována problémům psychologie a sociální struktury. Struktura třetí části připomíná svou jednoduše strukturu celé knihy. Celá je věnována problémům socializace dítěte a je podle mého soudu jednou z nejzávažnějších a nejzdařilejších částí publikace. V první kapitole autor seznamuje amerického čtenáře podrobně s pracemi Jeana Piageta. V dalších dvou kapitolách se věnuje problémům psycholingvistiky. Psycholingvistika představuje nejvlastnější doménu autorových výzkumů. V závěrečné kapitole této části autor seznamuje čtenáře s psychoanalytickými přístupy k problémům osvojování si morality dítětem. Čtvrtou část knihy tvoří problematika osobnosti a společnosti. Závěrečnou část věnuje autor sociálně psychologickým procesům.

Autorovi se daří sladit v průběhu výkladu srozumitelnost a poutavost s vysokou vědeckou úrovní a náročností. Student se při studiu cítí být pravděpodobně méně poučován, než tomu bývá při studiu jiných učebnic, zato však hlouběji a bezprostředněji vtahován do samostatné vědecké práce.

J. T.

Gerhard Schmidtchen: Dotazovaný národ. O vlivu výzkumu mínění na politiku

(Die befragte Nation. Über den Einfluss der Meinungsforschung auf die Politik.) Fischer Bücherei, Frankfurt n. Moh., 2. přepracované vydání 1965, 224 str., 2,40 DM.)

Autor — spolupracovník Allensbašského institutu — se v práci zabývá nejprve historií výzkumů veřejného mínění v NSR v posledních 15 letech. Dochází k závěru, že dnes sotva existuje nějaká oblast veřejného nebo soukromého života, o níž by demoskopové nejevili zájem, a vyslovuje podiv nad tím, že instituce zabývající se výzkumem veřejného mínění nacházejí stále dost lidí ochotných zodpovídat leckdy i nemálo indiskrétní otázky.

Dále věnuje autor pozornost vztahu demoskopie a politického života NSR. Ukazuje, jak politika a propaganda všech politických stran jsou různým způsobem výsledky výzkumů veřejného mínění a jejich analýzami ovlivňovány. Připomíná smlouvu, kterou

v roce 1950 uzavřela vláda s Allensbašským institutem za účelem získávání pravidelných měsíčních informací o názorech a náladách obyvatelstva. Skutečnost, že by k volebním vítězstvím CDU v letech 1953 a 1957 bez služeb Allensbašského institutu nebylo mohlo dojít, potvrzuje mimo jiné citováním dopisu, jímž dr. Adenauer po vítězných volbách v r. 1957 děkuje spoluzakladateli institutu výslovně za volební pomoc.

Rozbor těchto a celé řady dalších skutečností vede autora k závěru, že zveřejňování výsledků výzkumů veřejného mínění a jejich analýz, zejména pak volebních prognóz na takovémto materiálu založených, ovlivňuje jednak mínění voličů, jednak politickou a propagační práci západoněmeckých politických stran, a to především v předvolebním boji.

—nk—

Hans Joachim Orth: POLEN — Partner von morgen

Gerhard Stalling Verlag, Oldenburg und Hamburg, 1965, str. 255

Práce, která velmi seriózně a objektivně informuje západoněmeckou veřejnost o „budoucím partnerovi“ — o hospodářství Polska. Ukazuje, jak pojem „polnische Wirtschaft“, který je dosud stereotypní představou mnohých Němců, byl už překonaný dnešní polskou skutečností. O výchozím stanovisku autora svědčí i podtitul knihy *Auf dem Wege zur europäischen Wirtschaftsmacht*. Informace o nejrůznějších oblastech polského života jsou určeny především ekonomicky zainteresovaným čtenářům: jsou zde kapitoly o hlavních odvětvích polského průmyslu, rozbor stavu polského zemědělství, pohledy na zahraniční obchod, na systém polských odborů, na přípravu kvalifikovaných kádrů i na úspěchy polského umění v cizině. U nás publikaci podobného typu o Polsku zatím nemáme, třebaže je to hospodářský partner našeho dneška. Sociologa samozřejmě zajímá také přístup autora a jeho interpretace faktů: autor, který jistě není socialista, vychází z názoru, že v Polsku je proces „demokratizace a uvolnění“ nejdále ze zemí socialistického tábora. Odvolává se nejednou na hlasy polského katolického tisku a akcentuje vždy spíše kritické názory a samohodnocení polské strany: protože však přitom vždy respektuje fakta, bojuje tím vlastně nejúčinněji proti předsudkům ve vědomí západoněmecké veřejnosti a proti všem argumentům o „nesvobodě a diktatuře“, jak je šíří antikomunistická propaganda. Mohli bychom si jen gratulovat, kdyby stejně seriózní publikace vyšla v NSR i o naší republice.

—sol—

Průkopníci z Horácka, sv. 9

Svazek 9 sborníku Průkopníci z Horácka (vyd. OÚNZ — Okresní ústředí zdravotní výchovy obyvatelstva, Nové Město na Moravě) je věnován regionálně historickým aspektům díla profesora I. A. Bláhy. Skládá se ze dvou statí:

1. Dr. Josef Mikulec: *Profesor Dr. I. A. Bláha a Novoměstsko* (Příspěvek ke kulturním dějinám kraje)
2. MUDr. Karel Daněk, CSc.: *Lékařovy poznámky k životu a dílu prof. Dr. Arnošta Bláhy*.

První stať se zabývá především Bláhovou osvětovou prací mezi lidem na Horácku. I. A. Bláha ztrávil v Novém Městě na Moravě značnou část svého života — od roku 1904 působil jako profesor němčiny a francouzštiny na místní reálce (s přestávkami několika let, např. pro studijní cesty nebo vojenskou službu) až do roku 1919. Nové Město na Moravě bylo jeho první učitelské působišť a zvláště v letech 1904—8 se nadšeně věnoval osvětové práci. Přispíval do krajského čtrnáctideníku „Ozvěna z Novoměstska“, byl jedním ze zakladatelů a nejagilnějších členů volného přednáškového sdružení, které pořádal v celém kraji přednášky s náměty z českých dějin a literatury i s náměty praktickými z oboru hygieny, výchovy, zemědělství atd. Založil lidovou knihovnu poučné a zábavné četby, stál u kolébky místního odboru Národní jednoty, přispěl k založení Horáckého muzea a získal pro ně místnosti. Jeho odjezd na roční studijní cestu do ciziny znamenal úpadek místní osvětové činnosti.

V Novém Městě na Moravě vznikla i řada jeho odborných článků a sociologických studií otiskovaných od roku 1908 v České Mysli, Naší době atd. Jsou to např. *Individuum a společnost* 1908, *Maloměstské tradice* 1908, *O národnosti* 1909, *O sociologii v pedagogice* 1911, i jeho habilitační práce *Město* 1914.

V době novoměstského působení I. A. Bláhy vznikly i dva dotazníky — dotazník o domácím a lidovém průmyslu, a v přípravě sociálně hygienické studie novoměstského odboru Národní jednoty „Horácké dítě“ dotazník k tomuto tématu. Tento dotazník o horáckém dítěti vznikl po některých úpravách podle vzoru pro průzkum dětí na Valašsku, který sestavil Pokrokový politický spolek valašsko-meziříčský. Dotazník byl velmi obsáhlý, obsahoval ve svých 12 odstavcích problematiku zdravotnickou a sociální, všiml si poměrů hmotných i kulturních. Roku 1907 I. A. Bláha uvedl akci programovým článkem v Ozvěně z Novoměstska. Vytýčil v něm vědecké a praktické cíle, které dotazník sleduje, a žádal o spolupráci zvláště vesnické učitele. Akce, v mnoha hlediscích předstihující svou dobu, nebyla pro svou velkou náročnost a rozsáhlost zpracována do určitých výsledků, mj. proto, že iniciátor a organizátor akce I. A. Bláha odjel roku 1908 na roční studijní cestu do zahraničí.

Druhá stať sborníku obsahuje rozbor některých stářých bodů mezi myšlením I. A. Bláhy a problematikou lékařskou. Autor charakterizuje dnešní obory léžící mezi lékařstvím a sociologií a vzájemné vztahy lékařství a sociologie. U I. A. Bláhy vytyčuje hlavně jeho postoj sociálního reformátora, vzniklý z jeho myšlení sociologického, etického a pedagogického. Upozorňuje na to, že I. A. Bláha zdůrazňoval především význam výchovy, a to i zdravotní výchovy a psycho-

hygieny. Vybírá 3 oblasti sociální skutečnosti, jimž se I. A. Bláha ve svém díle věnoval: rodinu a vývoj dítěte, práci, volný čas. Analyzuje Bláhovy zásady morálky a charakterizuje, v čem jsou jeho myšlenky dnes aktuální, v čem připomínají ožehavé otázky dneška.

Sleduje, jak a čím právě raná novoměstská léta I. A. Bláhy přispěla k začátkům a formování jeho sociologického myšlení. Cituje vlastní slova Bláhova, jimiž to přiznával ve své *Vzpomínce* v Almanachu Horácké krajině výstavy v Novém Městě na Moravě 1925, str. 93: „Zmíním se jen o tom, jak mne Nové Město naučilo myslet sociálně. Tu jsem

se dostal na dráhu, jež měla zůstat i napříště trvalým zájmem mého života. Přiveden jsem byl totiž k soustavnému studiu jevů společenských, k sociologii. Ve velkém městě může, kdo chce, žít poměrně osamoceněji než na malém městě. Na malém městě je více vtahován nutnostmi života do veřejné práce, do činnosti spolkové, vzdělávací, politické, sociální. Tu si musí naléhavěji, a někdy i velmi bolestně, uvědomovati otázku o poměru jednotlivce ke společenskému prostředí, kam až sahá právo jednotlivce a jak se bránit, aby tlaku tohoto prostředí nepodlehli...“

V. R.

Redakce SČ upozorňuje naše čtenáře, že Sociologický ústav ČSAV má v plánu vydávání *interních textů informujících o projektech, výzkumech a jiných pracích z oboru sociologie*. Tento vnitřní studijní materiál bude neprodejný a bude vycházet v nákladu cca. 300—600 výtisků. Autoři budou většinou pracovníci SÚ, ale mohou působit též mimo ústav.

* * *

Vyzýváme naše autory, aby redakci SČ zasílali *statí o výzkumech již zpracovaných* a nikoli teprve plánovaných, případně — jde-li o výzkumy důležité —, o jejich částečných výsledcích. O stadiích výzkumu, které předcházejí dosažení relevantních výsledků, lze naše čtenáře stručně informovat v rubrice Zpráv a informací a tak upozornit sociologickou veřejnost na tyto výzkumy, případně ji žádat o spolupráci.

* * *

Průzkum čtenářských zájmů mládeže, o němž jsme přinesli základní informaci v č. 5/1965 našeho časopisu, je zpracován. a o jeho některých výsledcích bude pojednávat článek autorky průzkumu Libuše Šilhánové v některém z prvních čísel příštího ročníku. Do 5. čísla 2. ročníku — jak jsme slíbili — nebylo možno článek zařadit z technických důvodů.

* * *

Zpráva k avizované 2. části bibliografie k problematice mládeže

V čísle 3/1966 našeho časopisu měla být uveřejněna druhá část bibliografie k problematice mládeže, vypracovaná M. Kubíčkovou a E. Petrovskou, jako pokračování první části z č. 6/65 Sociologického časopisu (autorky: M. Kubíčková a L. Malická). Vzhledem k poměrně již značně specializovanému charakteru této druhé části bibliografie, zaměřené především na tituly k problematice vysokého školství a vysokoškolských studentů a zahrnující tituly nejen vysloveně sociologického charakteru, bude tato 2. část publikována v časopise Ústavu marxismu-leninismu

pro vysoké školy, tj. v *Přehledu vědecké a pedagogické práce kateder marxismu-leninismu* — a to asi v čísle 4/1966. Autorky druhé části bibliografie, které po dohodě s oběma redakcemi přesunutí publikace navrhly, se navíc domnívají, že uveřejnění výběrové bibliografie v *Přehledu* je též účelnější, neboť Ústav marxismu-leninismu byl MŠK pověřen rezortním výzkumem problematiky vysokoškoláků a plní do jisté míry funkci koordinátora výzkumů vysokoškoláků, prováděných většinou katedrami marxismu-leninismu.

Redakce Sociologického časopisu při této příležitosti upozorňuje na několik tiskových chyb v první části bibliografie z čísla 6/1966:

- na str. 771: Kob J.: *Erziehung im ... und Schule*
- na str. 771: Habermas...
- na str. 772: Seltitz...
- na str. 772: Szczepański J.: ... *zagadnienia wyższego...*

Psychosociolog — nová profese nebo mimikry sociologa?

Pod tímto názvem zaslal Miloš Albrecht, promovaný psycholog, diskusní příspěvek k článku Rudolfa Battěka *Projekt základních úkolů pro nově zaváděnou funkci psychosociologického pracovníka v průmyslovém podniku*, uveřejněnému v č. 6/1965 našeho časopisu. Diskusní příspěvek M. Albrechta prozatím neotiskneme, neboť považujeme diskusi na toto téma za předčasnou. Článek R. Battěka jsme otiskli především z toho důvodu, že jsme považovali za účelné zdůraznit našim čtenářům nutnost zamyslet se nad projektem práce průmyslového sociologa, jehož funkce se u nás teprve zavádí a je bohatá na nerozmanitější problémy. Chceme zde zdůraznit, že stanovisko R. Battěka je stanoviskem autora a nikoli stanoviskem redakce SČ, která je považuje za diskusní.

Plně chápeme, že M. Albrecht jako průmyslový psycholog má na postavení a úkoly psychologů a sociologů v podniku zcela jiný názor. Vytýká Battěkovi „neseriózní snahu a) využít existující systemizace psychologů v průmyslových závodech a současně ochotu ze strany závodů tato místa obsazovat, b) využít nedostatku kvalifikovaných odborných psychologů“; dále to, že jeho koncepce „bere

psychologům část jejich problematiky a sociologa vybavuje funkcí psychosociologického pracovníka, aby mu dal právo suplovat psychologa (tj. redukuje rozsah psychologie a úkolů, které má psychologie v průmyslové praxi) — a stejně tak umožňuje psychologovi zastávat funkci podnikového sociologa: Tím „zasévá sémě existenčního boje mezi dva vzájemně se doplňující obory“ a „vytváří podmínky pro nekvalifikovanost práce vyplývající ze vzájemného nahrazování a ne doplňování obou oborů“. Důsledkem pak je „vyvolávání zbytečných averzí, hostilních postojů a kompetenčních sporů.“

Dále vytýká M. Albrecht Battěkovi teoretické, metodologické a koncepční nejasnosti v pokuse o využití sociologie v oblasti hospodářství a účelovost jeho základní teze, zaměřující týmovou spolupráci s tzv. „prolínáním úkolů“, vyúsťujícím dokonce v tom, že uděluje sociologovi „právo řešit úkoly i z jiných oblastí psychologie (psychologické profesiografie, klinicko-psychologické péče o zaměstnance aj.)“, a tak „dovoluje de facto laikům řešit úkoly, které vyžadují úplné psychologické vzdělání a praxi, mají-li být řešeny efektivně“, na odborné úrovni. Říká dále, že koncepce Battěkova psychosociologa předpokládá znalost základů psychodiagnosti-

ky a psychoterapie — což uvádí do souvislosti s „přinejmenším zajímavou snahou některých sociologů používat všech sociálně psychologických postupů a stále více i dalších psychologických (včetně psychodiagnostických) metod“. Pochybuje o správnosti aplikace sociometrických metod a technik sociologem, neboť „může docházet k deformaci psychologických aspektů v sociologickém výzkumu, nebude-li se na něm podílet kvalifikovaný a zkušený psycholog“. Školení v psychologii, jehož se sociologům dostává, nemůže být v žádné podobě a rozsahu (má-li zůstat sociolog sociologem) natolik vyčerpávající, aby sociolog mohl pracovat v psychologickém výzkumu a praxi a naopak. V praxi pak vede „konceptce“ psychosociologického pracovníka, případně složky na závodech k posílení vědomí (a podle toho i k opatřením ze strany vedení závodu), že tyto obory se více méně zastupují a jeden vylučuje nutnost uplatnění i druhého.“

Domníváme se, že už jen z uvedeného vysvítá obtížnost situace v tomto směru — a zároveň i důvody, které nám prozatím brání otevřít na toto téma diskusi. Jistě však k diskusi časem dojde a doufáme, že M. Albrecht v ní uplatní své poznatky a zkušenosti.

Redakce Sociologického časopisu

Z edičního plánu našich nakladatelství pro rok 1967¹

Sociologie v SSSR

Pro české vydání byly vybrány stati zahrnující některé zajímavé výsledky sociologických výzkumů v SSSR a metodologické stati o těch otázkách, které nejsou dosud v naší literatuře zpracovány. 256 stran, brož. cca. Kčs 13,50

Sociologie a filosofie

Publikace je reprezentativním výběrem z nejlepších prací představitelů tzv. frankfurtské školy v NSR (Adorno, Friedenburg, Habermas). 240 stran, brož. cca. Kčs 12,50.

STEINER H.: Teorie propagandy

V naší literatuře první práce, která systematicky analyzuje filosofické, sociologické a sociálně psychologické aspekty propagandy. Je založena na dobré znalosti rozsáhlé zahraniční literatury a snaží se kriticky se vyrovnat s dogmatickými názory na úkoly, formy a možnosti propagandy, které se v naší praxi ještě často používají. 240 stran, brož. cca. Kčs 11,50.

Stručný sociologický slovník

Publikace je kolektivním dílem našich nejlepších odborníků. Obsahově je slovník zaměřen na výklad hlavních pojmů obecné sociologie, hlavních metod, technik a procedur sociologického výzkumu. 608 stran, váz. cca. Kčs 32,—.

SZCZEPAŃSKI J.: Otázky současné sociologie

Hlavním úkolem knihy je ukázat, jak fungují společenské instituce v procesu vývoje dnešní společnosti. Zvlášť významná kapitola je věnována výchově a rodině. Autor v ní analyzuje rodinu jako sociální skupinu, vymezuje její postavení v současné civilizaci a zamýšlí se nad otázkou, kdo je odpovědný za výchovu mládeže a jak lze na novou generaci nejučinněji působit. 132 stran, brož. cca. Kčs 7,—.

KLOFÁČ J. — TLUSTÝ V.: Soudobá sociologie I.

Druhé vydání, doplněné o zhodnocení nejnovější literatury. 528 stran, váz. cca. Kčs 37,50.

KLOFÁČ J. — TLUSTÝ V.: Soudobá sociologie II.

Navazuje volně na díl I., ale je relativně samostatným celkem. Obdobným způsobem jako díl I. zpracovává sociologické teorie vývoje techniky a vědeckotechnické revoluce. 496 stran, váz. cca. Kčs 36,— (možno objednat samostatně!).

Kvantitativní metody v sociologickém průzkumu

(kolektiv autorů)

Příručka nastiňuje materialistický model poznávacího procesu v sociologii, přizpůsobený pro uplatnění kvantitativních metod. Výklad se opírá o hodnocení nejnovější světové literatury, je velmi názorný (výklad znázorněn grafy) a má vysokou pedagogickou hodnotu. 688 stran, váz. cca. Kčs 40,—.

MUSIL J.: Sociologie soudobého města

Publikace je v naší literatuře prvním fundovaným pokusem o sociologickou analýzu urbanizace společnosti v souvislosti s řadou doprovodných jevů — sociální organizace, struktury společenských institucí, sociálních vztahů apod. 288 stran, brož. cca. Kčs 15,—.

NOELLOVÁ E.: Výzkum veřejného mínění

Shrnuje zkušenosti z průzkumů prováděných v NSR. 288 stran, brož. cca. Kčs 15,—.

FILIPCOVÁ B.: Člověk — práce — volný čas

Autorčina studie je založena na důkladné znalosti nejnovější světové literatury o daném tématu a zasahuje problematiku volného času do širšího kontextu otázek vývoje moderní průmyslové společnosti. 256 stran, brož. cca. Kčs 13,50.

JANOUSEK J.: Sociální komunikace

Knihy je rozdělena do několika kapitol: Kap. 1 „Lidé ve společenských vztazích“ analyzuje vnitřní souvislost komunikace s povahou společenských vztahů. Jádrem práce je kap. 2 — „Sociálně psychologická povaha komunikace“. Kap. 3 se zabývá metodologickými důsledky autorovy koncepce a kap. 4 aplikuje teorii sociální komunikace na sféru řízení společnosti. 286 stran, brož. cca. Kčs 15,—.

GALLA K.: Kapitoly ze sociologie výchovy

Publikace podává základní pohled na problémy sociologie výchovy. Objasňuje nejdůležitější

¹ Upozorňujeme naše čtenáře, že zde uvedené dílky odborné literatury, Praha 1, Na příkopě 22 —

knihy si mohou zájemci již nyní zajistit ve Stře-Slovanský dům, tel. č. 222—432.

tější pojmy z této oblasti a ukazuje, jak přistupovat k současným problémům ze sociologického hlediska. Vysvětluje, jak byla a je sociologie pěstována v západních zemích a jak se uplatňují sociologická hlediska v teorii a praxi socialistické výchovy. 88 stran, brož. cca. Kčs 6,—.

KŁOSKOWSKA A.: *Masová kultura*

Kniha je v naší literatuře prvním fundovaným pokusem o obecně sociologickou analýzu jevů masové kultury. Výklad je zasazen do širšího rámce problematiky vývoje moderní industriální společnosti a dotýká se proto také aktuálních otázek antropologických. 336 stran, brož. cca. Kčs 18,—.

SAMALÍK F.: *Člověk a instituce*

Práce je sociologickou studií o postavení člověka v institucích, o významu a úloze institucí v současném světě. Seznamuje čtenáře s výsledky nejnovější sociologické literatury z této oblasti a vyrovnává se s jejími krajními tezemi. Smyslem práce je vytěžit na základě kritické analýzy buržoazní literatury poznatky z oblasti organizace a organizačních vztahů, jichž by bylo možno použít při řízení socialistické společnosti. 400 stran, brož. cca. Kčs 21,50.

Věda a řízení společnosti

Příručka je dílem velkého autorského kolektivu, složeného z našich nejlepších odborníků. Podle vzoru některých úspěšných zahraničních publikací podává systematický výklad základů těch vědních disciplín, které se dotýkají problematiky řízení a jejichž znalost je nezbytná pro každého vedoucího pracovníka, který musí ve své práci využívat velkého štábu expertů (sociologie, psychologie, kybernetiky, logiky, politické vědy a pod.). Její struktura odpovídá struktuře kursů o vědeckém řízení, které se dnes začínají přednášet v různých institucích zabývajících se výchovou řídicích pracovníků. 544 stran, brož. cca. Kčs 27,50.

ZIELENIEWSKI J.: *Teorie organizace a řízení*

Publikace je reprezentativním dílem polské teoretické práce v oblasti organizace a řízení. Shrnuje a novátorsky zpracovává výsledky zahraniční a polské literatury a navazuje tak na tradici polské praxeologické školy, založené T. Kotarbinským. 512 stran, brož. cca. Kčs 26,—.

Vlastimil Drábek

Blanka Filipcová: Researches of Free Time and Leisure — Some Results and Methodological Problems

1. In order to ensure the comparability of researches it is necessary to study the problem of criteria for classifying free-time activities. One of the potential viewpoints is the differentiation of activities allowing to discriminate those which are indispensable, irreducible and incapable of being replaced (such as sleep, food, care of oneself) from activities which can be reduced or replaced (particularly housekeeping, capable of being replaced by the development of technique and services); these represent the potential reservoir of leisure.

2. In Czechoslovakia where 43.6% of all employed people are women (i.e. roughly 75% of women in the productive age), it is especially housekeeping that represents a very difficult problem. This is also evident from the comparison of the free-time structures of men and women in the research carried out by the ÚKLKS in 1960–1961. Man sleeps longer than woman, devotes more of his time to eating and care of his own person. Woman devotes approximately four times as much time to household work and has almost by a half less free time than man. The problem of woman's emancipation in our time has been shifted to another level. It is no more a question of an equality of rights within the sphere of work, but in the whole style of life within the sphere of free time and leisure.

3. How does leisure affect the model of family life? If, in a traditional family, man spends his free time alone or with his friends, today the claim to spend leisure in each other's company becomes self-evident — especially on the part of young people. Young people entering marriage prefer a pleasant holiday and the possibility of possessing some means of transport to the traditional "trousseau". The limits of the possibilities of the role of leisure in the development of family can be characterized by the question: does it offer new possibilities of a positive development of internal family bonds, of the consolidation of the family, or does it contribute to its disintegration? What form does the relation between parents and children take in connection with leisure? Does a new, more human authority of friendly relations come into existence, overcoming the authority based on the distance between parents and children, or vice versa, does

free time spent in each other's company — during which people, their properties and relations, not obscured by the screen of procuring, are far more exposed — rather lead to the weakening of parental authority?

4. Free time represents a sphere of most varied activities. Both the Soviet (Strumilin, Goncharenko) and the Czechoslovak (ÚKLKS) researches confirm that the structure of these activities is strongly influenced by

- a) the degree of education
- b) the age.

Surprising is the ascertainment that the leisure of man and that of woman substantially differ in quantity but are equal with respect to the structure of activities (i.e. the same hierarchy of activities) and, apparently, also to the dynamics of this structure.

5. Any comparison between the various researches is greatly impeded by a different understanding of some basic categories, especially the category of activity — passivity, mostly occurring in every research in another sense. The classification of free-time activities in terms of this criterion is more than questionable. The character itself of human activity contains both the moments; every (or almost every) human activity is directly or indirectly related to somebody, to another person who accepts, tolerates it. Thus acceptance, passivity is nothing external, representing a metaphysical contradiction to activity, but it is an intrinsic, organic component of activity. A wholly inadequate reflection of these relations is the formation of the antinomy of pure activity (which is desirable) and pure passivity (as something undesirable). No human activity is either active or passive, but can be and is exercised by man in a various — smaller or larger — degree of activity and passivity. The proportions may vary. This statement implies a question which the sociology of leisure must seek to answer: which factors influence the degree of active or passive behaviour?

6. What are the attributes of free-time activities? Freedom of choice, voluntariness, disinterestedness? The main sense of these activities is not inherent in their intermediary function. They do not operate primarily as a means for attaining a certain aim but rather in an unmediated relation to a person: the activity itself forces itself to the fore, and, with it, the value of the moment, of the present experience.

These characteristics make us remain on the level of the individual's relation to leisure and thus, to a certain extent, in the

sphere of the given reality. Leisure also has its social aspect; on the one hand, this is the level on which man goes beyond this given reality, and thus beyond himself; on the other hand, it is from here that the most essential determinations and stimuli come. In this connection the question arises where to classify two significant groups of activities: the most various forms of study and self-education aiming at professional perfection, and social and political activity. Due to their character, these activities represent a bridge between work and leisure. Nevertheless, it is possible to consider them as an organic component of the content of leisure, as its most expressive socially engaged part in which man contributes to the development of certain processes, retroactively creating the conditions necessary for the humanization of leisure itself.

Milada Švigová: Principal Trends in the Sociology of Leisure

1. *Conception of leisure in the 19th century.* As early as the last century three fundamental trends can be traced in the sociology of leisure:

a) The negativistic trend, which does not respect the value of leisure, was theoretically formulated by the English classical economy, particularly by A. Smith. According to Smith and his followers, the working hours and work in its direct form can be regarded as the only source of wealth. Leisure was placed in connection with uselessness and idleness.

b) The sceptical trend which recognizes the origin and development of leisure, but mistrusts the values that are, or can be realized during leisure. It was Alexis de Tocqueville who launched the sceptical trend in the last century, showing that the development of material production in America would insure both wealth and leisure to all the members of society. At the same time he indicated that leisure would create a new type of silent slavery and egoism making people unable — due to accumulated wealth — not only to revolt, but also to realize new values in their free time. A. de Tocqueville connects the development of leisure with a disconsolate uniformity of people.

c) The optimistic trend perceives and emphasizes new values which the beginning and development of leisure create both for society and the individual. The optimistic trend dealing with problems and evaluation of leisure was initiated by K. Marx and F. Engels. Their fundamental contribution has two aspects: First of all, it is the dynamic conception of the unity of work and leisure as a sphere of liberty and necessity, overcoming the dualism in the sphere of time and in the evaluation of the importance of leisure for society as well as for individuals, in connection with the technical development of production and with class changes taking place in society. According to Marx, the source of movement in society is pro-

duction, but it is leisure, separated in space and time from the sphere of work that enables man to develop his many-sidedness in harmony with the development of society. Leisure becomes a "social production force", since the development of the individual's production takes place even in his moments of leisure. At the same time, Marx overcomes the limits of the conception of man based exclusively on production, and thus overcomes also the limits of leisure. Leisure is not only taken up by social duties in a broader as well as in a narrower sense of the word, but serves man himself, his inner needs and inclinations.

2. *The sociology of leisure in the 20th century.* The negativistic trend based on the theory of working time begins to lose its *raison d'être* and is slowly disappearing from the sphere of both theory and practice.

With the development of the scientific and technical revolution and of the so-called "welfare society", the sceptical trend found its adherents. David Riesman, Erich Fromm belong to its prominent representatives. The representatives of the sceptical trend further develop the idea of alienation of man not only by means of work, but also by means of leisure. Man is shaped into a fully adapted, totally conformable, levelled individual directed from outside, who has lost every possibility of an all-round self-development. The pessimistic trend presents a rational perception of the contradiction inherent in the influence of the sphere of leisure on human life.

Towards the end of the century Thorstein Veblen contributed a good deal to the optimistic trend. His optimism is rather passive and differs from Marx's particularly by a narrowed conception of class relations in society. At present the optimistic trend, which anticipates the formation of social conditions enabling people to change their leisure into its new social and human value, has a number of followers who proceed from Marx and Veblen. They differ from one another in some particulars, some of them are primarily concerned with the objective, others with the subjective aspect of leisure, but common to them all is the evaluation of leisure as a social and individual phenomenon of value and the endeavour to make man use this new wealth in a cultural way for recovering his physical and spiritual forces and for his all-round development.

This trend is represented in the West by the prominent sociologists of leisure J. Dumazedier, Max Kaplan, etc. and in the socialist countries by S. G. Strumilin, G. Prudenskij, etc.

The transition between the optimistic and the pessimistic trends is represented by G. Friedman and H. Schelsky. Besides a negative evaluation of the influence of technique affecting the unprepared masses even by means of leisure, these representatives also stress the positive aspect of this new process in the contemporary capitalist society.

The purpose of this paper is to demonstrate the role and importance of some fundamental concepts and principles developed in the mathematical decision theory for analysis in the domain of behavioral sciences. The structure of the rational decision-making and the rationality principle in general offer broad possibilities to understand and explain a large scale of social phenomena.

Any rational decision depends on some weighing of values. It assumes a given scale of different values in order to choose the appropriate alternative in some non-empty set of given alternatives.

The main principles of the decision theory with respect to social decision-making are as follows:

1. The principle of possibility of decision-making — i.e. the given system is in a branching point when the system in consideration can further develop in several different directions.

2. The principle of finding possible alternatives which are adequate for all given branching points of the system's development.

3. The principle of choice, i.e. the principle of the choice of an adequate decision from a given set of decisions.

4. The principle of rationality of decision. The rationality principle involves the introduction of a concept of the quality of the decision. The principle of rationality is also connected with the conflict of different tendencies: The optimalization tendency and the economization tendency.

5. The finitistic nature of any decision making.

Any real decision-making supposes some informational basis. This basis can include the whole or only some information available — the decision with complete or incomplete information respectively.

In the second case we must rely upon the subjective probability, or (in case of a sequence of decision-making) we can complete the imperfect information by experience.

In any decision-making process it is useful to solve the problem of data relevance.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1966. Číslo vyšlo v září 1966.

A-01*61129

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1966.